अन्धस्येव रूपाप्रतिपत्तावपि प्रदीपस्य प्रकाशकत्वादत आह न चेति * यदेकान्तेन कर्तुं शक्यमुच्चारणं तदेव मन्त्राणां कार्यमित्यर्थः। क्वचित्तु यदेकान्तेन कार्यमुच्चारणं तदेव शक्यमिति पाठः तत्र यदेकान्तेन पक्षद्वये ऽप्यनुष्ठेयमुच्चारणं तदेव मन्त्राणां कार्यमवधार्यते शक्यमिति कृत्वेति योज्यम्। अनित्यसंयोगव्याख्यानार्थमनित्यसंयोगः खल्वपीत्यादिभाष्यं कुसीदवृत्त्यादिनित्यार्थसम्भवादयुक्तमाशङ्क्याह * अर्थेति * यस्य मन्त्रस्य यो ऽर्थः स्वरसतः प्रतीयते स एव तेन कर्मकाले प्रकाशनीयो नोत्प्रेक्षामात्रकल्पित इत्यर्थः। अतो भवत्यर्थपरत्वे केषुचिन्मन्त्रेष्वनित्यसंयोग इत्याह * केचिच्चेति * अनित्यस्यार्थस्याकर्माङ्गत्वेन प्रकाशनानर्हत्वात्तत्संयोगस्यार्थाविवक्षाहेतुत्वोपपादनाय कर्माङ्गभूतैरित्युक्तम्। अनित्यसंयोगोदाहरणं व्याख्यातुमाह * यथेति * ना शिरं दुह्रे नयन्ति धर्मआनोभर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवत् रन्धयान इति मन्त्रशेषः ऋषिप्रत्ययाधीनत्वादर्थतश्च निर्णयस्यार्षकथनम्। अपहारसामर्थ्यद्योतनार्थं त्रैलोक्यैश्वर्यवचनं किं कृतेनेति वदन्त इति कीकटशब्दनिर्वचनम्। तप्ते घृते पयोनिक्षेपेण निस्यन्दिते यच्छिष्टं तद्धर्मशब्देनोच्यते। भृञ् भरणइति भौवादिकस्य भृञो धात्वन्तरेणार्थकथनं व्याख्यानार्थम्। डुभृञ् धारणपोषणयोरिति जौहोत्यादिकस्य भृञो रूपं बिभृहीति दर्शितं यदीत्यानित्यसंयोगोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * यद्येतदिति * नत्वनित्यसंयोगपरिहारायार्थान्तरमस्य मन्त्रस्य वक्ष्यामो ऽत आह * न चेति * अर्थाविवक्षयाप्यनित्यसंयोगपरिहारसम्भवान्नाप्रतीयमानार्थकथनं युक्तमित्याशयः। मन्त्रानर्थक्यप्रतिज्ञाव्याख्यानार्थं तदेतैरिति भाष्यं व्याचष्टे * अत इति *

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ ४० ॥

सिद्धान्तसूत्रव्याख्यानार्थमविशिष्टस्त्विवातिभाष्यं प्रतीतिमात्रेण विवक्षानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * मन्त्रेति। अयमाशयः * मन्त्रोच्चारणस्य कर्म्माङ्गत्वं प्रयाजादिवत्साक्षाद्वाभ्युपगम्यते प्रोक्षणादिवद्वा मन्त्रद्वारेण साक्षादप्यङ्गत्वं प्रकरणेन वा स्यादध्ययनविधिसामर्थ्येन वा न तावत्प्रकरणेन कर्म्मप्रकरणे मन्त्रोच्चारणस्याविधानात् स्वाध्यायाध्ययनविधिना यथाम्नानवेदाध्ययनविधानात्कर्मप्रकरणपठितानां तत्रैवाध्ययनं विदधता कर्मप्रकरणा-

१ प्रोक्षणादीनामवघातादिद्वारायथा परम्परया कर्माङ्गता तद्वदिति।

ध्ययननियमार्थवत्त्वाय तदङ्गत्वमाक्षिपतोच्चारणं विनाङ्गत्वायोगात्कर्मकालोच्चारणविधिकल्पने कृते कैमर्थ्यापेक्षायामुच्चारणस्यं कर्माङ्गत्वमाक्षिप्यतइति चेत् न । मन्त्राङ्गत्वनिर्वाहाय कल्पितस्योच्चारणस्य मन्त्राक्षराभिव्यक्तिमात्रेण निराकाङ्क्षस्य साक्षात्कर्म्माङ्गत्वायोगात् । नापि मन्त्रद्वारेणोच्चारणस्य कर्म्मांगत्वं मन्त्राक्षराणामक्रियारूपत्वेन प्रकरणाग्राह्यत्वात् यथोक्तम् ।

नावान्तरक्रियायोगादृते वाक्योपकल्पितात् ।
गुणाद्रव्ये कथम्भावैर्गृह्णन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥

इति अध्ययनविध्याक्षिप्तस्याप्यङ्गत्वस्य स्वव्यापारं विनानुपपत्तेरुच्चारणस्य पुंव्यापारत्वेनाभिधानमन्तरेणानिर्वाहात् । अत एव श्रुतिविनियुक्तानामपीषेत्वादीनामभिधानं विनाङ्गत्वानुपपत्तिः । न च पदार्थाभिधानव्यापारमात्रेणाङ्गत्वं कर्मानुष्ठानानौपयिकत्वेन तस्य वाक्यार्थमात्रप्रतिपादनमात्रे पर्यवसानात् । अतःप्रकरणावधारिताङ्गभावानां मन्त्राणां कर्मानुष्ठानौपायिकवाक्यार्थप्रतिपादनव्यापारेणाङ्गत्वावसायात्कर्मकाले मन्त्रोच्चारणार्थस्यार्थाभिधानपर्यवसानासिद्धिरिति कर्मसमवेतानुष्ठास्यमानार्थस्मृतिफलत्वेनेति करणामन्त्राभिप्रायं क्रियमाणानुवादिनामनुष्ठीयमानार्थस्मृतिफलत्वात् । अनुमन्त्रणादीनां च कृताकृतप्रत्यवेक्षणायानुष्ठितार्थस्मृतिफलत्वात्प्रोत्साहनार्थानां चागन्मस्वः संज्योतिषा भूमेत्यादीनां यदेव श्रद्धया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति वाक्यावधारितकर्माङ्गभूतश्रद्धाजननार्थमनुष्ठेयकर्म्मस्मृतिफलत्वात्स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां चारादुपकारकत्वं स्तुत्यर्थत्वेन कर्मसमवेतार्थप्रकाशनानियमात् । एवं च कर्मौपयिकार्थाभिधानार्थत्वेन प्रकरणपाठार्थत्वोपपत्तेर्नादृष्टकल्पना युक्तेत्याह * अतश्चेति * ननु प्रकारान्तरेणाप्यनुष्ठेयार्थस्मृतिसिद्धेर्मन्त्रनियमस्यादृष्टार्थत्वं त्वत्पक्षेऽपि कल्प्यमत आह * यद्यपि चेति * लिङ्गाच्च दृष्टार्थतावगतेर्न दुर्बलप्रमाणवशेनादृष्टार्थत्वं कल्पयितुं शक्यमित्याह *अवश्यं चेति* ननु प्रकरणबाधे सामान्यसंबन्धाभावात्तत्सापेक्षत्वेन लिङ्गस्याविनियोजकत्वं स्यादत आह * न चेति * नात्र प्रकरणावगम्यक्रतुसंबन्धाख्यसामान्यसंबन्धो बाध्यते विरोधाभावाद् द्वारविशेषसंबन्धे तु विरोधः तत्र च प्रकरणस्य शक्तिरूपलिङ्गसापेक्षत्वात्तद्बाध्यत्वं युक्तमेवेत्याशयः । दृष्टार्थत्वेनाविरोधान्न कस्य चिद् बाध इत्याह * तस्मादिति * अभिधानार्थत्वाभावे च निर्व्यापाराणां मन्त्राणां प्र-

---

१ उच्चारणेनाभिव्यक्तानामित्यर्थः ।

२ मन्त्रव्यापारलाभावात् अतो ऽर्थाभिधानलक्षण एव मन्त्रव्यापारः ।

करणग्रहणायोगादुच्चारणं व्यापारद्वारेण प्रकरणग्रहणे तस्यानुष्ठानानौपयिकत्वेनाभिधानवत्कर्मविधिनानाक्षेपादविधानाच्चोच्चारणद्वारेण प्रकरणग्रहणं प्रकरणग्रहणाच्चोच्चारणमितीतरेतराश्रयापत्तेरुच्चारणविधिकल्पनं विना कर्मकालोच्चारणकर्त्तव्यतायां प्रमाणाभावाद्याज्ञिकाचारदर्शनेनोच्चारणविधिकल्पने क्लेशः स्यादित्यर्थान्तरन्यासेनाह * एवं चेति * उपसंहरति * अत इति * नैवमित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे नैवमित्यभिधानार्थत्वे ऽप्यसमवेतार्थप्रकाशनस्यादृष्टार्थत्वापरिहारात्तत्पर्यन्तत्वकल्पनं न युक्तमित्याशयः । तदुच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ततश्च वचनान्नैषामितरार्थं प्रयुज्येतेत्यसमवेतस्यापि समवेतविशेषणत्वेनाभिधानस्य[1]नवमे वक्ष्यमाणत्वाद्विशिष्टरूपप्रकाशनस्यादृष्टार्थत्वापरिहारात्तात्पर्यपूर्वकमनुष्ठितमभ्युदयकारि भवतीति नियमादृष्टकल्पनेन चाभिधानार्थवत्त्वोपपत्तेः काममित्युक्तं तस्मादस्तीत्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * नन्वस्तु श्रुत्यविनियुक्तानामुक्तेन न्यायेनार्थप्राधान्ये श्रुतिविनियुक्तानां त्वर्थप्राधान्ये ऽभ्यादानादिमन्त्राणां लिङ्गादेव विनियोगसिद्धेस्तदर्थशास्त्रानर्थक्यं स्यादत आह * तां चतुर्भिरिति * इतिकरणो ऽत्र मन्त्राविनियोजकश्रुतिमात्रपरिग्रहार्थः । चतुर्भिरितितृतीयया मन्त्राणां करणत्वे ऽभिहिते स्वव्यापारं विना तदयोगात् उच्चारणस्याक्तद्व्यापारत्वात्कर्मोत्पत्त्यनुपयोगित्वाच्च स्वव्यापारकर्मोत्पत्त्युपयोग्यभिधानव्यापारेण करणत्वाध्यवसायाच्चतुर्भिरभ्यादानमभिदध्यादिति वाक्यार्थावगमे ऽइति करणविनियुक्तानामर्थक्रियारूपत्वेन कथम्भावाग्राह्यत्वात् द्रव्यदेवतावाक्रियोत्पत्त्युपयोगित्वावगतेः कारकत्वावसायात्करणव्यतिरिक्तकारकत्वानुपपत्तेः करणत्वानिश्चये सति पूर्ववदभिधानार्थत्वसिद्धेः स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां च स्तौतिशंसतिभ्यामेवाभिधानार्थत्वावसायात्तां चतुर्भिरादत्तइत्यादिश्रुतिविनियोज्येष्वभ्यादानादिमन्त्रेषु तदर्थशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गायोगेनाप्यर्थप्राधान्यमविहतमित्यर्थः । अनेन च नन्वित्याशङ्काभाष्यस्य काममित्युत्तरभाष्यं व्याख्यातं अथेत्याशङ्कानिराकरणार्थत्वेन ।

गुणार्थेन पुनः श्रुतिरिति ॥ ४१ ॥

सूत्रमवतारयितुं न हीति भाष्यं व्याचष्टे * वदामइति *

---

१ उत्पत्त्यपूर्वानुपयोगित्वात् द्रव्यदेवताप्रकाशकस्यैव कर्मोत्पत्त्यनुपयोगित्वमन्यस्य तु फलापूर्वोपकारित्वम् ।

नन्विति प्रोक्तामाशङ्कामनुभाष्य चतुःसंख्याविशिष्टमितिभाष्येण प-रिहृतं तदादानस्यापीष्टकामृच्चयनार्थमर्थात्प्राप्तेगुणार्थेनेति च सूत्र-विरोधादयुक्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे * यद्यपीति * अर्थप्राप्ते चा-दाने संख्याविधौ भवत्यादानसंख्याविशिष्टतेत्यर्थः । विशिष्टादानवि-ध्यभावादरुणैकहायनीन्यायानुपपत्तेः अर्थप्राप्तस्य चादानस्यानुवा-द्यत्वेनैकविधावितरेण विशेष्टुमशक्यत्वाल्लिङ्गतश्चैकैकस्यैव मन्त्रस्य प्राप्तेः । संख्यानाकाङ्क्षत्वात्समुच्चयासिद्धेरपरितोषात् फलतो गु-णार्थत्वप्रतिपादनपरत्वेनान्यथा व्याचष्टे * अथ वेति *

परिसंख्या ॥ ४२ ॥

अत्र भाष्यकृता परिसञ्चक्षाणो चेति पूर्वोक्तदोषत्रयमनु-भाष्य लिङ्गाप्राप्तमन्त्रादानसम्बन्धविधानानर्थक्यापत्तेः । स्वार्थहानं स्यात् तदप्राप्तमन्त्राश्वाभिधानासंम्बन्धविधानात्तु नैव दोषप्रस-क्तिरिति नैवमित्यादिना स्वार्थहानिं परिहृत्य लिङ्गादित्यादिना श्रुति-परिच्छिन्ने ऽर्थे लिङ्गस्याविनियोजकत्वाद्गर्दभरशनासम्बन्धाप्राप्तेर्न प्रा-प्तबाधः प्राप्त्यभावादेव च गर्दभरशनान्नेति प्रतिषेधायोगात्परार्थ-कल्पनाभाव इति दोषत्रयं परिहृतम् । तत्र प्राप्तबाधपरिहारभाष्यं तावदृजुत्वाद्व्याख्यातुमाह * यावद्धीति * नन्वप्रामाण्यापत्तेर्मा नाम रशनामात्रे मन्त्रविनियोजकश्रुतिः कल्प्यतां लिङ्गादेव तु वि-नियोगस्स्येत्स्यत आह * नचेति * उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयति * तदेतदाहेति * श्रुत्यभिप्रायो भाष्ये वाक्यशब्दः स्वार्थहानपरिहार-भाष्यमिदानीं व्याचष्टे * यदपीति * गर्हार्थेनापिशब्देन क्लिष्टत्वम-स्य भाष्यस्य सूचितं सामान्येनेत्यभिप्राय इति शाकपार्थिवादिवन्म-ध्यमपदलोपी समासः सामान्यशब्देन निर्विशेषणत्वमुक्तं नशब्देना-दाने मन्त्रस्य सम्बन्धो विधीयते येन लैङ्गिकप्राप्तिः । सम्भवात्तदर्थ-शास्त्रानर्थक्यप्रसक्तेः स्वार्थहानं स्यादित्यर्थः । किमित्येवं व्याख्या-यते इत्यपेक्षायां यतः क्रिययैव मन्त्रस्य सम्बन्धो युक्तः इत्यध्याहा-रेण योज्यम् । तदेव कुत इत्यपेक्षायां कारकाणां साक्षात्परस्परस-म्बन्धाभावादित्युक्तं तेनादानसम्बन्धनिराकरणभाष्यस्यायमर्थो भव-तीत्याह * तस्मादिति * का तर्ह्यत्यश्वाभिधानीमिति कारकस-म्बन्धप्रतिपादकस्य भाष्यस्य गतिरत आह * किं तर्हीति * द्वितीयान्तेन कर्मशक्त्याक्षिप्तविशिष्टक्रियासम्बन्धविवक्षयेदमुक्तमिति भावः । एवं व्याख्यायमाने विशिष्टानुवाददोषापत्तेरपरितोषादश्वाभिधान्युद्देशेन

१ क्लिष्टञ्च मन्त्राश्वाभिधान्योः कारकयोः संबन्धप्रतिपादनात् ।

मन्त्रविशिष्टादानविध्युत्तरकालं परस्परनियमलभ्यकारकसम्बन्धा-
भिप्रायेणान्यथा व्याचष्टे*अथ वेति*नन्वश्वाभिधानीविशिष्टेऽप्यादा-
ने रशनादानत्वाविशेषेण लैङ्गिकमन्त्रप्राप्तिसम्भवात्तदर्थशास्त्रत्वम-
परिहृतं स्यादत आह *सर्वथेति* परिसंख्याफलत्वेनायं दोषः परिहार्य
इत्याशयः। नन्वश्वाभिधान्यां मन्त्रविशिष्टादानविधौ वर्जनबोधकत्वा-
भावान्न परिसंख्यात्वं स्यादित्याशङ्कते * नन्वेवमिति * परिहरति
* फलेनेति * न चैवमौपचारिकत्वापत्तिः फलत एव परिसंख्या-
व्यपदेशादित्याह * सर्वत्र हीति * प्रसङ्गान्नियमव्यपदेशोऽपि
फलेनैवेति दर्शयितुं नियमग्रहणं परिसंख्या वर्जनबुद्धिस्तदर्थो नञा-
दिः परिसंख्याशब्दः तस्माद्वा ब्राह्मणो न हन्तव्यो नेक्षेतोद्यन्तमादि-
त्यमित्यादीनामेव श्रुत्या परिसंख्यात्वं निषेधपर्युदासव्यपदेशविशे-
षात्तु व्यवहारसिद्धेः न परिसंख्याव्यपदेशः सत्यमेव वदितव्यमि-
त्यादीनामेवकाराच्छ्रुत्या नियमत्वम् । अन्यत्र तु फलेनैव नियमप-
रिसंख्याव्यपदेशः । ननु प्रोक्षणादावप्यौदासीन्यनिवृत्तिकर्त्तव्यता-
नियमदर्शनादवघातादौ चाप्राप्तप्रापणाद्दलनादिनिवृत्तिदर्शनादिमा-
मगृह्णन्नित्यादावपि चाप्राप्तप्रापणकर्त्तव्यतानियमदर्शनात् फलतो
व्यपदेश तत्सङ्करात् विध्यादीनां सङ्करप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेण पृच्छति
* कस्तर्हीति * फलासङ्कराभिप्रायेणोत्तरमाह * उच्यतइति *
श्लोकं व्याचष्टे * विधिरेव हीति * कोऽसौ विशेष इत्यपेक्षाया-
माह * तत्रेति * विधेयस्वरूपप्राप्तेरेवात्र फलत्वसम्भवान्न तत्र नि-
यमौदासीन्यनिवृत्त्योर्विप्रकृष्टयोः फलत्वं युक्तमिति भावः। अवघाता-
दौ तु नियमताफलत्वान्नियमव्यपदेशमाह * यत्र त्विति * ननु
तत्राप्यर्थाक्षेपात् प्रागेव प्रत्यक्षेण विधिनावघातादेरप्राप्तस्यैव विधेः
स्वरूपप्राप्तिरेव फलं स्यादत आह * तण्डुलेति * नन्वर्थतः प्राप्तिस-
म्भवान्माभूत्प्राप्तिमात्रस्य फलत्वम् । अप्राप्तांशपूरणवत्त्वन्यनिवृत्तेरपि
प्रतीयमानायाः कस्मान्न फलत्वं स्यादत इत्याह * तदप्राप्तीति । अ-
यमाशयः * अप्राप्तांशपूरणात्प्रागुपायान्तराक्षेपस्य निराकर्त्तुमश-
क्यत्वात्तन्निवृत्त्यनुपपत्तेः उत्तरकालं चानुनिष्पादितत्वेन सिद्धेर्न प्र-
योजनापरपर्यायमन्यनिवृत्तेः फलत्वं युक्तमिति । प्रसिद्धनियमव्य-
पदेशहान्यापत्तेरपि नास्याः फलत्वमित्याह * न चेति * अविधेय-
गतत्वेन च विप्रकृष्टत्वान्नान्यनिवृत्तिः फलमित्याह * प्रत्यासन्नं वे-
ति * नन्वन्यनिवृत्तेः फलत्वाभावे विध्यनिवारितत्वादुपायान्तरा-
णामप्याक्षेपः प्रसज्येतेत्यत आह * तत्प्रसक्तीति * अन्यनिवृत्तिं वि-
ना नियमानुपपत्तेर्नान्तरीयकान्यनिवृत्त्यवगतेरुपायान्तराक्षेपवारण-

मित्याशयः । यदि चाक्षिप्तेषूपायान्तरेष्वयं विधिः प्रवर्त्तेत ततः शास्त्रमन्तरेण प्राप्तोपायान्तरानिवृत्त्ययोगाच्छास्त्रस्यैषान्यनिवृत्तावपि तात्पर्यकल्पना स्यान्न त्वेतदस्ति श्रुतिकल्पनं विनार्थाक्षेपस्याप्राप्तत्वेन मन्थरत्वाच्छीघ्रप्रवृत्तेन प्रत्यक्षेण विधिनैवैकोपायनियमे नैराकाङ्क्ष्येणार्थाक्षेपानुपपत्तेः। प्रापकाभावादेवोपायान्तरनिवृत्तिसिद्धेर्न शास्त्रस्य तत्पर्यन्तं व्यापारः कल्प्यतइत्यभिप्रायेणाह * न चेति * उपसंहरति * सा चेति * उभयोस्तु नित्यप्राप्तौ पुनर्वचनस्य स्वरूपप्राप्तिनियमफलत्वायोगेन[2]ान्यनिवृत्तिफलत्वात्परिसंख्याव्यपदेश्यत्वमित्याह * यत्पुनरिति * प्राप्तइति सप्तम्यास्तत्र चान्यत्र चेति सप्तमीभ्यां वैयधिकरण्येनान्वये तत्र चान्यत्र च प्राप्नुयादित्यर्थो भवति सामानाधिकरण्ये तु तच्चान्यच्चेति । यथासंख्येनोभयत्रोदाहरणमाह * यथेति * चातुर्मास्येषु साकमेधपर्वणि पूर्वेद्युर्गृहमेधीयेष्टिं विधाय श्रुतमाज्यभागौ यजति यज्ञताया इत्युदाहृत्य दशमेऽष्टधा चिन्तयिष्यते तत्रातिदेशप्राप्तयोराज्यभागयोरनुवादमात्रमेतदित्याद्यः पक्षः, द्वितीयस्त्वानर्थक्यपरिहारायोभयत्र विहितयोराज्यभागयोरिहाभ्युदयकारित्वकल्पनया प्रकृतिवदित्थं कर्त्तव्यमित्युपदेशातिदेशाभ्यां संहृत्य विधिरिति तृतीयस्तूभाभ्यां विधानस्यादृष्टार्थत्वापत्तेर्यज्ञताया इति च स्तुतिदर्शनात् प्रकृतगृहमेधीयस्तुत्यर्थमिति चतुर्थस्तु गृहमेधीयविध्येकवाक्यत्वाभावेन तत्प्रशंसार्थत्वायोगात् यज्ञताया इत्याज्यभागस्तुतिप्रतीतेरनन्यपरं पुनःश्रवणमाज्यभागधर्मककर्मान्तरविधानार्थमिति। पञ्चमस्त्वाज्यभागशब्दस्य धर्मलक्षणार्थत्वापत्तेः कर्मान्तरविध्ययोगादतिदेशेनाज्यभागयोः प्रयाजादिषु च प्राप्तेष्वाज्यभागपुनःश्रवणमन्यपरिसंख्यार्थमिति सोऽयमिह दर्शितः । षष्ठस्तु चोदकप्राप्तेः प्राथम्यात्फलतः परिसंख्यानुपपत्तेस्त्रिदोषत्वापरिहारादुपदिष्टाज्यभागवर्जमतिदेश इति सप्तमस्त्वखण्डकरणोपकारातिदेशद्वारेण युगपत्सर्वपदार्थप्राप्तेस्तद्वर्ज्जनपक्षस्य तृतीये चोदनार्थकार्त्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्यर्थमित्यत्र निराकृतत्वादाज्यभागयोरेवातिदेशापसंहार इति । इममपि पक्षमतिदेशस्य क्रत्वर्थपदार्थविशेषगोचरत्वेन सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषत इत्युपसंहारायोग्यत्वान्निराकृत्य क्लृप्तोपकारप्राकृताज्यभागानिराकाङ्क्षत्वेनातिदेशाभावाद् गृहमेधीयस्यापूर्वत्वज्ञापनार्थमिदं वचनमिति सिद्धान्तो वक्ष्यते। नन्वन्यनिवृत्तिफलत्वे परिस-

१ लिङ्गरूपसामर्थ्येनाक्षेपः ।

२ विधेः फलम् । नियमविधिफलम् ।

द्वयाया निवृत्तेः प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्राप्तमन्त्रविषयत्वापत्तेः त्रिदोषत्वमपरिहार्यं स्यादत आह * अत्रापि चेति * नन्वेवं सत्यानुमानिकवाक्यप्रतिबन्धकफलत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्न गर्दभरशनानिवृत्तिफलत्वं स्यादत आह * सर्वस्येति * अप्राप्तविधित्वे ऽपि फलतः „परिसंख्यात्वे विस्तरेणोक्तम् । सुखग्रहणार्थं सफलयति * तेनेति * परिसंख्यानिरूपणस्य तदर्थशास्त्रतापरिहारोपयोगितामाह * इत्यपौनरुक्त्यादिति *

अर्थवादो वा ॥ ४३ ॥

* नन्विति * भाष्येण ब्राह्मणाम्नातस्य वाक्यस्य मन्त्रप्रदेशाम्नातमन्त्रविशेषलिङ्गप्रकरणानुमितविधिशेषत्वाभावादर्थवादत्वं न युक्तमिति प्रागुक्तां शङ्कामनुभाष्य नायमित्यादिना मन्त्रस्तुत्यसम्भवे ऽपि प्रथमस्तुतिर्भविष्यतीति परिहृतं तद्व्याचष्टे *यद्यपीति* प्रथनस्यार्थप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । स्तुतिरयुक्तेति शङ्कते * ननु चेति * परिहरति * नैतदिति * आनर्थक्यात्तर्ह्यविधेयं प्रथममत आह * विधाने त्विति * अस्तु वा नियोगतः प्राप्तिस्तथाप्यर्थाक्षेपात्प्रागध्वर्युकर्तृकत्वसिद्ध्यर्थं विधिरर्थवान् भविष्यतीत्याह * एवं चेति * उपसंहरति * तस्मादिति * मन्त्रः पुनरिति भाष्यमवतारयितुमाशङ्कते * एवमपीति * एतदाशङ्कानिराकरणार्थत्वेन व्याचष्टे * नेति * कथं मन्त्रोपादानेन प्रथनस्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुतिप्रकारदर्शनार्थमित्थमिति भाष्यं व्याचष्टे * प्रथनमिति * प्रसङ्गाद्यज्ञपतिप्रथनं पुरोडाशप्रथनस्य फलत्वेन कीर्त्यते स्तुत्यर्थं चेति जिज्ञासितुं किमेतदिति पृष्टं तद्व्याचष्टे * किमिति * फलत्वेन मन्त्रार्थत्वेनानुसन्धानमनेकयजमानकेषु च विकारेषु यजमानशब्दवद्यज्ञपतिशब्दस्योह इति जिज्ञासाप्रयोजनम् । नेति ब्रूम इत्युत्तरभाष्यमर्थवादाभिप्रायेण तावत् व्याचष्टे * नेत्याहेति * एवं तु मान्त्रवर्णिकफलकल्पनसम्भवेन यज्ञपतिप्रथनस्य फलत्वानपायात्पर्णमय्याधिकरणे निराकृतत्वेन च जिज्ञासानुपपत्तेरपरितोषान्मन्त्राभिप्रायेण व्याचष्टे * मन्त्रो ऽपि त्विति * [1]करणविभक्तिनिर्देशाभावे ऽपि ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वितिपूर्वमग्निं गृह्णातीत्यादिषु तृतीये किमृत्विग्गामितया वर्चःप्रभृतिफलमाशास्यं यजमानगामितया वेति विचारदर्शनेन फलकल्पनाभ्युपगमादिति करणावगताक्रियासंबन्धा-

१ अतोऽत्रापि करणविभक्त्यैव विनियोगः नतु उरु प्रथस्वेति अयमपि करणमन्त्रः म-रूपात्प्राप्तेः ।

न्यथानुपपत्तिकल्पितकरणतान्वयसिद्ध्यर्थं श्रुतार्थापत्त्या करणविभक्तिकल्पनमभिप्रेत्य करणविभक्तिविनियुक्तानामित्युक्तम् । कथमित्यादिना भाष्यमाक्षिपति * कथमिति * कस्येति कर्मणि षष्ठी किंविषये इत्यर्थः । समाधानं प्रतिजानीते * उभयथा ऽपि त्विति * पुरोडाशप्रथनविषयत्वमङ्गीकृत्य प्रश्नं तावदुपपादयति * अस्तु तावदिति * सो ऽयं याज्ञिकमतानुसारीत्यर्थः * स्वसिद्धान्तेनेति* निष्प्रमाणकत्वं सूचितम् । उत्तरमुपपादयति * तत्रेति * यस्त्वयमध्वर्युकर्तृकः पुरोडाशविषयः प्रयोजकव्यापारात्मकः प्रथनरूपो ऽर्थो नास्तीत्युक्तः स यद्यपि पूर्वमेव कृतत्वादिदानीं नास्त्येव न वर्तते तथापि यथा सत्ता वर्त्तमानता भवति तथा मन्त्रेणोच्यतइत्यर्थः इत्थम्भूतलक्षणे सत्तयेति तृतीया । ननु पुरोडाशकर्त्तृकः प्रयोज्यव्यापारो मन्त्रेणानुष्ठेयतयोच्यते नाध्वर्युकर्त्तृकः प्रयोज्यव्यापारो वर्त्तमानतयेत्याशङ्क्योपपन्नः शब्दार्थ इत्युक्तम् । अनुष्ठातृरूपप्रयोजकव्यापारानभिधाने ऽपि प्रेषणात्मकप्रयोजकव्यापाराभिधानादुपपन्नः प्रथयतिशब्दार्थ इति भावः । अनेन च यज्ञेत्यादिभाष्यं व्याख्यातं लिङ्गान्मन्त्रस्य प्रथनाङ्गत्वावगतेरभिमर्शनकाले प्रयोज्यत्वानुपपत्तेरपरितोषात्पुरोडाशप्रथनविषयएवान्यथाभाष्यं व्याचष्टे *अथ वेति * अस्मिन्पक्षे कथमसत्यनुक्ते पुरोडाशकर्त्तृके प्रयोज्यव्यापाररूपे प्रथने प्रयोजकव्यापारवाची प्रथयतीतिशब्द इति प्रश्नभाष्यार्थः । उत्तरभाष्यं व्याचष्टे * तदुपपादयतीति * प्रतीकेनैकदेशेन गृहीतो यो मन्त्रस्तेनोपात्तः प्रयोज्यव्यापारो यस्मिन्ब्राह्मणे तत्प्रथयतीति प्रयोजकव्यापारं विधत्तइत्यर्थः । यज्ञेति भाष्यं प्रथस्वेति प्रेषणरूपे प्रयोजकव्यापाराभिधानेन प्रयोज्यव्यापाराभिधानानुपादानादस्मिन्पक्षे ऽनुपपन्नमाशङ्क्य प्रयोज्यव्यापारोपादानपरतया व्याचष्टे * यज्ञेति * नन्वेतयान्नाद्यकामं याजयेदित्यादिषु प्रयोज्यव्यापारानुपादाने ऽपि प्रयोजकव्यापारोपादानदर्शनात्तत्पूर्वकत्वनियमो नास्तीत्युत्तरं कस्मान्नोक्तमत आह * यद्यपि चेति * अर्थक्रमानुसारिशब्दक्रमनियमादर्शनेनास्याभिप्रायस्यातितुच्छत्वात्प्रश्नोत्तरभाष्ययोश्चोभयोरप्यनार्जवापत्तेरपरितोषात्स्वमतेनार्थवादगतयज्ञपतिप्रथनप्रश्नविषयतया व्याचष्टे * अथ वेति * अत्रैवोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * तदभिधीयतइति * नन्वस्मिन्पक्षे मन्त्रेणेत्यादिभाष्यं पुरोडाशप्रथनाभिधायित्वादयुक्तं स्यादत आह * मन्त्रेणेति * नन्वेवं तर्ह्युरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति ब्रवीति यज्ञोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति ब्रूत इति च वक्तव्यमत आह * प्रथस्वेत्ययमिति * तत-

श्चैवं भाष्यार्था भवतीत्याह * यश्चैवमिति * यश्चोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति शब्दोच्चारणेन यज्ञपतिं प्रथयतीत्यर्थः। कथं शब्दोच्चारणमात्रेण प्रथनकर्तृत्वं स्यादत आह * गुणवादादिति * प्रेषणरूपप्रयोजकव्यापारकर्तृत्वमुत्पादनरूपप्रयोजकव्यापारकर्तृत्वेनोपचर्यतइत्यर्थः। यद्वा तत्करोति तदाचष्टे इत्याख्याने ऽपि णिजुत्पत्तिस्मरणान्मुख्यवृत्तित्वेन प्रथनाख्यानात्प्रथयतिशब्दोपपतिरित्याह * अथ वेति * एवं व्याख्याने यज्ञपतिप्रथनस्य फलत्वाभावे निरालम्बना स्तुतिर्न युक्तेत्याशङ्कोत्थानात्पूर्वग्रन्थसङ्गतिः समञ्जसेत्येतदेव व्याख्यानमभिप्रेतम्।

अविरुद्धं परम् ॥ ४४ ॥

यदुक्तमिति भाष्येणार्थपरत्वे विशिष्टपदक्रमसमूहात्मकवाक्यनियमार्थक्याशङ्कानुभाषणार्थत्वेन परमिति सूत्रावयवं व्याख्याय काममित्यादिना परिहारार्थत्वेनाविरुद्धमिति सूत्रावयवो व्याख्यातस्तस्य तात्पर्यमाह * दृष्टार्थेति * क्रमान्यत्वे ऽप्युच्चारणाविशेषावगमाददृष्टान्तरं विनोच्चारणक्रमनियमानर्थक्यापत्तेरदृष्टद्वयकल्पनात्पूर्वपक्षे गौरवमित्याशयः। वाक्यनियमहेतोर्व्याख्यानान्तरेष्वप्येतदेव सूत्रं परिहारार्थत्वेन योजयति * एतेनेति * एतेन नियमादृष्टकल्पनायामपि दृष्टार्थस्याविरोधेनादृष्टार्थहेतुत्वेन मन्त्रत्वादिनियमो निराकृत इत्यर्थः। एतदेव विवृणोति * सत्स्वपीति *

सम्प्रैषे कर्मगर्हानुपालम्भः संस्कारत्वात् ॥ ४५ ॥

अथेति भाष्येण बुद्धशास्त्रानर्थक्याशङ्कानुभाषणार्थत्वेन सम्प्रैषे कर्मगर्हेति सूत्रावयवं व्याख्याय तन्नेत्यनेन च परिहारप्रतिज्ञार्थत्वेनानुपालम्भ इति सूत्रावयवं व्याख्याय कर्त्तव्यमित्यनेन च हेतुप्रतिपादनार्थत्वेन संस्कारत्वादिति सूत्रावयवं व्याख्याय पुनरुपायान्तरेणापि सा प्राप्नोतीत्यन्यथापि स्मृतिसिद्धेरानर्थक्यमाशङ्क्याने नोपायेनेत्यनेन भाष्येणादृष्टसंस्कारत्वादित्यावृत्त्या स एव व्याख्यातस्तत्सर्वं तात्पर्यतो व्याचष्टे * येयमिति * संस्कारत्वादिति सूत्रावयवं स्वयमन्यथा व्याचष्टे * अथ वेति *

अभिधाने ऽर्थवादः ॥ ४६ ॥

चत्वारीत्यादिभाष्येणाविद्यमानवचनपरिहारार्थत्वेन तावदेतत्सूत्रं व्याख्यातम्। तत्र कस्य स्तुतिः किमर्था वेत्यपेक्षायामाह

* चत्वारिति * अस्मिंस्तु व्याख्याने प्रदेशविशेषापरिज्ञानान्मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वापत्तेरपरितोषाद्विनियोगानुसारेण स्वयमन्यथा व्याचष्टे * होत्रे त्विति * हौत्रं प्रवचनमृग्वेदः तद्विहितानां मन्त्राणां नोत्साहकरत्वं यजुर्वेदविहितानामेव केषांचित्तथात्वदर्शनादिति वक्तुं हौत्रग्रहणं विषुवन्नामैकाहविशेषः तत्रातिदेशतश्च चत्वार्याज्यसंज्ञकानि शस्त्राणि होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकप्रयोज्यानि प्राप्तानि । तत्रान्येषामनाग्नेयत्वाद्धौतृविशेषणम् । ततः किमिति चेदत आह * तस्येति * आग्नेयं होताज्यं शंसतीति श्रुतिर्होतुराज्यस्याग्नेयत्वं सूर्यदेवत्यं ह्येतदहरिति श्रुतेर्विषुवत्संज्ञकस्याह्न आदित्यदेवतत्वमातिदेशप्राप्तानेकैन्द्रवाय्वादिदेवतात्वान्न वस्तुवृत्त्याऽऽदित्यदेवतत्वमस्तीतिं कृत्वा संस्तवादित्युक्तं तेजस्त्वादिसामान्यं चादित्यधर्माणामग्नावुपचारस्यालम्बनं स्तोत्रशस्त्राणामदृष्टार्थत्वात्कर्मसमवेतदेवतानादरेणाव्यक्तलिङ्गत्वादस्य मन्त्रस्यास्येति च सर्वनामयुक्तत्वात्सन्निहिताग्निस्तुत्यर्थत्वावधारणं यज्ञसमृद्धय इत्यादिभाष्येण एतदेव सूत्रमचेतनार्थबन्धनपरिहारार्थत्वेनाप्यौषध्यादावचेतनचैतन्याभिधानेनार्थवादत्वं परिहार इत्यावृत्त्या व्याख्यातम् । तत्करणमन्त्राणामदृष्टसाधनस्तुत्यर्थत्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्याह * एवमिति * अविद्यमानवचने यथा स्तुतित्वं परिहारः एवमचेतनार्थबन्धनेऽप्यनेन स्तुतित्वमात्रेण कर्मसाधनस्मृतिपरिहार इत्यर्थः । कर्मसाधनस्मृत्यर्थस्यापि मन्त्रस्य विशेषणांशे स्तुत्यर्थत्वोक्तिरिति भावः । सकलस्य तर्हि मन्त्रस्य कारणत्वं न सिद्ध्येदित्याशङ्क्यास्ति तावदित्युक्तम् । करणमन्त्रोच्चारणे कर्मसाधनस्मृतिस्तावद्भवति । तत्राकर्मसमवेतार्थाभिधायिनामपि पदानां समवेतार्थपदशेषत्वेन स्मृत्यर्थत्वोपपत्तेः सकलस्य मन्त्रस्य करणत्वसिद्धिरित्याशयः ।

गुणादविप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४७ ॥

यस्त्वर्थविप्रतिषेधः शङ्कितः स गौणत्वात्परिहर्त्तव्य इत्येवं सूत्रं व्याख्यातुमदितिरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अदितिरिति * स्तुतिविषयत्वाद्गौणत्वस्य स्तुतित्वस्य चार्थवादाधिकरणव्युत्पादितस्याप्यौदुम्बराधिकरणाविधित्वशङ्कानिराकरणेन प्रतिष्ठानादौदुम्बराधिकरणवदित्युक्तम् ।

विद्यावचनमसंयोगात् ॥ ४८ ॥

यत्त्वित्यादिना भाष्येण विद्याकाले सन्निहितस्याप्यर्थस्य यद्वचनमनभिधानं तत्तस्य कर्मानङ्गत्वाद्युक्तमिति सूत्रं व्याख्यातम् ।

तदर्थस्य प्रागनुपन्यासादयुक्तमाशङ्क्याह * यद्यपीति * व्याचष्टे * यदि हीति * नन्वित्यादिना प्रागुपन्यस्ताभिधानानभ्यासाशङ्का ऽनुभाषणपूर्वकं परिहृता तद्व्याचष्टे * तदनभ्यासस्त्विति *

सतः परमविज्ञानम् ॥ ४९ ॥

सूत्रव्याख्यानार्थं विद्यमाने ऽपीति भाष्यं व्याचष्टे * यस्त्वति * लोकाप्रयुक्तपदार्थस्य केनापि ज्ञातुमशक्यत्वात्कथं सत्त्वावधारणेत्याशङ्क्य निगमेत्यादिभाष्यकृतोक्तं तद्व्याचष्टे * तत्र चेति * अर्थः सामर्थ्यं पदान्तरसामानाधिकरण्यादियोग्यता प्रकरणं प्रक्रमः तयोः सर्वत्र लोकवेदयोरर्थज्ञानोपायत्वं प्रसिद्धम्। सूक्तं देवताज्ञानमव्यक्तलिङ्गायामृचि देवताज्ञानहेतुत्वेनार्थज्ञानोपायः। आर्षज्ञानस्याहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादावस्मदर्थज्ञानहेतुत्वेनार्थज्ञानोपायत्वं निगमादेरपि प्रसिद्धमेवार्थज्ञानोपायत्वम्। सूक्तदेवतादिस्मरणाद्दर्शनाच्चैषामर्थज्ञानोपायत्वं विदुषामाभिमतमिति निश्चीयतइत्याह * तेषां हीति * ननु स्वार्थज्ञानस्योपायत्वे भूतांशो नाम ऋषिर्जरामरणनिरासायाश्विनौ तुष्टावेत्येवमार्षस्योपाख्यानादनित्यसंयोगे नित्यत्वं वेदस्यापद्येतात आह * यथैवेति * ननु लोपविकारादीनामुपायमात्रत्वेनापारमार्थिकत्वात्पदानित्यत्वापादकत्वन्न जातमार्षे तु कथमित्याशङ्क्यार्षस्याप्युपायत्वेनाङ्गीकारेण तत्परिहारमाह * तत्रेति * पारमार्थिकत्वे ऽपि वा मन्त्राणामृषिकृतत्वाभावात्प्रयोगस्य च प्रवाहरूपेण सर्वदा सद्भावान्न वेदानित्यत्वापादकत्वमित्याह * अथ वेति * ननु वृद्धव्यवहारावगतपदार्थानुसारेणैव मन्त्रार्थावगतिसम्भवान्नास्मदादीनां ऋषिप्रत्ययबलेन मन्त्रार्थप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याह * प्रत्ययेति * आर्षस्मरणादेरदर्शनात् ऋषिसम्प्रदायानुसारेणैव मन्त्रार्थतत्त्वावधारणं भवति नान्यथेति भावः। सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतु नैतोशेव तुर्फरीपर्फरीका उदन्यजेव जेमना मदेरूता मेजरा स्वजरं मराखिति मन्त्रार्थतत्त्वावधारणायार्षोपाख्यानं दर्शयति * तत्रेति * अस्या ऋचः सूक्तादित्वाभावात् उभा उ नूनं तद्विदर्शयेथे इत्यादिनैकादशर्चेन सूक्तेन सृण्येवेत्यादिनोपमानरूपेणाश्विनौ स्तुतवानिति व्याख्येयम्। भाष्यकारेण च द्विवचनान्तत्वादाश्विनोरभिधानानित्युक्त्वा मित्रावरुणादिष्वपि द्विवचनोपपत्तेः कथमश्विपरत्वनिर्णय इत्याशङ्कानिराकरणायाश्विनोः काममित्युक्तं तद्व्याचष्टे * भूतांश इति * मन्त्रव्याख्यापरतया देवताभिधानानि चेत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * चत्वारः पादा द्वौ दन्तौ शुण्डा च पुच्छं वेत्यष्टावङ्गा-

नि कस्य विज्ञन्तोः पिपासायामनुत्पत्तेस्तत्र जातावित्युक्तमाशङ्क्य चातकयोः पिपासाकालः प्रावृडिह लक्ष्यतइति प्रावृषि जातावित्युक्तं कथं जेमनशब्देनोदकवत्त्वमुच्यतइत्याशङ्क्योदकवाचिनो जेमशब्दस्य पामादिषु पाठाल्लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच इति यथासंख्यन्यायेन पामादिभ्यः परो विहितो नप्रत्ययो जेमशब्दात्परो भवतीत्युक्तम् । मे इतिषष्ठ्याः शरीरसम्बन्धजनितत्वं दर्शयितुं मे शरीरमित्युक्तम् । पदार्थान्व्याख्याय वाक्यार्थं व्याचष्टे * तेनेति * एवं सर्वत्रेति भाष्येणोत्तरयोरपि मन्त्रयोः सूचितां व्याख्यां वक्तुमभ्यक्सात इन्द्रऋषिरस्मे सनेभ्यश्वं मरुतो जुनन्ति अग्निर्श्चिद्धिष्मा ऽतसे शुशुक्वा नापो नद्वीर्यं ददाति प्रयान्सीत्येतस्यां ऋच्यार्षोपाख्यानं तावद्दर्शयति * अभ्यागिति * मरुत्वतृगुणाकर्षेन्द्रस्य देवतात्वं वक्तुं विनियोगं दर्शयति * इयं चेति * छन्दोमसंज्ञाकानां त्रयाणामह्नां मध्ये द्वितीये ऽह्नि मरुत्वतीयसंज्ञके शस्त्रे महसि त्वमिन्द्र यत एतानीति सूक्तमिति श्रुत्या विनियुक्तेत्यर्थः । पदार्थांस्तावद्व्याचष्टे * तत्रेति * अकारस्य छान्दसवर्णव्यत्ययेनेकाराद्भ्यागिति रूपसिद्धिः चिच्छब्दस्येवार्थे प्रयोगादुपमानार्थत्वं हिस्मेतिपदयोः पदपूरणार्थत्वादर्थाकथनम् । नकारस्येवार्थत्वकथनायाप इवेत्युक्तम् । द्वीपं पुलिनम् । वाक्यार्थं व्याख्यातुमाह * वाक्यार्थे त्विति * द्वीपमन्नाद्यानि चेति चकारो ऽत्र कल्पः । एकया प्रतिधापि वत्साकं सरांसि त्रिंशतं इन्द्रः सोमस्य काणुकेत्यृचं व्याचष्टे * एकयेति * कान्तं प्रियं कमुदकं सोमं रसात्मकं येषु तानि कान्तकानि । सर्वत्र शब्दसूचितां मन्त्रान्तरव्याख्यां दर्शयित्वा भाष्यं व्याचष्टे * तदेवमिति *

उक्तश्चानित्यसंयोगः ॥ ५० ॥

यस्त्वनित्यसंयोगः शङ्कितः स परं तु श्रुतिसामान्यमित्यत्र सूत्रे प्रत्युक्त इति । सूत्रव्याख्यानार्थं परं त्विति भाष्यं व्याचष्टे *परमिति * श्रुतिसामान्यमात्रतां दर्शयति * यजमानस्तावदिति * प्रमगन्दनैचाशाखशब्दयो राजनगरविशेषसंज्ञत्वे सत्यनित्यसंयोगापत्तेरन्यथा व्याख्यानम् ॥

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ॥ ५१ ॥

तदर्थशास्त्रादीनि पूर्वपक्षलिङ्गानि परिहृत्य सिद्धान्ते लिङ्गत्रयं दर्शयितुं सूत्रत्रयम् । तत्र तेषां मन्त्राणामर्थो यथा ऽस्ति तथा लिङ्गोपदेशो भवतीति सूत्रव्याख्यानार्थमाग्नेय्येति भाष्यं व्याचष्टे

* आग्नेय्येति * लिङ्गशब्दस्य सामर्थ्ये मीमांसकानां प्रसिद्धत्वात्तद्धितप्रतिपादिताग्निदेवत्यत्वकल्पितं देवताभिधानसामर्थ्यं लिङ्गशब्देन विवक्षितमिति व्याख्यानान्तरं लिङ्गशब्दस्योक्तं तृतीया चेत्थंभूतलक्षणार्था[१]। नन्वविवक्षितार्थत्वे ऽप्यभिधानमात्रेणाग्निलिङ्गत्वमुपपत्स्यते ऽत आह * देवतेति * ननु देवतात्वमप्यभिधानमात्रेण सेत्स्यत्यत आह * यं चेति * एकदेवत्ये मन्त्रे त्वां हिमं द्रत ममर्वशोकैरित्यादावनेकेन्द्रवाय्वादिदेवतान्तरपदप्रयोगे सत्यप्यनेकदेवत्यव्यपदेशाभावादित्यर्थः। नन्वस्तु नामात्राग्नेः प्राधान्येनाभिधानं तात्पर्यं तु नास्तीत्याशङ्क्याह * प्राधान्येति *

ऊहः ॥ ५२ ॥

भाष्यकारेणोहश्च तदर्थवदिति पूर्वसूत्रगतपदद्वयानुषङ्गेणेदं सूत्रमूहदर्शनं चेत्यनेन व्याख्याय वेदे क्व चिदूहः कार्य इत्यश्रवणात्किमूहदर्शनमिति पृष्टे न माता वर्द्धते न पितेत्यूहप्रतिषेधस्यैवाप्राप्तप्रतिषेधायोगेनोहप्रापकत्वात् मात्रादिविशेषोपादानसामर्थ्येन वा शब्दान्तरोहप्रतीतेरूहदर्शनमित्युत्तरे दत्ते मात्राद्यर्थस्येह वृद्धिप्रतिषेधात्कथं शब्दोहप्रापकत्वमित्याशङ्कानिराकरणार्थं वृद्धेः प्रत्यक्षत्वेन प्रतिषेद्धुमशक्यत्वाच्छब्दवृद्धिप्रतिषेध इति प्रत्यक्षमिति भाष्येणोक्तं तद्व्याचष्टे * ऊहदर्शनमिति * शब्दवृद्धेरपि वर्णान्तरोपजननादिनोपपत्तेः।तस्यार्थपरत्वे ऽपि वचनमन्तरेणाप्राप्तेर्न सिद्धान्तिलिङ्गत्वमिति प्रतिपादनार्थं का पुनरिति भाष्येण पृष्ट्वा यद् द्विवचनबहुवचनसंयोग इत्युक्तं तद्व्याचष्टे * तत्रापीति * वर्णान्तरोपजनने पदान्तरत्वापत्तेरपदत्वापत्तेर्वा तत्पदवृद्ध्यसम्भवात्स्थौल्यादेश्च नादधर्म्मत्वेन वर्णेष्वसम्भवाद् द्विवचनबहुवचनान्तत्वेनाधिकार्थद्वारा शब्दवृद्धिरूहात्मिकेह प्रतिषिध्यतइत्यर्थः। ऊहदर्शनस्य सिद्धान्तलिङ्गत्वं भाष्योक्तमुपपादयति * स चेति प्रसक्तत्वादिति भावः। मात्रादिशब्दोहदर्शनस्य सिद्धान्तलिङ्गत्वमुपपाद्य शब्दान्तरोहदर्शनस्योपपादयति * या चेति * अर्थपरत्वे च कल्प्यते इत्यनुषङ्गः। नन्विडानिगदगतयज्ञपतिशब्दवन्मात्रादीनां पारार्थ्यादपारार्थ्ये[२] ऽपि चैकैकमात्रादिसंबन्धे पशुभेदो ऽपि मात्रादिशब्दोहस्यानाशङ्क्यत्वान्मात्रादिभेदे ऽप्येकपशुसंबन्धाभावात् संबन्धिभेदेनैव भेदसिद्धेः न्यायादेवानूहावगतेः प्रतिषेधायोगात्कथं तद्बलेनोहप्राप्तिरत आह

१ तस्य इडासुत्यर्थत्वात्पारार्थ्यम्।

२ पश्वर्थत्वादित्यर्थः।

* यद्यपीति * न्यायसिद्धानुवादस्यापि प्रयोजनापेक्षायां न्यायरहितेषूहप्राप्तिरेव प्रयोजनमवसीयतइति भावः । अविवक्षितार्थत्वेन सिध्येदित्याह * अन्यथेति * ऊहदर्शने स्वयमुदाहरणान्तरमाह * तथेति * त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोता सूक्तस्य वायव्ये पशावतिदेशप्राप्तस्योहः प्रसक्तो ऽनेन वचनेन वार्यते । उदाहरणान्तरमाह * एवमिति * गवादिपशुके अतिदेशप्राप्तस्य छागस्य वपाया मेदसो ऽनुब्रूहीति मन्त्रस्योहप्रसक्तौ उस्रादिपदयुक्तस्यार्थपरत्वे छागपदस्थाने ऽस्य प्रयोगपाठः अपर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थः । अर्थवान् भविष्यतीत्यर्थः । नन्वर्थपरत्वे ऽप्युस्रादिपदनियमस्यादृष्टार्थपरिहारात् केन विशेषेणाविवक्षितार्थता निराक्रियते इत्याशङ्क्याविवक्षितार्थे कल्पनागौरवमाह * इतरथेति *

विधिशब्दश्च ॥ ५२ ॥

भाष्यकारेण विधिशब्दश्च तदर्थवदिति पूर्वसूत्रगतपदानुषङ्गेण सूत्रं व्याख्याय शतं हिमा इति मन्त्रगतहिमाशब्दव्याख्यानार्थं शतं वर्षाणीत्यर्थवाद उदाहृतः । तत्र विधिशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्याह * विधिरेवेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिमाधवभट्टात्मजभट्टसोमेश्वरविरचितायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां तन्त्रवार्तिकटीकायां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

॥ न्यायसुधायाम् ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः

॥ अथ स्मृतिप्रामाण्याधिकरणम् ॥ १ ॥

धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥ १ ॥

अत्र भाष्यकारेण सङ्गतिप्रदर्शनार्थमेवं तावदिति वृत्तमनुकीर्त्तितं तच्च नामधेयप्रामाण्यस्यानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * एवं तावदिति * अयमाशयः नामधेयानां विध्युद्देशान्तर्भावात् ऽयंश एव वेदः कृत्स्नश्चासावर्थवादाद्यनुपयोगनिराकरणेन प्रमाणतया साधितः। नामधेयाधिकरणे तु विधिस्तुतिस्मृतिवन्नामधेयत्वमपि प्रामाण्यद्वारं भवति वा न वेति चिन्तयिष्यते। नामधेयस्य धर्मप्रयोगाभावात्त्वानर्थक्येन पूर्वपक्षकरणं नामधेयं रूपाभिप्रायम्। गुणविधित्वेनापि उद्भिदादिपदानां दध्यादिपदवत्प्रामाण्योपपत्तेर्न स्वरूपेणाप्रामाण्यं शङ्कितुं युक्तम्। न चैवमुभयथापि प्रामाण्यसिद्धेः प्रमाणलक्षणासङ्गतिः शङ्कनीया। को धर्मः कथं लक्षणश्चेत्येकेनैव सूत्रेण व्याख्यातं चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म इत्यत्र कथमिति प्रकारवचने थाल्प्रत्ययप्रयोगेण प्रामाण्यप्रकारविशेषनिरूपणस्यापि प्रतिज्ञासूत्रार्थत्वेनोक्तत्वात्। अन्यथा हि किंलक्षण एवावक्ष्यत्। अत एव स्मृतिविचारस्यापि सङ्गतिः। अनवगतस्वरूपस्य हि वेदस्य प्रामाण्यायोगात्स्वरूपावगतिः प्रामाण्यप्रकारः। तत्र किं प्रत्यक्षावगतिरेव प्रकारो ऽथ स्मृत्याचारद्वारेणाप्यवगतिरिति प्रामाण्यप्रकारविशेषनिरूपणरूपत्वात्स्मृतिविचारस्यापि सङ्गतिः सिद्धा। अतः स्मृत्याचारद्वाराया अपि चावगतेः सत्याः प्रामाण्यप्रकारत्वस्य निराकर्त्तुमशक्यत्वात्सैव सम्भवति न वेति इह चिन्त्यते। यद्वा स्मृत्याचारावगतानामपि कर्मणां परिग्रहदार्ढ्यात् धर्मत्वावगतेश्चोदनैवेत्यवधारणाक्षेपेण सङ्गतिः तत्समाधानार्थमेव केह चोदनामूलत्वमस्ति न वेति चिन्त्यते। चोदनाशब्दस्य वा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षचोदनासाधारण्यादप्रत्यक्षचोदनानां च स्मृत्या चारोपस्थापनं विना

प्रामाण्यायोगात् स्मृत्याचारप्रामाण्यमपि प्रतिज्ञातं भवतीति नासङ्गतिः । जिज्ञासासूत्रेण वा सकलधर्मप्रमाणजिज्ञासा कर्त्तव्यत्वाभिधानाच्चोदनासूत्रप्रतिज्ञातवेदप्रामाण्यप्रतिपादने पर्यवसिते प्रसङ्गादार्यप्रसिद्धादीनामपि प्रसिद्धं(प्रामाण्यं ययोः स्मृत्याचारयोः प्रसिद्धप्रामाण्ययोः स्मृत्याचारयोरपि[1]) प्रामाण्यमिह चिन्त्यते। सर्वं चैतत्तावच्छब्देन सूचितम् । वेदस्य तावदुपयोगः साधित इत्युक्तेऽन्यस्यापि साधयितव्य इति प्रतीतेः परतः प्रामाण्यादिद्वारा ऽप्रामाण्यस्य प्रथमपादएव निराकृतत्वे ऽपि प्रामाण्यप्रकारासम्भवेनाप्रामाण्यमाशङ्क्य प्रकारविशेषनिरूपणं द्वितीयपादेन कृतमित्युपयोगशब्देनोक्तम् । अथेदानीमिति भाष्येण वर्त्तिष्यमाणसङ्कीर्त्तनं कृतं ततः वेदमूलकत्वनिबन्धनत्वात्स्मृतिप्रामाण्यस्य वेदप्रामाण्यविचारानन्तरः स्मृतिप्रामाण्यविचारसङ्गतिरथशब्देनोक्ता। प्रत्यक्षवेदगामिनामधेयविचारात्पूर्वं स्मृतिविचारानौचित्यमाशङ्क्य कस्याश्चित्स्मृतेर्नामधेयमूलत्वाभावेन तदनपेक्षत्वान्महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदित्यादिस्मृतेस्तु तद्यथैवादौ मनुष्यराजआगते ऽन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त इत्याद्यर्थवादमूलत्वान्न पचेदन्नमात्मन इत्यादिस्मृतेश्च केवलाघो भवति केवलादीत्यादिमन्त्रमूलत्वात्तत्प्रामाण्ये प्रतिपादिते नामधेयविचारात्पूर्वं स्मृतिप्रामाण्यं वक्तुमुचितमिति सूचयितुमिदानीमित्युक्तम् । तद्विषयप्रदर्शनपरतया तावद्व्याचष्टे * इदानीमिति * पौरुषेयीष्विति वेदप्रामाण्यहेत्वभावो दर्शितः। स्मर्यमाणो ऽर्थो ऽवधिर्मर्यादा यासनार्थमतिक्रम्य तस्य प्रमाणमपि विषयीकुर्वन्तीत्यस्मर्यमाणमूलत्वस्मर्यमाणार्थविधिष्वित्यनेनोक्तम् । एतच्चाप्रामाण्योपयोगिविशेषणद्वयम् । अस्मर्यमाणार्थावधिष्वितिपाठे त्वितः प्रभृतीयं स्मृतिप्रवृत्तेत्यस्मर्यमाणो ऽर्थस्यावधिर्यासामिति षष्ठीतत्पुरुषगर्भबहुव्रीहिः सिद्धान्तोपयोगिविशेषणं मन्वादिप्रणीतो ग्रन्थो निबन्धनं यासामिति शिष्टप्रणीतत्वं मन्वादिप्रणीतनिबन्धनास्वित्यनेन प्रामाण्योपयोगिविशेषणमुक्तम् । आचारग्रहणेनाशब्दत्वपूर्वपक्षहेतुकर्त्तृसामान्यसिद्धान्तहेतुसाम्यादाचाराणामप्यधिकरणविषयत्वमुक्तम् । ननु यत्रेत्यादिभाष्येणैव विषयावगतिसिद्धेः तत्स्वरूपगतस्य च विशेषस्यात्राविचार्यत्वादष्टकादिस्वरूपोदाहरणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह * तत्रेति * स्वरूपगतविशेषाविचारे ऽप्युदाहरणविशेषं विना नैराकाङ्क्ष्यभावादष्टकाद्युदाहरणमिति भावः । मन्वादिस्थानां स्मरणानाम-

१ अयं पा० २ पु० ना० ।

न्येन ज्ञातुमशक्यत्वात्कथं विचारविषयत्वमित्याशङ्क्य तद्ग्रन्थसमर्पितानीत्युक्तम् । विषयप्रदर्शनार्थतया भाष्यं व्याख्याय सन्देहहेतुश्चानेन भाष्येणाभिधीयतइत्याह * सन्देहेति * कथमित्यपेक्षिते पूर्वपक्षप्रतिभानार्थत्वेन यत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * पारतन्त्र्यादिति * सिद्धान्तप्रतिभानार्थत्वेनाथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अप्रामाण्येति * श्लोकं विवृणोति * मन्वादीति * (शब्दानामर्थपरत्वे स्वतः प्रामाण्ये च सत्यपि वक्तृज्ञानानुमानं विनार्थाभावव्युदासरूपपरिच्छेदाख्यविज्ञानानुत्पादकत्वाद् ज्ञानमात्रस्य च प्रामाण्याभावाद्वक्तृज्ञानानुमानद्वारा विज्ञानोत्पादकत्वावगतेर्मन्वादिवचनस्य स्मृत्यपेक्षतोक्ता भाष्यकृता । आचाराणामप्युदाहरणत्वसिद्ध्यै वाक्यानुदाहरणे ऽपि पूर्वोत्तरपक्षहेतुसाम्यात्तेषामप्युदाहरणत्वोपपत्तिसूचनार्थं वचनोक्तिः[1]) । तदुच्यतइति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * पूर्वविज्ञानं मूलप्रमाणं तस्य यो विषयस्स एवास्येति पूर्वविज्ञानविषयविषयमित्येको ऽत्र विषयशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । श्लोकं विवृणोति * सर्वेति * ननु शब्द एवात्र मूलप्रमाणं भविष्यत्यत आह * शब्दो ऽपीति * ननु प्रत्यक्षानुपलब्धो ऽपि कल्पयिष्य- ७
त्यत[2] आह * प्रत्यक्षेति * प्रमाणशब्देन भावव्युत्पत्त्या कल्पनमभिप्रेतम् । तदेव तावन्निष्प्रमाणकत्वात्कल्पाद्धर्मास्तित्वाद्विप्रकृष्टं दूरे न तत्स्पृशतीत्यर्थः योग्यानुपलब्ध्यभावाद्धर्मास्तित्वकल्पनापेक्षया ऽसन्निकृष्टं धर्मास्तित्वं शब्दास्तित्वस्य योग्यप्रत्यक्षानुदयेनाभावनिश्चयात्तत्कल्पना विप्रकृष्टतरा । श्लोकं व्याचष्टे * शब्दस्य तावदिति * अभ्युपगतमित्यनेन कल्पनार्थत्वेन प्रमाणशब्दो व्याख्यातः । नन्वनुमानादिनापि शब्दावगतिसम्भवात्प्रत्यक्षमेव प्रमाणमित्ययुक्तमुक्तमत आह * न चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * आगमं निराकरोति * न चेति * कृतके नास्ति विश्रम्भ इत्येतद्व्याचष्टे *यद्यपीति * दुष्टैः प्रतारकैः पुरुषैराकुलितं भ्रामितं चेतो येषामस्मदादीनामित्यर्थः । नित्यो नैवोपपद्यतइत्येतद्व्याचष्टे* नित्यस्य त्विति * ननु धन्वन्निव प्रपेत्यादिमन्त्रलिङ्गानां प्रपादिस्मृतिमूलत्वदर्शनाद्वेदमूलत्वाभिधायिनां मन्वादीनां तद्दृष्टान्तेन सत्यवादित्वावगतेः कृतके नास्ति विश्रम्भ इत्ययुक्तमत आह * न चेति * एवं तर्हि मूलान्तरसूचकत्वान्नित्यो नैवोपपद्यतइत्ययुक्तमत आह * न चेति * कर्त्त-

१ अयं पा० २ पु० ना० ।
२ कल्पयितव्य इ० २ पु० पा० ।
३ धर्मास्तित्वमिति १ पु० ना० ।

व्यतानुवादे विधिसूचनं स्यात्स्वरूपमात्रानुवादस्तु यदृच्छासिद्धप्र-
पादिविषयत्वेनोपपन्नो न विध्याक्षेपायालमित्याशयः । मन्त्रलिङ्गानां
च स्मृतिमूलसूचकत्वनिराकरणेन नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वमपि नि-
राकृतं भवति । अन्धपरम्परान्यायापत्त्या स्मरणेन नित्यानुमेय-
श्रुतिकल्पनस्य निराकरिष्यमाणत्वात् प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वे त्वैकरूप्या-
त्तस्यास्तन्मूलानां स्मृतीनामप्यैकरूप्यं स्यान्न त्वेतदस्ति ।

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ।
न तन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥

इत्यादिविगानदर्शनादित्याह * न चेति * ननूपलब्धश्रुति-
मूलत्वे ऽपि विगीतानेकश्रुतिमूलत्वात् स्मृतिविगानमविरुद्धमत
७१।२ आह * न चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * विधिरूपं वाक्यं
मन्वादिभिर्निरूपितमुपलब्धमिति यदि विज्ञायेत ततः क्वापि विगी-
तानेकश्रुतिमूलत्वादिकल्पना स्यात् अर्थवादपरेष्वपि त्वद्यत्वे ऽपि स
यदि ह वा अपि मृषा वदति सत्यं हैवास्योदितं भवति य एवमेतत्स-
त्यस्य सत्यत्वं वेदेत्यादिषु मृषोद्याभ्यनुज्ञाभ्रान्तिदर्शनेन मन्वादिष्वपि
भ्रान्तिशङ्काया निराकर्त्तुमशक्यत्वादेकश्रुतिमूलत्वे ऽपि भ्रान्त्यवसि-
तानेकतात्पर्यविगाननिमित्तस्मृतिविगानोपपत्तेर्नानेकश्रुतिमूलत्वक-
ल्पनोचितेति भावः । प्रलीनशाखामूलत्वं तर्ह्यस्त्वत आह * मृते-
ति * प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमुपसंहरति * तस्मादिति *
उपमानं निराकरोति * उपमानं त्विति * अर्थापत्तिं निराकरोति
* अर्थापत्त्यापीति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * सामान्यतो
दृष्टग्रहणं दृष्टान्तार्थमतो निर्मूलत्वादित्युपसंहारभाष्यं निर्मूलस्मृ-
त्यसम्भवेन कस्य चिद् भ्रान्त्यादेरवश्यकल्प्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्या-
चष्टे * तस्मादिति * नन्विति भाष्यमर्वाचीनाभिप्रायेण तावद् द्वेधा
योजयति * नन्विति * अर्वाचीनानां कर्त्तव्यत्वाज्ञानाद्ये विदुरि-
त्ययुक्तमित्याशङ्कते * नन्विति * वदनानुमेयत्वात्परिज्ञानस्य वद-
न्तीत्युक्तं तेषामपि मन्वादिवाक्यश्रवणाद्भवति कर्त्तव्यत्वज्ञानमिति
परिहरति * कथमिति * एवं कर्त्तव्यज्ञानात्कर्त्तव्यत्वाभिधानयोर्वि-
प्रतिषेधप्रतिपादनपरत्वेन व्याख्याय न विदुषामुपदेशो नावकल्पत-
इत्यनेन न्यायेनोपदेशान्यथानुपपत्त्या मन्वादेः पूर्वज्ञानकल्पनाशङ्का-
र्थमेतद्भाष्यमित्यन्यथाचष्टे * अथ वेति * ये कर्तव्य इति न विदुः
कथमिव ते वदिष्यन्तीत्थमसौ पदार्थः कर्त्तव्य इति व्यत्ययेनास्मि-
न्व्याख्याने भाष्यं योज्यम् । निषेधाभावेन त्वकर्त्तव्यत्वस्यानाश-
ङ्कत्वात्कर्त्तव्यत्वाज्ञानमेवाकर्त्तव्यत्वज्ञानमुखेनाकर्त्तव्यो यस्मिन्नि-

त्यनेनोक्तम्। विवक्षितार्थलाभाय च व्यत्ययाङ्गीकरणमदोषः। स्मरणानुपपत्त्येति भाष्यमर्वाचीनानां स्मरणानुपपत्त्येत्येव कैश्चिद्व्याख्यातं तन्मन्वादिवाक्यश्रवणजनितस्यार्वाचीनानामष्टकादिकर्त्तव्यताज्ञानस्याकर्त्तव्यत्वाभिधानविरोधित्वेनोपन्यस्तस्य स्मृतित्वेनाशङ्कितत्वादयुक्तमित्यभिप्रायेण दूषयति * स्मरणेति * तदर्वाचीनानामष्टकादिकर्त्तव्यत्वज्ञानमाशङ्कावादिनैव तावन्न स्मृतित्वेनेष्टमतस्तस्य स्मृतित्वनिराकरणमयुक्तमिति तावच्छब्दस्यार्थः। ननु मन्वादीनामपि स्मरणं निराकर्त्तुमशक्यं तदभावे ग्रन्थरचनानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह * मन्वादीनामपीति * तस्माद्व्याख्यानद्वये ऽपि ७२।१२
मन्वाद्यभिप्रायेणैवैतत्परिहारभाष्यं योज्यमिति भावः। तत्रार्वाचीनाभिप्रायशङ्काव्याख्याने मन्वादिवाक्योत्पन्नकर्त्तव्यत्वज्ञाना अप्यर्वाञ्चो मन्वादीनां स्मरणानुपपत्तिमालोच्याकर्त्तव्यत्वं वदन्तीति योज्यम्। द्वितीयव्याख्याने तूपदेशकल्प्यस्मरणस्य पूर्वविज्ञानकारणाभावेनानुपपत्त्या नोपदेशस्य तत्कल्पकत्वं सम्भवतीत्यसम्भवतो ऽर्थापत्त्या कल्पयितुमशक्यत्वादिति भावः। विदितपूर्वस्याप्यस्मृतस्योपदेष्टुमशक्तेः स्मरणद्वारेणोपदेशस्य ज्ञानकल्पकत्वात्स्मरणनिराकरणेन ज्ञानमेव निराकृतम्। वन्ध्यादौहित्रोदाहरणस्य प्रश्नपूर्वमभिप्रायमाह * कस्मात्पुनरिति * कारणाभावेन कार्याभावो ऽत्र दृष्टान्तो वाच्य इति दौहित्रस्य कारणभूतदुहित्रभावेनाभावो निदर्शनीयः। दुहितुस्तु वन्ध्याकारणमस्तीति न कारणाभाव इत्याशयः। उपदेशान्यथानुपपत्त्या मन्वादिस्मरणे ऽवश्यकल्पे सम्यक्त्वमात्रमिह निषेध्यमिति सूचयितुं दृष्टान्तभाष्ये सम्यग्ग्रहणम्। एवमपीत्याशङ्काभाष्यं पूर्वविज्ञानकारणाभावे स्मृतिप्रामाण्यानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य पूर्वविज्ञानकारणभूतवेदवाक्यानुमानाभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * यथैवेति * एवं तर्हि नैतदेवमिति परिहारभाष्यं पूर्वविज्ञानकारणाभावे हेत्वप्रदर्शनादयुक्तं स्यादित्याशङ्क्याग्रहीताभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्वेदत्वस्मृतिप्रामाण्योपपत्तिप्रतिपादकं तावत् प्रत्यक्षेणेतिभाष्यावयवं व्याचष्टे * वेदः पुनरिति * ननु वर्णस्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वे ऽपि तस्य वेदावेदसाधारण्याद्वेदत्वस्मृतिर्निर्मूलैव स्यादत आह * शब्देति * वेदशब्दवाच्यत्वमात्रमेव तत्राप्रत्यक्षं तदपि तु वृद्धव्यवहारावगम्यत्वान्न निष्प्रमाणकं ग्रन्थान्तरविलक्षणमेतत्स्वरूपं प्रत्यक्षमेवेति भावः। एतदेवोपपादयति * प्रागपि हीति * वेदशब्दस्योपलक्षणत्वात् ऋग्वेदादिविशेषमन्त्रब्राह्मणोपन्यासः। ननु वेदशब्दा-

त्प्रागपि वेदादिस्वरूपप्रतीतौ वेदादिसंज्ञानां डित्थादिवत्पौरुषेयत्वा-न्निष्प्रमाणकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * सर्वेषां चेति * नन्वेवमपि वे-दादिशब्दोल्लेखावगतेर्वृद्धव्यवहाराधीनशब्दार्थसम्बन्धप्रतीत्युत्तरका-लीनत्वात् प्रत्यक्षत्वं न स्यादत आह * इतीति * शब्दोल्लेखप्रती-तिनिर्देशार्थ इतिकरणः । संज्ञाद्वारेण तदुल्लेखेनोत्तरकालमपि गम्यमानानां प्रत्यक्षसूत्रे तत्र शब्दार्थसम्बन्धप्रमातुरित्यत्र प्रत्यक्ष-त्वं साधितमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिके वैषम्यप्रतिपादनार्थमष्टकादिषु त्विति भाष्यावयवं व्याचष्टे * नन्विति * कुम्भकारक्रियास्विवेति वैधर्म्यदृष्टान्तः । एतदेवोपपादयति * यदीति * अन्धपरम्परान्या-येनेति व्याख्येयतयोपक्षिप्तस्यान्धपरम्परानिदर्शनस्य प्रयोजनं ताव-दाह * सर्वस्येति * वेदत्वस्मृतिवदष्टकादिस्मृतावप्यनादित्वात्प्रा-माण्यप्रसिद्ध्यभिमानं निवर्त्तयितुमन्धपरम्परानिदर्शनमित्यर्थः । कथ-मनेन निदर्शनेन प्रामाण्यप्रसिद्ध्यभिमाननिवृत्तिरित्यपेक्षिते ऽस्मिन्नि-दर्शनेऽनादित्वस्याप्रामाण्यापादकत्वदर्शनादित्याह * वेदे हीति *

७३।१ एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयन्निदर्शनभाष्यं व्याचष्टे * कथमिति * दा-र्ष्टान्तिके योजयति * तादृशं वेति * ननूभयाविधदृष्टान्तोपलब्धौ क-थमष्टकादिस्मरणस्यान्धरूपस्मृतितुल्यत्वं न तु वेदत्वस्मृतितुल्यतेति निर्णय इत्याशङ्क्य पूर्वविज्ञानकारणाभावादिति भाष्योक्तहेतुव्याख्या-नार्थं पूर्वोक्तमेव चोदनामूलत्वनिराकरणं स्मारयति * न चेति * मूलसद्भावे प्रमाणं नास्तीत्युक्त्वा तदभाव एव तु स्मर्त्तव्यास्मरणं प्र-माणमस्तीत्याह * यदि चेति * अनेन चाप्तोक्तिनिबन्धनेषु व्यव-हारेषु प्रामाण्यहेतुभूतस्य मूलस्य स्मरणेन व्याप्तत्वाद्व्यापकस्मरणा-भावेन व्याप्यमूलाभावानुमानमुपन्यस्तमर्थापत्तिर्वा व्यवहारार्थिनां व्यवहारहेतुमूलविस्मरणानुपपत्तेर्दृश्यादर्शनवद्वा स्मर्त्तव्यास्मरण-स्याप्यनवगतपूर्वातिताभावज्ञानकरणतायाः स्वरूपमात्रं दृष्टं च पश्चा-त्किञ्चित्स्मरन्नपि तत्रान्येनास्तिताम्[1] पृष्टस्तदेव प्रतिपद्यत इति वदद्भिरा-चार्यैरिष्टत्वादभावाख्यमेव प्रमाणमनेनोपन्यस्तम् । नन्वविच्छिन्नपार-म्पर्यदृढस्मरणमात्रेण व्यवहारसिद्धिरवश्यस्मर्त्तव्यत्वविशेषणाभा-वादस्मरणमात्रस्य च चिरवृत्तेषु सत्स्वपि पदार्थेषूपलब्धेरभावात्साध-कत्वान्नास्मरणेन मूलाभावसिद्धिरित्याशङ्कते * स्यादेतदिति * नि-र्मूलस्य स्मरणस्याप्रामाण्येन व्यवहारासाधकत्वान्मूलस्यावश्यस्मर्त्त-व्यत्वं साधयति * तदयुक्तमिति * अवश्यसमर्पणीयासमर्पणा-दपि स्मृतिमूलभूतानां चोदनानामभावो ऽवसीयतइत्याह * अपि

१ तत्रत्यनास्तितामिति २ पु० पा०

चेति * ननु स्वयंदृष्टस्य मूलस्यावश्यसमर्पणीयत्वं भवेत् मन्वादिभिस्तु स्मृतिमूलभूतानां चोदनानां स्वयमदृष्टत्वादशक्यं समर्पणमित्याशङ्क्याह * यदि हीति * एवमपि मन्वादिभ्यः पूर्वैराचार्यैः स्वयंदृष्टत्वे समर्पणीयत्वापत्तेरदृष्टत्वे वा नित्यानुमेयत्वापत्तेस्तस्य च निराकरिष्यमाणत्वान्निर्मूलत्वमेव बलादापद्यतेति भावः। ननु पूर्वाचार्यैः समर्पितमपि स्मृतेर्मूलं प्रलीनत्वेन मन्वादिभिः स्वयमदृष्टत्वान्न समर्प्यते ऽत आह * यदि त्विति * ननु मन्वादिभिः स्वयं दृष्टानामपि मूलानामन्यैरपि स्वयं दृष्टत्वादसमर्पणमित्याशङ्क्यास्मिन्पक्षे स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यमाह * अथेति * इतश्च वैयर्थ्यमित्याह * युक्ततरा चेति * किं चान्यैः स्वयंदृष्टानामपि वेदवाक्यानां तात्पर्याज्ञानेनेदमस्याः स्मृतेर्मूलमिति निर्णेतुमशक्यत्वात्तात्पर्यज्ञापनार्थं मन्वादिभिरवश्यं समर्पणं कर्त्तव्यमित्याह * न चेति * प्रमाणशून्यो मूलविशेषनिर्णयो ऽशक्य इत्यन्यथैव दृष्टान्तमाह * पश्येति * ननु

यः कश्चित्कस्य चिद्धर्मो मनुना परिकीर्त्तितः।
स सर्वो ऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः॥

इति मन्वादिभिः सामान्येन स्वस्मृतीनां वेदमूलत्वाभिधानाद्विशेषासमर्पणे ऽपि स्मृत्यनुरूपमूलविशेषनिर्णयो भविष्यत्यत आह * न चेति * अतो ऽनादर्त्तव्यमित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे। ७४।१
तस्मादिति।

अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥२॥

अत्र भाष्यकारेण प्रमाणं स्मृतिरिति सौत्रं प्रमाणशब्दं सिद्धान्तप्रतिज्ञानार्थत्वेन व्याख्याय विज्ञानं हि तत्किमित्यन्यथा भविष्यतीति करणव्युत्पन्नेन विज्ञानशब्देन विज्ञानोत्पादकत्वं हेतुत्वेनोक्तं तद्व्याचष्टे * सर्वथेति * पक्षद्वये ऽपि विज्ञानोत्पादकत्वं तावदविप्रतिपन्नमिति हेतुत्वोपपत्त्यर्थं दर्शयितुं * सर्वथेत्युक्तम् * मन्वादिस्थानां स्मरणानां पुरुषान्तरं प्रति ज्ञानोत्पादकत्वाभावमाशङ्क्य निबन्धनद्वारेण ज्ञानोत्पादकत्वं सूचयितुं * सन्निबन्धना इत्युक्तम् * विद्यमाननिबन्धना इत्यर्थः। शोभनार्थेन वा सच्छब्देन साधुनिबन्धनत्वाभिधानादसाधुशब्दभूयिष्ठनिबन्धनत्वेन शाक्यादिवन्निबन्धुर्मन्वादेरप्रत्यायितत्वानुमानं प्रत्युक्तम्। स्मृतिशब्दस्य धर्मशास्त्रेष्वेव प्रसिद्धत्वात्पुराणादीनां प्रामाण्यमिह न प्रतिपाद्यतइति कस्य चिच्छङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं वेदातिरिक्तसमस्तविद्यास्थानविषयत्वं

दर्शयितुं * शेषाणि च विद्यास्थानानि * इत्युक्तं भाष्यकारेण पूर्व-
विज्ञानमस्य नास्ति कारणाभावादिति कारणाभावेन स्मृतिमूलभूत-
विज्ञानाभावमप्रामाण्यहेतुं पूर्वपक्षोक्तमनुभाष्य तन्निराकारणार्थत्वे-
नानुमानं स्यादिति सूत्रावयवो ऽस्या एव स्मृतेरित्यादिना ग्रन्थस्त्व-
नुमीयतइत्यन्तेन व्याख्यातस्तदुपपादयितुमाह * मन्वादीनां चेति *
प्रत्यक्षत्वे मन्वादीनां तत्स्मृतिमूलविज्ञानमूलस्य द्रष्टुं शक्यत्वादद्दष्ट-
कल्पनानुपपत्तेरप्रत्यक्षत्वादित्युक्तम् । ननु कल्पना नामाद्दष्टं विज्ञा-
नकारणं तत्तु चोदनाख्यमेवेति कथमध्यवसीयते ऽत आह * तत्रे-
ति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्रैवेति * भ्रान्तेस्तावद् द्दष्टानुगुण्येनासा-
ध्यत्वमाह * तत्रेति * सम्यङ्निबद्धाच्छास्त्राद्यष्टकादीनां धर्मत्व-
दर्शनं तद्विरोधापत्तिरित्यर्थः । मन्वादीनामिति कर्त्तरिषष्ठी । स्मृ-
तिग्रन्थग्राहिणः पुरुषान्प्रति स्वज्ञानस्य भ्रान्तस्यापि भ्रान्तत्वपरिहा-
रोपन्यासो मन्वादिकर्त्तृकः कल्प्यतइति शेषः । अनुभवस्याह * अ-
नुभवे ऽपीति * पुंवाक्यस्याह * पुरुषेति * विप्रलम्भनस्याह *त-
थेति * अनुवृत्तिहेतोर्भ्रान्तत्वपरिहारोपन्यासस्यादिशब्देनोपादानं
विप्रलम्भे न केवलमनेकाद्दष्टकल्पनाप्रसङ्गः किं तु द्दष्टप्रामाण्यविरोधो
७५।B ऽपीत्याह * उत्पन्नस्य चेति * चोदनायास्तु द्दष्टानुगुण्येन साध्य-
त्वाज्ज्यायसी कल्पनेत्याह * तस्मादिति * ननु चोदनाकल्पने द्द-
ष्टानुगुण्यसाध्यत्वस्य हेतुत्वे कर्त्तृसामान्यादिति सौत्रं हेत्वभिधानम-
नर्थकं स्यादित्याशङ्क्य सम्भावनामात्रे ऽसौ हेतुर्न निर्णायक इति सूच-
यितुं मन्वादीनां विज्ञानस्य चोदनामूलत्वसम्भावनामाह * सम्भा-
व्यते चेति * एतमेवार्थं वक्ष्यमाणभाष्यारूढं करोति * तदर्थमेवा-
हेति * नन्वेवमप्यनेनैव हेतुना चोदनामूलनिर्णये सिद्धे किम-
सार्थकेन सम्भावनामात्रहेतुनेत्याशङ्क्य म्लेच्छस्मृतिवैषम्यप्रदर्शना-
र्थः सम्भावनाहेतूपन्यास इति सूचयितुं म्लेच्छार्यस्मृत्योर्वैषम्यमाह
* यानि पुनरिति * अनुभवपुंवाक्यपरम्परयोर्मिथ्यात्वहेतुतामापाद्य
चतुष्टयोक्तिः । प्रत्यक्षानुपलब्धे चेति श्लोकोक्तं योग्यानुपलम्भविरोधं
परिहर्तुमनुभाषते * यत्त्विति * परेषां परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति
तत्रेति अनुच्चरितानामज्ञातत्वेनाबोधकत्वान्मूलत्वानुपपत्तिमाश-
ङ्कते *कथमिति* मन्वादिभिरप्यस्मदादिवत्पूर्वाचार्यस्मरणान्यथानु-
पपत्त्यानुच्चरितानामपि ज्ञातुं शक्यत्वान्मूलत्वोपपत्तिरिति परिहरति
* नैष इति * पूर्वाचार्याणामपि चोदनोपलम्भं विना कुतः स्मरण-
मित्याशङ्क्य पारम्पर्येणेत्युक्तम् । एवं सत्यनवस्थापत्तिमाशङ्क्य पा-
ठाविच्छेदादित्युक्तम् । एकपुरुषपाठस्याविश्रम्भणीयत्वेन चोद-

नायाथात्म्यनिश्चायकत्वायोगात्पारम्पर्याविच्छेदेनैव निश्चायकत्वमङ्गीकार्यमनादित्वाच्चानवस्थादोषाभावः तद्वदत्रापीत्याशयः। एतदेव विवृणोति * यथैव हीति * प्रतिस्मर्तृपूर्वपूर्वाचार्यस्मरणान्यथानुपपत्त्या श्रुतिज्ञानं प्रतिज्ञातयेत्यर्थः। इमं परिहारं दूषयति * तत्त्विति * अयमाशयः यद्यप्यष्टकादिकर्त्तव्यत्वस्मरणस्य पूर्वविज्ञानायत्तत्वात्तस्य च श्रुतिज्ञानं विनानुपपत्तेर्मन्वादीनां श्रुतिज्ञानं कल्प्यते तथाप्यनुच्चरितानां प्रत्यक्षत्वायोगाद्व्याप्त्याद्यभावेन चानुमानाद्यप्रवृत्तेर्मूलप्रमाणासम्भवात्स्वप्नादिमूलापत्तेर्न श्रुत्यस्तित्वनिश्चयोपपत्तिरिति। दृष्टान्तवैषम्यमाह * लिङ्गादीनां त्विति * स्मृतेरनित्यत्वेन पूर्वज्ञानापेक्षत्वात्तस्य चानुच्चरितश्रुतिज्ञानासम्भवेनानुपपत्तेः पारिशेष्याद् भ्रान्त्यादिमूलत्वापत्तिसूचनार्थं लिङ्गादीनां नित्यत्वाभिधानम्। परिहारान्तरमाह * तेनेति * नित्यत्वव्याघातापत्तेरत्राप्यपरितोषसूचनार्थं वरमित्युक्तम्। अध्येतृपरम्पराविच्छेदाभावात्प्रलयानुपपत्तिमाशङ्क्याह * न चेति * अन्यत्रासक्तिः प्रमादस्तत्रानासक्तिरालस्यमादिशब्देन विघ्नयोगादिभिरध्यापकपुरुषक्षयाच्च स्वल्पो वेदाध्येतॄणां विषयो दृश्यतइत्यर्थः। सबीजत्वायास्य पक्षस्य पूर्वोक्तं दोषं परिहरति * न चेति * स्वमतमाह * यद्वेति * अस्मिन्मते ऽनुपलब्धिविरोधं परिहर्त्तुमनुभाषते * कथमिति * परिहरति * उच्यतइति * नानादेशपठ्यमानानां शाखानां प्रमादिभिः पुरुषैस्तद्देशागमनाच्छ्रोतुमशक्तेस्तद्गतश्रुत्यनुपलब्धिसंभवः एकशाखागतानामपि श्रुतीनां नानाप्रकरणस्थानां तत्तत्कर्तृधर्मत्वबाधेन पुरुषधर्मत्वस्य प्रमादिभिर्निर्णेतुमशक्तेः स्मृतिमूलत्वानिरूपणानुपलब्धिसम्भव इत्यर्थः। स्मर्त्तव्यास्मरणस्याभावसाधनत्वेनोपन्यस्तस्य विस्मरणमप्युपपद्यतइति भाष्ये निराकरिष्यमाणत्वात्तदुपेक्ष्य समर्पणीयासमर्पणमभावसाधनत्वेनोपन्यस्तं निराकर्त्तुमनुभाषते * यत्त्विति * निराकरोतिः * सम्प्रदायेति * समर्पणैः सम्प्रदायविनाशापत्तिमुपपादयति * विशिष्टेति * यस्य व्रत्येहनि पत्न्यनालम्भुका स्यात्तामवरुध्य यजेतेत्यवरोधवचनाद्दर्शपूर्णमासयोरुदक्या संवादाप्रसक्तेर्न मलवद्वाससा सह संवदेदिति प्रतिषेधः प्रकरणादुत्कृष्यते ब्राह्मणावगोरणप्रतिषेधस्य ऋत्विगानमनार्थं प्रसक्तावपि (देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन् तेशंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्निमन्नो यज्ञं स्वगाकुर्विति सो ऽब्रवीद्वरं वृणै येदेवा ब्राह्मणोक्तो श्रद्दधानो यजातै सनियज्ञस्याशीरसदिति तस्माद् ब्राह्मणोक्तो श्रद्दधानो यजते ७६।१

१ विघ्नयोगः तैरिति २ पु० पा०।

शंयुमेव बार्हस्पत्यं यज्ञस्याशीर्गच्छत्त्वेतन्ममेत्यब्रवीत्किं मे प्रजा-
या इति यो ऽवगुराति तं शतेन यातयाद्योनिहृ तत्सहस्रेण यातयाद्यो
लोहितं करवद्यावतः प्रस्कद्य पा× सून् संगृह्णात्तावतः संवत्सरान्
पितृलोकं न प्रजानादिति तस्माद् ब्राह्मणो नावगुरेत्तेन निंहन्यान्न-
लोहितं कुर्यादेतावता हैनसा भवति[२]) इत्याद्यर्थवादात्सर्वेभ्यो वरदा-
नावगतेरवगोरणप्रतिषेधस्य ब्राह्मणमात्रविषयत्वावसायात्प्रकरणा-
दुत्कर्षः *कर्मौपयिकमात्रं चेति* येन यत्कर्मानुतिष्ठासितं स तदौ-
पयिकमात्रमधीयीतेत्यर्थः । स्वयमपठितत्वादप्यसमर्पणमुपपद्यतइ-
त्याह * न चेति * स्वयमपठितायाः श्रुतेः कथं मूलत्वमित्याश-
ङ्क्याह * ते हीति * यत्त्वसमर्पणं मूलविशेषस्य निर्णेतुमशक्यत्वाद्-
वश्यं समर्पणीयत्वमुक्तं तन्निराकरोति * न चेति * असिद्धं चा-
समर्पणं सामान्येन वेदमूलत्वस्य समर्पितत्वादित्याह * अपि
चेति* आत्मा वेदमूलाभिधायितया बध्वा नियम्यसमर्पित इत्यर्थः ।
यत्तु वेदमूलत्वाभिधानस्य लोकवञ्चनार्थत्वशङ्कया मूलसमर्पणा-
सामर्थ्यमुक्तं तन्निराकरोति * तच्चैतदिति * यथैव शिष्टत्रैवर्णिक-
दृढपरिग्रहान्यथानुपपत्त्या मन्वादीनां श्रुतिदर्शनं कल्प्यते तथैव त-
त्कालीनानां तद्ग्रन्थपरिग्रहीतॄणामपि तत्कल्प्यमित्याशयः । सि-
द्धान्तमुपसंहरति * अत इति * एवं स्वमतेन दृष्टानुसाराद् दृष्टक-
ल्पनालाघवं तर्कोपबृंहितशिष्टत्रैवर्णिकदृढपरिग्रहान्यथानुपपत्तिप्र-
सवयार्थापत्त्या वेदमूलत्वकल्पनेन स्मृतिप्रामाण्यं साधितं कर्तृसा-
मान्यं तु चोदनामूलत्वसम्भावनहेतुत्वेन व्याख्यातम् । अन्यैस्तु व्या-
ख्यातृभिः साक्षात् प्रामाण्यानुमाने वेदमूलत्वानुमाने वा लिङ्गत्वेन
कर्तृसामान्यं व्याख्यातं मन्वादिस्मृतिप्रमाणम् । वेदार्थानुष्ठातृभिर-
नुष्ठीयमानार्थत्वात् वेदवत्, वेदमूला वा वेदवादिस्मृतित्वात्प्रत्यक्ष-
वेदार्थस्मृतिवत् स्मृत्यर्थो वा श्रेयोहेतुर्वेदमूलो वा वेदार्थानुष्ठातृ-
भिरनुष्ठीयमानत्वात् । प्रत्यक्षवेदार्थवदिति दूषयितुमुपन्यस्यति *
यस्त्विति * स्वतन्त्रशब्देन सम्भावनानैरपेक्ष्यमुक्तम् । दूषयति
७७।१ * तस्येति * अनुमानस्य स्मृत्याचारयोस्तुल्यत्वादाचारग्रहणेन स्मृ-
तिमप्युपलक्षयति पठ्यमानस्य तावद्वेदवाक्यस्य श्रूयमाणस्यैव श्रो-
तॄन्प्रति प्रमाजनकत्वमश्रोतुः प्रमानुपपत्तेर्लिङ्गादिकल्प्यस्यापि श्रूय-
माणमन्त्रादिश्रुत्यधीनमेव प्रामाण्यं दृष्टमित्यव्यभिचारान्मन्वादि-
स्मृतेरपि श्रूयमाणश्रुत्यधीनमेवास्मदादीन्प्रति प्रामाण्यं प्रसज्य-
तेति साध्यधर्मविशेषविपरीतसाधनाद्विरुद्धत्वम् । न च मन्वादि-

१ अयं पा० २ पु० ना० किं तु किं मे प्रजाया इति पा० १ ।

भिः श्रूयमाणत्वात्सिद्धसाध्यताशङ्का तान्प्रति स्मृतेः प्रामाण्याभावात् प्रत्यक्षवेदार्थस्मृतौ चैवमेव, वेदवादिस्मृतित्वस्य श्रूयमाणश्रुतिमूलत्वलक्षणेन श्रुत्यधीनत्वेन सह व्याप्त्युपलब्धेर्धर्मविशेषविपरीतसाधनत्वम् । तदा च श्रूयमाणश्रुत्यधीनत्वापत्तेर्विरुद्धतेति योज्यम्। कथं तर्हि सूत्रभाष्ययोरनुमानशब्दो ऽत आह * तस्मादिति * एवमस्या एवेत्यादिभाष्योक्तं चोदनाकल्पनमुपपाद्यैतदेव भाष्यमवयवशो व्याचष्टे * अस्या एवेति * द्रढिम्न इति पञ्चमी षष्ठीवेत्यर्थः । कारणविशेषाकाङ्क्षायामनुपपत्तिमनुभवस्य कारणमुक्त्वा न हीत्यादिभाष्येणानुपपत्तिरुपपादिता तत्र मनुष्यग्रहणस्य कर्मफलसंबन्धानुसन्धानासम्भवकारणमरणधर्मकत्वप्रदर्शनमस्मिंश्च जन्मनि विश्वजिन्न्यायावगतां विमिश्रसुखात्मकस्वर्गाख्याष्टकादिफलोपभोगस्य मनुष्यशरीरेणासम्भवप्रदर्शनं प्रयोजनमिति च दर्शयितुं व्याचष्टे * न हीति * जन्मान्तरीयस्य कस्य चिदर्थस्यास्मरणान्निःशेषस्मृतिबीजसंस्कारनाशकत्वं मरणस्यावसीयते । जातमात्रस्य तु स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्यादृच्छिकी [1]प्रथमस्त्रीभोगप्रवृत्तिवत् । किं तर्हि कारणमनुमीयते इत्यपेक्षिते ग्रन्थस्त्वनुमीयतइत्युक्त्वा सौत्रहेतुव्याख्यानार्थकर्तृसामान्यात्स्मृतिवैदिकपदार्थयोरिति भाष्यकृतोक्तं तद्वेदानुमाने कर्तृसामान्यस्य हेतुत्वं दर्शयतीति भ्रान्तिं व्यावर्त्तयितुमाह *स्मृतीति * मन्वादीनां वेदसंयोगोपपत्त्यर्थं त्रैवर्णिकत्वं विशेषणत्वेनोपात्तमुपपादयितुं (स्मृतिवैदिकपदार्थयोः कर्तृसामान्यादित्युक्तम् । पदार्थशब्दः स्मृतिशब्देन स्मृतेः पदार्थ इति वैय्यधिकरण्येन संबद्ध्यते वैदिकशब्देन सामानाधिकरण्येन) वैदिकपदार्थकर्तृभिस्त्रैवर्णिकैः स्मार्त्तानां पदार्थानां क्रियमाणत्वात्तेषां चात्रैवर्णिकोक्तपदार्थाननुष्ठातृत्वस्वभावदर्शनात्स्मृतिप्रणेतॄणां त्रैवर्णिकत्वं कल्प्यतइत्यर्थः । यद्वा स्मृतिकर्तॄणां मन्वादीनां वैदिकपदार्थकर्तॄणां चेदानीन्तनानां शिष्टानां त्रैवर्णिकत्वेन समानत्वादिदानीन्तनवन्मन्वादीनामप्युपपन्नो वेदसंयोग इत्यर्थः । सम्भवद्वेदसंयोगत्वप्रतिपादनप्रयोजनं च चोदनाख्यस्य मूलस्य सम्भावनापदलाभ इति * चोदनेत्यनेनोक्तम् * नन्विति भाष्येणानुपलब्ध्याविरोधाच्चोदनाकल्पनानुपपत्तिमाशङ्क्यानुपलभ्यमानो ऽपीत्यनेन विप्रकीर्णशाखानेकप्रकरणस्थत्वेनोपलब्ध्ययोग्यत्वादनुपलब्धिमात्रस्य चाभावासाधनत्वादविरोधमुक्त्वा विस्मरणमप्युपपद्यतइत्युक्तं तत्प्रलीनत्वनिमित्तानुपलम्भप्रतिपादनपरत्वेन तावत्सोपपत्तिकं व्याचष्टे * विस्मरण-

[1] अयं पा० २ पु० ना० ।

मपीति * नित्यत्वव्याघातापत्तेस्त्वेतत् पक्षापरितोषाद्विद्यमा-
नशाखामूलत्वपक्ष एव स्मर्तव्यास्मरणात्तदभावमाशङ्क्य सामा-
न्यतो वेदमूलत्वस्याभियुक्तैः स्मरणाद्विशेषस्य त्वनौपयिकत्वे-
नावश्यस्मर्तव्यत्वाभावादस्मरणमात्रस्य चाभावासाधकत्वादविरो-
धप्रतिपादनपरतया स्वमतेन व्याचष्टे * यदा त्विति * तदु-
पपन्नत्वादित्युपसंहारभाष्यं मन्वादीनां त्रैवर्णिकत्वेन सम्भवद्वेदसं-
योगतया पूर्वविज्ञानोपपत्तेरिदानीन्तनानां च त्रैवर्णिकानां स्मृति-
मूलविशेषास्मरणस्यानुपलम्भस्य चोपपन्नत्वेनाभावासाधकत्वाद्ग्र-
न्थानुमानाविरोधोपसंहारार्थतया स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं स्मृतिप्रामा-
ण्ये लिङ्गदर्शनान्युपन्यस्याष्टकालिङ्गो मन्त्रो भाष्यकृतोदाहृतः ।

यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीम् ।
संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली ॥

अष्टका यैस्तु राधसे स्वाहेति तस्याष्टकादेवतारात्रि-
प्रकाशकत्वादेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदष्टकेति संवत्सरपत्नी
त्वसंस्तुताष्टकाप्रकाशकत्वाच्चाष्टकालिङ्गत्वं स्पष्टमेवेति तदपि न
व्याख्यातम् । तथेति भाष्यं व्याचष्टे * तथेति * आक्षिपति * एत-
दिति* श्लोकं व्याचष्टे *न हीति* ननु धर्माप्रामाण्यमेवानेन प्रका-
रेणोक्तमिति शङ्कते *स्यादेतदिति* निराकरोति *तथा सतीति*
वेदमूलत्वानिराकरणार्थस्तर्हि दृष्टार्थत्वोपन्यासो भविष्यतीत्यत आह
न चेति वैदिकेष्वपि च सर्वत्र दृष्टार्थत्वस्योत्प्रेक्षितुम् शक्यत्वान्न
७८।२ तेनावैदिकत्वसिद्धिरित्याह * सर्वत्र चेति * लोकपंक्तिर्लोकोपसं-
ग्रहस्तदुत्पादकत्वरूपादनादेर्दृष्टार्थताध्यापनादेः शिष्यादिसहायोपा-
दानोत्पादकत्वरूपा सवनस्थक्षत्रियवैश्यवधे ब्रह्महत्येति यागस्यात्म-
रक्षणोत्पादकत्वरूपा कुटुम्बभरणस्य प्रीत्युत्पादकत्वरूपेत्यर्थः ।
पारमार्थिक्यपि दृष्टार्थता नावैदिकत्वसाधिकेत्याह * न चेति *
दृष्टार्थत्वस्य वेदमूलत्वाविरोधित्वमुक्तमुपसंहरति * तस्मादिति *
भवत्ववघातादीनां नियमादृष्टार्थाद्वेदमूलत्वं गुर्वनुगमनादीनां तु क-
थमित्याशङ्क्याह * अतश्चेति * निष्पन्नाविद्यैरप्यनुष्ठीयमानस्य
गुर्वनुगमनादेर्दृष्टार्थत्वायोगादवश्यकर्तव्यतान्यथानुपपत्तेरकरणनि-
मित्तप्रत्यवायपरिहार्यत्वावसायात्तस्य चानन्यप्रमाणकत्वाद्वेदमूलत्व-
सिद्धिरित्याशयः । यत्तु दृष्टार्थत्वं भाष्यकृतोक्तं तदानुषङ्गिकमि-
त्याह * दृष्टं चेति * निष्पद्यतइत्यनेनानुषङ्गिकत्वं दर्शितं दृष्टार्थ-
त्वे ऽपि वा नियमस्यादृष्टार्थत्वाद्वेदमूलत्वं सेत्स्यतीत्यभिप्रायेणाह
* नियमाच्चेति * षष्ठे च सकृदसकृदनुष्ठानविचारात्सूत्रकारस्यापि

केवलदृष्टार्थत्वाभिप्रायो लक्ष्यतइत्याह * एवं चेति * गुरुगमनावृत्तौ तदनुगमनमावर्त्तनीयं न वेति सन्दिह्य गुरुगमनस्य निमित्तत्वाभावे ऽपि तदभावे ऽनुगमनस्यासम्भवात् तत्काले ऽनुष्ठेयत्वोपपत्तेर्निमित्तत्वे प्रमाणाभावात्सकृदनुष्ठानेन शास्त्रार्थसिद्धेरनावृत्तिप्राप्तौ वक्ष्यते आचारानुमितस्य विधेरधिकारिविशेषणापेक्षायामावश्यकत्वोपपत्तये गुरुगमनस्य निमित्तत्वेनाधिकारविशेषणत्वावसायाद्भेदेन होमादिवन्नैमित्तिकत्वाद् गुर्वनुगमनस्याप्यावृत्तिः सिद्धा कथं तर्हि दृष्टार्थत्वादेवेत्येवकारो ऽत आह * यस्त्विति * तथा चेति गुर्वनुगमनलिङ्गदर्शनभाष्यं तावदतिक्रम्य प्रपा इति भाष्यं न धर्मायेत्यदृष्टार्थत्वनिषेधेन प्रपादेर्गुर्वनुगमनादिवत् केवलदृष्टार्थत्वप्रतिपादकत्वेन बुद्धिस्थत्वाद्व्याचष्टे * सभेति * प्रपादिष्वपि स्मृत्यनुरूपानेकश्रुतिकल्पनौचित्यात् पूर्वभाष्यपदस्याप्यतिशयार्थत्वसूचनार्थं * यद्यपीत्युक्तम् * परोपकारश्रुतेः सर्वसाधारण्यप्रदर्शनार्थं समस्तग्रहणम् । अतिक्रान्तलिङ्गदर्शनं व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रपालिङ्गमपि स्तुतिपरं मन्त्रावयवं व्याचष्टे * यथेति * स्थलयोदकम्परिगृह्णन्तीति जानपदकुण्डगोणस्थलेत्यादिसूत्रेणाकृत्रिमे स्थले ङीष्प्रत्ययविधानात्कृत्रिमे टाप्प्रत्ययानपवादप्रतीतेः स्थलाद्राष्ट्रस्य कृत्रिमतीरवाचित्वात्तडागलिङ्गं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । शिखाकर्मणो दृष्टार्थत्वप्रतिपादकं गोत्रचिह्नमित्यपि भाष्यमतिशयार्थमेवेति व्याचष्टे * गोत्रेति * चतुरवत्तस्य सामान्येन विहितस्य पञ्चावत्तं भृगूणामित्यपवादाच्चतुरवत्तपञ्चावत्तविभागं कर्माङ्गं वसिष्ठशुनकात्रिवाध्रचश्वानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषामिति द्वितीयप्रयाजविभागस्ताभिर्यथर्ष्याप्राणीयादित्याप्रासूक्तविभागश्चादिशब्दोपात्तः । तदुपयोगित्वादौपचारिकी गोत्रस्य कर्माङ्गभूततोक्ता तस्याश्चार्षसंख्याशिखाविधानाच्छिखाकल्पस्त्रिशिखपञ्चशिखत्वादिरूपश्चिह्नमिति दर्शनं चेति भाष्यं कुमारा विशिखा इवेति नानाशिखत्वद्योतकशिखाकर्मलिङ्गदर्शनप्रतिपादनार्थतया स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं तेनेत्युपसंहारभाष्यस्य तात्पर्यं व्याचष्टे * तेनेति * यद्यप्यत्र वेदमूलतया स्मृतीनां धर्मप्रामाण्यं प्रतिपाद्यं तथाप्यर्थकामविषयासु प्रमाणान्तरमूलत्वेन प्रामाण्योपपत्तेस्तत्प्रणेतृणामाप्तत्वावधारणाददृष्टविषयासु वेदमूलत्वं सुकल्प्यमिति दर्शयितुं सामान्यतः प्रयोजनवत्त्वाभिधानम् । अदृष्टार्थस्मृतिप्रामाण्यं प्राधान्येनेह प्रतिपाद्यमिति सूचयितुं व्युत्क्रमेण विवेककथनम् । धर्मविशेषस्यापि मोक्षस्य ब्राह्मणपरिव्राजकवद्भेदेनोपादानम् । भाष्ये तु कर्मव्युत्पत्त्या पदार्थ-

प्रामाण्याभिधानम् । अनेन च भाष्येण वेदातिरिक्तसकलविद्या-
स्थानप्रतिपाद्यानां पदार्थानां दृष्टादृष्टप्रयोजनभेदेन मूलविवेककथनं कृ-
तमिति दर्शयितुं पुराणेतिहासगतेषु दृष्टादृष्टोपदेशवाक्येषु तावद्धर्म-
शास्त्रोक्तं विवेकमतिदिशति * तथैवेति * ननूपाख्यानासत्यत्वेने-
तिहासपुराणप्रणेतृणामनाप्तत्वावसायात्कथमत्रोपदेशवाक्यानां मू-
७९।६ लप्रमाणकल्पनमित्याशङ्क्याह * उपाख्यानानि त्विति * तेषामप्यर्थ-
वादन्यायेन प्रयोजनत्वं प्रामाण्यं चोक्तमित्यर्थः । पृथिवी विभागक-
थनस्य कथं प्रयोजनत्वप्रामाण्ययोः सिद्धिरित्यपेक्षायामाह * यत्त्वि-
ति * धर्माधर्मसाधनप्रदेशो जम्बूद्वीपस्य भारतवर्षं तत्कथनं दर्श-
नपूर्वकं तदतिरिक्तफलोपभोगप्रदेशकथनं भारतवर्षस्य च धर्माध-
र्मसाधनत्वं वेदमूलम् । वंशानुक्रमणस्य प्रयोजनं मूलं चाह *वंशेति*

तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः ।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥
हस्तो वितस्तिद्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् ।
तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम् ॥

इतिदेशपरिमाणं निमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रमासवर्षभेदेन
च कालपरिमाणं लोकव्यवहारसिद्ध्यर्थं ज्योतिःशास्त्रव्यवहारसि-
द्ध्यर्थं च दर्शनपूर्वकम् । चन्द्रसूर्यान्तरालादिदेशपरिमाणं युगादि-
कालपरिमाणं च ज्योतिःशास्त्रव्यवहारसिद्ध्यर्थं गणितविषयसम्प्र-
दायोत्थानुमानपूर्वकमित्याह * देशेति * कलावधर्मभूयिष्ठाः सर्वे
भविष्यन्त्यल्पीयसापि धर्मेण भूयानभ्युदयो भविष्यतीत्यादिभविष्य-
त्कथनस्य प्रयोजनं युगस्वभावनिबन्धनस्य धर्माधर्मानुष्ठानवैचित्र्यस्य
फलपाकवैचित्र्यस्य च ज्ञानं तत्कारणत्वेन वा धातागच्छान् उपबर्बृ-
हिवृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् इत्युत्तरार्द्धर्चः (आ घा
ता गच्छान् उत्तरा युगानि इति पदानि घ निश्चितम् । घा इति दीर्घश्छान्द-
सः । तानि उत्तराणि युगानि आगच्छान् आगमिष्यन्ति । यत्रः जामयः
बालिशाः अजामि अतिरिक्तानि शास्त्रविरुद्धानि कर्माणि कृण्वन्
करिष्यन्तीति नियमोक्तिः । अत्रेदं निरुक्तम् । आगमिष्यन्ति ता-
न्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामि कर्माणि जाम्यतिरे-
कनामबालिशस्य वा समानजातीयस्य वोपजनउपधेहिवृषभाय बाहुम-
न्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातं)मित्यादिर्वेदोमूलमित्याह *
भविष्यत्कथनमपीति * नित्यवेदविषयत्वाविरोधायानादिकालप्रवृ-

१ अर्थपा २ पु० ना० । धातागच्छानुत्तरायुगानियत्र जामयः कृणवन्नजामीत्यादिर्वे-
दोमूलमिति १ पु० पा० ।

त्त्वं युगस्वभावस्योक्तम् । अङ्गानां मूलप्रयोजने विवेचयिष्यत्सा-
मान्यतस्तावद्यथासम्भवं क्रत्वर्थप्रतिपादनं पुरुषार्थप्रतिपादनं च प्र-
योजनं लोको वेदश्च मूलमित्याह * अङ्गेति * शिक्षायां वर्णादिस्व-
रूपकथनं लोकमूलं तद्विज्ञानपूर्वकस्य तूच्चारणस्य क्रत्वर्थपुरुषा-
र्थत्वकथनं वेदमूलमित्याह * तत्रेति * अकारादयो वर्णाः संवृता-
दीनि करणान्युदात्तादयः स्वराः ह्रस्वादयः कालाः। कण्ठादिस्थाना-
न्यादिशब्देनोक्तानि । कल्पेषु सूत्रेषु च क्रत्वर्थपुरुषार्थाङ्गप्रधानप्रति-
पादनं प्रयोजनं वेदश्च मूलमित्याह * कल्पेति * अर्थवादमन्त्र
मिश्राणां विधीनामुपसंहारो विविक्तीकरणं शाखान्तरविप्रकीर्णाना-
नामेकत्र सन्निवेशो न्यायलभ्यानां तात्पर्यनिर्णयस्तत्तद्विधिरूपमि-
त्यर्थः । ये तु कल्पसूत्रेष्वर्त्विगादीनां को यज्ञ इति प्रश्नोत्तरादिव्य-
वहारास्तेषामनुष्ठानसौकर्यादिमुखं प्रयोजनं दक्षिणा प्रश्नोत्तरादि-
व्यवहाराणां चार्थः प्रयोजनं लोकश्चाभयत्र मूलमित्याह * लोके-
ति * व्याकरणे शब्दान्वाख्यानं लोकमूलं साध्वसाधुप्रयोगयोरिष्टा-
ष्टानिष्टहेतुत्वकथनं वेदमूलमित्याह * व्याकरणेऽपीति * निग-
मनिरुक्तयोर्लोकमूलपदार्थज्ञानप्रयोजनत्वस्य स्पष्टत्वादनुपन्यासः ।
छन्दोविचित्यां गायत्र्यादिविवेककथनं लोकवेदमूलं तद्विज्ञानपूर्वकस्य
क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वकथनं वेदमूलमित्याह * छन्दोविचित्यामपीति *
प्रत्यक्षा चासौ श्रुतिरित्याह * तथा चेति * ज्योतिःशास्त्रे तिथ्या- ८०।१
दिकथनं गणितानुमेयत्वाल्लोकमूलं ग्रहसौस्थ्यादिनिमित्तेष्टानिष्टफ-
लविपाकसूचनं तु वेदमूलमित्याह * ज्योतिःशास्त्रेऽपीति * क-
ल्पादावेकनक्षत्रे स्थिताश्चन्द्रादयः ततः प्रभृत्यात्मनो गतिविशेषेण
शीघ्रमन्दत्वरूपेणान्यान्यन्यानि नक्षत्राण्युपसंक्रामन्ति तेषां च नक्ष-
त्रचक्रे सञ्चरतां शीघ्रमन्दत्वविशेषेण गतिपर्यायवैलक्षण्यं भवति
चन्द्रादित्यगतिविशेषावच्छिन्नस्य च कालस्य तिथिनक्षत्रव्यपदेश्य-
त्वाच्चन्द्रादित्यगतिविभागज्ञानेन तिथिनक्षत्रज्ञानं भवति एतावन्त
श्चन्द्रादित्ययोर्गतिपर्याया एकस्मिन्युगे भवन्तीत्यवगतेषु तद्भागेषु
संवत्सरादिष्विहेदानीं चन्द्रमा इहेदानीमादित्य इत्येवं चन्द्रादित्या-
दिगतिविभागज्ञानस्य तिथ्यादिज्ञानोपयोगित्वम् । एतावद्भिर्युगपर्या-
यैः एतावन्तश्चन्द्रादित्यगतिपर्याया इति च युगपरिवर्त्तपरिमाणद्वा-
रेण चन्द्रादित्यादिगतिविभागो ज्ञायते एतावन्तो युगपरिवर्त्ता जाता
इति ज्ञाते ऽस्य युगस्यैतावन्त्यहोरात्राण्यस्यैतावन्तीति समस्तातीता-
होरात्रसंख्यानात्मकमहर्गणं कृत्वा ऽस्य ग्रहस्येदानीमीदृशी गतिवर्त्तते
ऽस्येदृशीति ज्ञानं भवतीति युगपरिवर्त्तपरिमाणज्ञानस्य चन्द्रादित्यादि-

गतिविभागज्ञानोपयोगित्वं यथा दिवसस्याष्टमी ऽयं मुहूर्त्तस्तेनास्मिन्मुहूर्त्ते नभोमध्ये सूर्य इति मुहूर्त्तसंख्यानेनादित्यस्य गतिविशेषज्ञानं भवतीत्यर्थः। यथा च प्रकृतिप्रत्ययादिप्रक्रिया साधुशब्दावधारणे लिङ्गं तथात्र गणितं तस्य चास्मिन् गणिते सत्यस्मिन्देशे चन्द्रादयो भवन्तीति प्रत्यक्षेणैव केन चिदभियुक्तेन व्याप्तिं गृहीत्वा ऽन्यस्मै गणितलिङ्गोपदेशे कृते तस्याप्याप्तोपदेशे कृते तस्याप्याप्तोपदेशावगतान्वयस्यानुमाने जाते स्वप्रतिपत्तिवत्परस्यापि प्रतिपत्तिं कर्त्तुमुपदेश इति सम्प्रदायाविच्छेदान्न निर्मूलत्वाशङ्केति दर्शयितुमविच्छिन्नेत्युक्तं, ग्रहसौस्थित्यनिमित्तपूर्वकृतस्य शुभकर्मणः फलविपाकः ग्रहदौस्थित्यनिमित्तो ऽशुभस्य तद्भतशब्देन सौस्थित्यदौःस्थित्यविषयतोक्ता, ज्योतिःशास्त्रे ग्रहदौःस्थित्ये शान्तिविधानात्सौस्थित्ये चोपनयनादिविधानात्तस्य च वेदमूलत्वात्कर्मफलविपाकसूचनं वेदमूलमित्यर्थः। ज्योतिःशास्त्रन्यायं साधुमुद्रादिष्वतिदिशति * एतेनेति * पूर्वं शान्त्यादिविधानद्वारेण वेदमूलत्वमुक्तम्। यद्वा साक्षादेव तत्प्रतिपादका विधयो ऽनुमातव्या इत्याह * ईदृशा वेति * गृहसन्निवेशो वास्तुविद्याविषयः। शरीरसन्निवेशः सामुद्रविषयः। आदिशब्दोपात्तानां ग्रहाणां सौस्थित्यदौःस्थित्यरूपः सन्निवेशो ज्योतिःशास्त्रविषयः मीमांसाया धर्मज्ञानप्रयोजनत्वस्य, प्रथमसूत्रेणैवोक्तत्वात्तदुपेक्ष्य लोको मूलमित्याह * मीमांसात्विति * कथं लोकात्प्रवृत्तेत्यपेक्षिते प्रत्यक्षानुमानादिभिरित्युक्तम् प्रत्यक्षादिसिद्धत्वे शास्त्रानर्थक्यमाशङ्क्याविच्छिन्नसम्प्रदायानां पण्डितानां व्यवहारो यैरित्युक्तम्। सम्प्रदायविच्छेदस्य प्रयोजनमाह * न हीति * मीमांसामूलप्रयोजने न्यायविस्तरे ऽतिदिशति * एतेनेति * ननु प्रत्यक्षादिलक्षणपरस्य न्यायविस्तरस्य कथं धर्मज्ञानप्रयोजनत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थधर्मप्रतिपत्त्युपायभूतपदार्थविवेकहेतुप्रत्यक्षादिविवेचनेति श्लोकद्वयेनाह * विषय इति * वेदस्वरूपावधारणद्वारेणार्थस्य धर्मज्ञानोपयोगित्वमाह * वेदो ऽपीति * प्रत्यक्षमात्रेण वेदावधारणसिद्धेरादिशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य विप्रकीर्णात्मकेत्युक्तम् प्रतीकग्रहणेन मन्त्रशेषस्यानुमेयत्वात्स्वयमश्रुतस्यापि कस्य चिद्भेदभागस्याप्तवाक्यावसेयत्वाद्विश्वजिदादौ च ज्योतिष्टोमवदित्यादिवाक्यशेषस्योपमानाधीनावगतित्वात्स्वर्गकाम इत्यस्य वार्थापत्तिगम्यत्वाद्भिन्नभिन्नप्रमाणगम्य इत्यर्थः। न्यायविस्तरस्य धर्मज्ञानोपयोगित्वं मनुनाप्युक्तमित्याह * तथा चेति * त्रयमित्युपलक्षणार्थमुक्तम्। ननु तर्कस्य धर्मज्ञानो-

पयोगित्वे बौद्धादितर्काणामपि धर्मज्ञानोपयोगित्वं प्रसज्यतेत्याश-
ङ्क्य तेषामपि पूर्वपक्षप्रतिपादनार्थत्वेनोपयोगादनिष्टापत्त्यभावं द-
र्शयितुमाह * प्रायेण चेति * कुमार्गप्रवृत्तावधर्मवासितान्तःकर-
णत्वं हेतुः । निश्चितचन्द्रैक्यस्य दोषवशाद् द्विचन्द्रभ्रमोत्पादेऽपि
द्वित्वानध्यवसायाद्धर्मतत्त्वज्ञस्याधर्मवासनादोषात् कुमार्गप्रवृत्ताव-
पि तत्राध्यवसायानुपपत्तिमाशङ्क्य * तत्त्वज्ञानप्रतिबद्धत्वमुक्तम् *
स्वोत्प्रेक्षितत्वनिरासार्थं लोकादिमूलोपन्यासः । सर्वासां विरुद्धानां
प्रतिपत्तीनां यानि मुखानि विषयास्तेषां प्रदर्शनं क्रियतइति शेषः ।
तेषां च मुखानामुपपत्तयः कथ्यन्तइति वक्ष्यमाणमाख्यातं विपरि-
णमय्यानुषज्यते । तासां चोपपत्तीनां बलाबलसम्प्रधारणपूर्वकं
तत्त्वनिश्चयस्य द्वारनियमे चोपपत्तिरिति कथ्यतइत्यर्थः । ननु स्वो-
त्प्रेक्षितेनापि तर्केण तत्त्वनिश्चयोपपत्तेः किं लोकादिप्रसूतैस्तर्कशा-
स्त्रैरित्याशङ्क्याह * अन्यथा पुनरिति * भ्रान्त्युत्पादनशक्तिहेतुत्वे- ८१।१
नोक्तं बहुजनवचनसम्मतत्वमुपपादयितु *मज्ञानबोधनादित्युक्तम्*
न्यायविस्तरानभिज्ञत्वेनोपपत्तिबलाबलज्ञानरहितानां पुंसां बोधो-
त्पादनादित्यर्थः । ननु न्यायविस्तरस्योपदेशशास्त्रत्वाभावात्कथं तेन
बलाबलावधारणमित्याशङ्क्याह * सर्वासु त्विति * स्वातन्त्र्येणेति*
प्रत्यक्षादिप्रमाणानुसारेणेत्यर्थः । ननु धर्मप्रमाणनिरूपणार्थस्य तर्क-
स्योक्तेन प्रकारेणास्तु धर्मज्ञानोपयोगित्वं यस्तु सर्वं जगन्नित्यमेवेति
सांख्यानां नित्यत्वैकान्तप्रतिपादनं बौद्धानां च सर्वं जगदनित्यमेव
सर्वात्मना पृथग्भूतं चेत्यनित्यत्वपृथक्त्वैकान्तप्रतिपादनमद्वैतवादि-
नां च सर्वेषामेकत्वैकान्तप्रतिपादनं सामान्यविशेषयोश्च व्यतिरेकै-
कान्तप्रतिपादनमौलुक्यानामादिशब्दोपात्तं वा व्यतिरेकैकान्तप्रति-
पादनं सांख्यानां तस्य कथं धर्मज्ञानोपयोगितेत्याशङ्क्य निष्कृष्टैकैक-
पदार्थांशनिरूपणार्थत्वेनोपयोगमाह * यदपि चेति * ननु संमु-
ग्धेनापि वस्तुना वाहनदोहनादिव्यवहारसिद्धेः किमंशनिष्कर्षेणे-
त्याशङ्क्य वाक्यार्थप्रतिपत्तेः पदार्थप्रतिपत्तिहेतुकत्वात्पदार्थानां च
वस्त्वंशविषयत्वात्तन्निष्कर्षोऽवश्यकार्य इत्याह * अवश्यं चेति *
एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति * अन्यथेति * मन्त्रार्थवादी यः
स्तुतिनिन्दालम्बननिरूपणार्थमप्येकान्तप्रतिपादनमवश्यकार्यमित्याह
* मन्त्रेति * ननु यैषा सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोरूपं प्रधा-
नं जगत्कारणमिति प्रक्रिया स्थितिसिद्धान्तापरपर्याया सांख्यैः पुरुष
इति ब्रह्मविद्भिरीश्वर इति पातञ्जलीयैः परमाणव इत्यौलुक्यैरादि-
शब्दात्तत्तत्कार्यं जगदिति यथाक्रमं सांख्यादिभिः प्रतीताः प्रतिप

ताः प्रतिज्ञाताङ्गीकृताः किमासां सर्वासां मूलमित्याशङ्क्याह * याश्चै-ता इति * सृष्टिप्रलयादिरूपेणेति प्राधानादिभ्यो जगतः सृष्टिप्रलया-दिरूपेणेति प्रधानादिभ्यो जगतः सृष्टिरुत्पत्तिस्तेष्वेव च प्रलय इत्यु-पादानकारणत्वमुक्तमादिशब्देनेश्वरस्य निमित्तकारणत्वमुक्तं तृती-येत्थम्भूतलक्षणार्थां सूक्ष्माद्वटबीजात् स्थूलवृक्षोत्पत्तिदर्शनात्प्रधा-नादेः सूक्ष्मात् स्थूलं जगदुत्पद्यतइत्यनुमानमित्यर्थः । प्रयोजने स-त्यपि वेदप्रामाण्ये स्वर्गयागादीनां साध्यसाधकत्वावबोधे कथं सू-क्ष्मादपूर्वात्स्वर्गादेः स्थूलस्योत्पत्तिः सम्भवतीति हेतुकानां विचिकि-त्सानिवृत्तिरित्याह * प्रयोजनतेति * सृष्टिप्रलयाङ्गीकरणस्य प्र-योजनमाह * सर्गेति * यस्मात्सत्यसति वा पुरुषकारे तद्बलेन दैवबलेन कार्यं प्रवर्त्तते दैवोपरमे चोपरमति, सृष्ट्यादौ तु पुरुषका-राभावे ऽपि दैवमात्राज्जगदुत्पत्तेः प्रलयकाले च सत्यपि पुरुषका-रे दैवोपरमे जगदुपरमते तस्माद्दैवस्याधिकः पुरुषकारात्प्रभावः सा-मर्थ्यमिति मत्वा श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठाने यतितव्यमिति सृष्टिप्रलय-विषयस्यापि तर्कस्य धर्मोपयोगितेति भावः । विज्ञानमात्रादिप्रक्रि-याणां मूलप्रयोजनं चाह * विज्ञानमात्रेति * निवर्त्तयितुं वादाना-मित्यन्वयः एवं बाह्यतर्काणामपि कथं चिद्धर्मज्ञानोपयोगसम्भवा-न्नानिष्टापत्तिरित्युक्त्वा प्रकृतं सकलं वेदातिरिक्तविद्यास्थानप्रामा-ण्यमुपसंहरति * इत्युपपन्नमिति * अतश्चोपसंहारभाष्ये दृष्टादृ-ष्टप्रयोजनभेदेन मूलविवेककथनं सर्वविषयमेव योजनयिमित्याह
८२।२ * सर्वत्र चेति * वृश्चिकविद्याग्रहणेनायुर्वेदोपलक्षणादादिशब्देन च नीतिशास्त्राद्युपसंग्रहात्त्रैवर्णिकपरिगृहीतानामर्थकामोपयोगिना-मपि विद्यास्थानानां प्रामाण्यं सूचितं त्रैवर्णिकापरिगृहीतानां बौद्धा-दिग्रन्थानां प्रामाण्याभ्यनुज्ञानाशङ्कया निषेत्स्यमानत्वात् ।-.

॥ अथ श्रुतिप्राबल्याधिकरणम् ॥ २ ॥

विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ॥ ३ ॥

सङ्गतिमाह * स्मृतीति * कथमपोद्यतइत्यपेक्षिते सूत्रारूढं तत्स्वरूपमाह * विरोधे त्विति * कस्मिन्नसतीत्यपेक्षिते विरोधे वे-दवाक्येनेत्युक्तं विरोधे ऽपि वैपरीत्यपरिच्छेदात्प्रागनुपसञ्जातविरो-धित्वाच्छ्रुत्यनुमानसम्भवाच्च प्रत्यक्षश्रुतितः प्रागनुमानं प्रवर्त्तते. म-न्थरत्वादित्युक्तं तेन चार्थेनाधिष्ठिते इति वेदवाक्येन स्मृत्यर्थे वैप-रीत्येनापरिच्छिन्ने परिच्छेदात्प्रागित्यर्थः । सङ्गतिमुक्त्वा विषयप्र-

१ प्रतिमताइति २ पु० ना० ।

दर्शनपूर्वकं सन्देहमाह * यावतीति * सम्प्रधार्यतइत्यनेन यत्र तु श्रुतिविरोधस्तत्र कथमिति भाष्यगतः कथं शब्दः सन्देहप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्यातः। अकथिते च विषये सन्देहस्य वक्तुमशक्यत्वादेतदेव भाष्यं विषयकथनार्थमपीति वक्ष्यमाणोदाहरणभाष्यानादरायोदाहृत्येत्यनेन सूचितम्। यावन्तीत्यादिना चानादरकारणमुक्तम्। पर्युदस्यतइत्यनेनापवादत्वं दर्शितम्। निषेधस्य विकल्पापादकत्वेनापवादत्वायोगात्। प्रश्नपूर्वकं सन्देहहेतुमाह * कुत इति * ननु कथं प्रतीयमानस्य विरोधस्य परिहारः कथं वा तस्मिन्सति बाधमन्तरेण गतिरित्याशङ्क्य सामान्यन्यायप्रदर्शनपूर्वकमुभयमुपपादयति * एकविषयेति * विचाराविषयत्वापत्तेर्विरोधपरिहारेण पूर्वपक्षो न युक्त इत्याशङ्कित विरोधयोरपीत्युक्तम्। * केन चित्प्रकारेणेति * वेष्टनस्मृतेर्द्वित्र्यङ्गुलव्यतिरिक्तविषयत्वात्स्पर्शश्रुतेश्च तन्मात्रविषयत्वाद्राजक्रयाग्नीषोमीयावध्योश्चापद्विषयत्वादष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यस्मृतिकृष्णकेशाधानश्रुत्योश्च गार्हस्थ्यायोग्यायोग्यविषयत्वादित्यर्थः। विधेयप्रतिषेध्ययोर्वेत्यनेन सत्यप्येकविषयत्वे विरुद्धार्थोपसंहारित्वाभावादपि विरोधपरिहारः * सम्भवतीत्युक्तम् * राजक्रयादूर्ध्वं विधेयस्याभोजनसङ्कल्पस्य प्रतिषेध्यस्य च राजक्रयात्प्राग्भोजनस्य विरोधाभावेनैकस्मिन्नपि दीक्षितात्मरूपे विषये समुच्चयसम्भवादित्यर्थः। स्पर्शवेष्टनयोः कृष्णकेशाधानाष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्ययोरप्येकविधानेनार्थादितरप्रतिषेधमभिप्रेत्य वेष्टिताया अपि स्पर्शसम्भवात् कृष्णकेशत्वस्य चानवस्थितवयोवस्थां कालविशेषत्वेनाष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्योत्तरकालमपि कस्मिंश्चित्पुरुषे सम्भवाद्विरोधपरिहारो वक्तुं शक्यते सति वा तुल्यमूल इत्येतद्व्याख्यातुम् * एकप्रयोगेत्याद्युक्तम् * विकल्पाश्रयणे ऽप्युभयप्रामाण्यमुपपत्स्यतइत्युक्ते विरोधिनोः समावेशायोगात्कथमुभयप्रामाण्यमित्यशङ्क्य * अत्यन्तविरोधाभावादित्युक्तम् * कथं विरोधाभाव इत्याशङ्क्योभयोः प्रामाण्याङ्गीकरणेनेत्युक्तम्। प्रामाण्यशब्देनात्रानुष्ठानलक्षणफलानपहारो ऽभिप्रेतः समुच्चय एव तर्हि कस्मान्नेष्यतइत्याशङ्क्यैकप्रयोगगतत्वासम्भवादित्युक्तम्। कथं तर्हि फलानपहार इत्याशङ्क्य प्रयोगान्तरे चोभयानुग्रहः स्यादित्युक्तम् * प्रत्यक्षानुमेयश्रुत्योरतुल्यबलत्वाद्विकल्पासम्भवमाशङ्क्य * प्रक्षत्येत्याद्युक्तम् * समस्तफक्किकायोजनं त्वेवं यथाशङ्कितविरोधयोरपि भिन्नविषयत्वेन व्यवस्था सिद्ध्येद्यदि वैकस्मिन्नपि विषये विधेयप्रतिषेध्ययोर्विरोधाभावेन समुच्चयासम्भवादुभयप्रामाण्यमुपपत्स्यते एकप्रयोगग-

तत्वासम्भवाद्विकल्पाश्रयणे ऽपि यदुभयप्रामाण्यमुपपद्यते ततो
विरोधविषये ऽपि स्मृतिप्रामाण्यमादर्त्तव्यमिति सिद्धान्तसम्भवा-
भिधानार्थं * बाधो वा तद्धि पर्ययादिति यदुक्तम् * तद्विवृणोति *
८३।१ * अथ त्विति * महान् बलाबलविशेष इति महच्छब्देन प्रत्यक्षश्रु-
तिविरुद्धाया श्रुतेरनुमानमेव नास्तीति सूचितम्। लौकिकप्रत्यक्षानु-
मानवदिति दृष्टान्तेन चैतदेव प्रकटितं प्रत्यक्षविरोधे त्वनुमानस्योत्प-
त्तिरेव प्रतिबध्यते यथोक्तं मूले तस्य ह्यनुत्पन्नपूर्वेण विषयो हृत
इति । पूर्वपक्षमारभते * किं तावदिति * अन्यथा ह्यविरोधे ऽप्य-
प्रामाण्यप्रसङ्गे सत्यप्रामाण्येन विरोधमर्यादातिक्रमात्पूर्वाधिकरण-
सिद्धान्तः प्रत्युद्ध्रियेतेत्यर्थः : एतदेवोपपादयति * अनाशङ्कितेति*
अतिप्रसक्तिप्रदर्शनार्थं हेतुदर्शनाद्युपन्यासः । आदिशब्देन पूर्वानु-
भवपारतन्त्र्यमभिप्रेतम् । खिलानि परिशिष्टानि । शाखाश्च खि-
लानि प्रकरणानि वा आदिशब्दोक्तानि काण्डानि तेषां ये बहवो
भेदास्तैर्भिन्ने त्विति विग्रहः लिङ्गादीत्यादिशब्देन समस्तोपदेश-
प्रामाण्याभिधानं नामादीत्यादिशब्देनातिदेशकवचनाभिधानं श्रु-
तिलिङ्गाद्यात्मकश्चोपदेशो नामादिद्वारश्चातिदेशस्तदात्मका वि-
चित्राः प्रमाणभागा येषां वेदानामिति विग्रहः । ननु विरोधाश-
ङ्कानिराकरणेनान्यत्र प्रामाण्यस्याध्यवसातुं शक्यत्वात्कथं सर्वत्र
प्रामाण्यप्रतिघातापत्तिरित्याशङ्क्याह *तथा हीति* ननु त्वत्पक्षे कथं
भ्रान्त्यादिमूलत्ववारणमत आह *एकेनेति* एवं तावत् (स्थिततदु-
पेक्षणे एकमूलव्यवस्थोपेक्षणे अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थं मूलान्तरनिराक्रि-
या न शक्येत्यन्वयः।सिद्धान्तिमते स्मृत्यधिकरणसिद्धान्तः[1]) । सि-
द्धान्तहानिभयाद्विरोधे ऽपि वेदमूलत्वं न निराकार्यमित्युक्तमिदानीं
विरोधो मूलभूतवेदानिराकरणं कर्त्तुमपि न शक्नोत्यनैकान्तिकत्वादि-
८४।३ त्याह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यदा त्विति * कल्पित-
स्यापि वचनस्य शाखान्तरीयत्वेनानादराशङ्का निराकर्त्तुं सर्वशा-
खाप्रत्ययकर्मव्यवहारिणामिति । यदुक्तं तद्व्याचष्टे * न चेति *
न च प्रमाणाभावेनाकल्पनामिति यद् दृढस्मरणोपस्थापितशब्देनोक्तं
तदुपपादयति * अध्ययनवच्चेति * न शोभतइत्यनेनोभयोरपि प-
क्षयोरन्वयः । एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * अर्द्धवैशसा-
पत्तेरपि नेह श्रुतिमूलत्वं निराकार्यमित्याह * किं चेति * एकस्यां
धर्मसंहितायामर्द्धमस्यार्धान्तरेण वैशसं विरोध इत्यर्थः । अति-
क्रियालक्षणश्चास्मिन्पक्षे दोषः स्यादित्याह * मूलान्तरमिति *

१ अयं पा० २ पु० ना०

उचितां क्रियामतिक्रम्य क्रिया ऽतिक्रिया का पुनरुचिता क्रियेत्यपेक्षायामाह * तेनेति * एकस्मिंश्च धर्मशास्त्रे क चित्प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं भ्रान्त्यादिमूलानामसम्भवः क चिच्च बाधसिद्ध्यर्थं सम्भवो ऽङ्गीकार्य इति विरुद्धसम्भवासम्भवापादकत्वादपि स्मृतिबाधो न युक्त इत्याह * किं चेति * विरोधपक्षे बाधो बाधपक्षः पक्षे चेद्बाधो न युज्यते किन्तर्हि युज्यते ऽत आह * तेनेति * केन चित्पा-
शुपतेन सर्वजरत्या योषितो ऽनुपभोग्यत्वात्सर्वतरुण्याश्च वृद्धे ऽप्यरु- ८५।१
चिप्रसङ्गादर्द्धजरत्यानयने दूतः प्रेषित इति लोकप्रवादो ऽर्द्धजरतीयशब्दे नात्रोपमानत्वेनोक्तः । अस्तु तर्ह्येकरूप्याय सर्वासामप्रामाण्यमत आह *विरुद्धत्वं चेति* विशिष्टपुरुषप्रणीतत्वं प्रामाण्यकारणत्वेनोक्तं विरोधे ऽपि निराकर्त्तुमशक्यमित्याशयः । यच्चात्र हेतुदर्शनं स्मृत्यप्रामाण्यकारणमुच्यते तदपि स्थितसिद्धान्तहान्यापादकत्वादयुक्तमित्याह * गृह्यमाणेति * उत्प्रेक्षणीयो हेतुर्यस्य धर्मशास्त्रस्य तत्तथोक्तो लोभादेः सर्वेष्टकादिस्मृतिहेतुत्वं न केन चित्प्रमाणेनावगतं किं तूत्प्रेक्षामात्रेणोच्यते सा चाष्टकादावपि शक्या कर्त्तुमित्याशयः । एतदेव प्रपञ्चयति * रागेति * रागः प्रीतिर्द्वेषो ऽप्रीतिः मदो गर्वः उन्मादो ग्रहावेशः प्रमादालस्ये त्वन्यासक्त्यनासक्त्यर्थे व्याख्याते लुब्धता लिप्सातिशयः प्रत्युत प्रामाण्यहेतुकल्पनमेव सुलभमित्याह * अदुष्टे न हीति * जिज्ञासुचित्तेन मन्वादिष्वदुष्टेन निराशङ्केनेत्यर्थः । यदि चोत्प्रेक्षामात्रकल्पितेन हेतुना प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन वा प्रामाण्यमपह्नूयते ततो वेदस्यापि सर्वस्याप्रामाण्यं प्रसज्येतेत्याह * का चेति * न चेयमुत्प्रेक्षास्माभिरेव श्रूयते किंत्वन्यैरेव सर्वाप्रामाण्यवादिभिः कृतेत्याह * लोकायतिकेति * उत्प्रेक्षाभिनिवेशो तेषां मूर्खत्वं मुग्धत्वं भ्रान्तत्वाख्यं कारणत्वेनोक्तम् । कर्मव्यवहारः कस्मादन्यदपेक्षिते यावत्किं चिदित्यादिना सार्द्धश्लोकेन तद्दर्शितम् ।

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेयं बृहस्पतिः ॥

इत्यग्निहोत्रादीनां दृष्टार्थत्वं नास्तिकैरुक्तम् । अग्नीषोमीयादिहिंसाविधेश्च न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति निषेधेन विरोधो योजितः । अतश्चैवंस्वभावानां लौकायतिकानामवकाशदानमशेषमेव धर्ममार्गं नाशयेदित्याह * तेभ्यश्चेह इति * ईषदर्थो नामशब्दः । एतदेव दृष्टान्तत्वेनोपपादयति * प्रसरमिति * ननु विरोधहेतुदर्शनकारणकमप्रामाण्यमुच्यमानं तदभावे कथं चार्वाकैरापाद्यते ऽत आह * क

चिदिति * धाम स्थानं तस्मात्तेभ्यो ऽवकाशो न क्व चिद्देय इत्याह *तस्मादिति* लोकायतं नास्तिकशास्त्रं तत्र तिष्ठन्तीति लोकायतस्थाश्चार्वाकाः धर्मो नाश्यते येन युक्तिजालेन तत्संपन्नाः।

पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम्।
आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः॥

इति च निषिद्धत्वात्स्मृतिप्रामाण्ये विचिकित्सा न कार्येत्या-
६१। ह *यत्वादाविति * राजाद्याज्ञाया यत्कार्यत्वेन सिद्धं निश्चितं तद्वेदे विचारितमाज्ञासिद्धमुच्यते आज्ञासिद्धं प्रमाणत्वं यस्य पुराणादिचतुष्टयस्य तत्तथोक्तं कथमविचारितसिद्धतेत्यपेक्षायामादौ न्यायनिरूपणात्प्रागनादिकालमहाजनपरिग्रहदार्ढ्यप्रसवया श्रद्धया पुराणादिचतुष्टयमाज्ञासिद्धप्रमाणत्वरूपेण सिद्धमित्युक्तम्। न चैतावता न्यायशून्यत्वं शङ्कनीयमिति दर्शयितुं* पुनर्न्यायेन साधितमित्युक्तम् * विचिकित्सायां को दोषः स्यादित्यपेक्षायामाह * सर्वेमिति * पराभवभयादपि नान्तरा श्लथयितव्यमित्याह *पक्षइति* एवं तावदुत्प्रेक्षामात्रकल्पितं दृष्टार्थत्वं न वेदमूलत्वनिराकरणायालमित्युक्तमिदानीं वास्तवमपि दृष्टार्थत्वं विरोधवदनैकान्तिकत्वान्न तन्निराकरणायालमित्याह * वेदश्चेति * श्रूयमाणविरोधि वेतीवार्थे समुद्रो वा महासत्त्वैत्वइति यद्वा शब्दः। अनैकान्तिकत्वं दर्शयति * यद्वा त्विति * ननु पुरुषार्थसाधनत्वलक्षणं दृष्टार्थत्वमिह हेतुः न चावघातादीनां तदस्ति क्रत्वर्थपुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं तण्डुलीभावादिसाधनत्वादित्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह * ऋत्विग्भ्य इति * ऋत्विगभिमतदक्षिणालाभहेतुत्वेन दानस्य पुरुषार्थतापि वक्तुं शक्यतेति सूचयितुम् * ऋत्विग्भ्य इत्युक्तम् * तानूनप्त्रं परस्परमृत्विजां यजमानस्य चाव्यभिचारार्थं कर्मारम्भे शपथकर्म अतश्च सिद्धमनैकान्तिकत्वाद् दृष्टार्थत्वस्यासाधकत्वमित्याह * यदा चेति * तस्माद्विरोधहेतुदर्शनाभ्यां न वेदमूलत्वं निराकर्त्तुं शक्यमित्युपसंहरति * तेनेति * वेदमूलत्वानिराकरणाच्च न प्रामाण्यं निराकर्त्तुं शक्यमित्याह * तस्मादिति * पूर्वपक्षमुपसंहरति * अविशिष्टमिति * ईदृशं मूलश्रुत्यनुमानद्वारमविशिष्टं सामान्यतः सर्वासां स्मृतीनां यत्पूर्वन्यायेन प्रमाणत्वं प्राप्तं तदधुना विरुद्धश्रुत्यन्तरपर्यालोचनकाले सत्यपि विरोधे युक्तमित्यर्थः। साध्याहारं सूत्रं योजयत्सिद्धान्तमारभते * एवमिति * निर्मूलस्मृत्ययोगाद्वेदमूलत्वाभावे किमन्यमूलं स्यादित्याशङ्क्याह * यात्विति * स्पष्टग्रहणान्यपरश्रुतिमूलत्वे ऽप्यप्रामाण्योपपत्तेस्तात्पर्यमात्रापवादो ऽय-

मिति दर्शितम्। न च सत्यपि वेदमूलत्वे स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं भ-
विष्यत्यत आह * स्वातन्त्र्येणेति * अस्तु तर्हि वेदस्यैवानुमानमत ८७।२
आह * वेदेति * ननु सत्यपि प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे किमिति नानु-
मीयतेऽत आह * वेदेति * तस्यानुमेयस्य वेदवाक्यस्य यो ऽर्थे
औदुम्बर्यादिस्तद्विषयं प्रत्यक्षं वेदवाक्यं यावन्नोपलभ्यतइत्यर्थः।
अनुमानस्यासन्निकृष्टार्थविषयत्वात्सन्निकृष्टस्य च ताद्रूप्यतद्विपर्ययप-
रिच्छेदयोस्तुल्यत्वाद्विपर्ययपरिच्छिन्नस्याननुमेयत्वे ताद्रूप्यपरिच्छिन्नं
दृष्टान्तयति *न हीति* एतदेव विवृणोति *स्मृतीनामिति* निवारणे
कारणमाह * तावदेवेति * ननु प्रत्यक्षेणानुमानस्योत्पत्तिप्रतिबन्ध-
लक्षणो बाधो भवति स्मार्त्तं तु सर्ववेष्टनादिकर्त्तव्यताज्ञानं विरोधे
ऽप्युत्पद्यमानं कथं बाध्यते न ह्युत्पन्नस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वलक्षणो
बाधः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * कृत्तमूला इति * मूलप्रमाणापक्षत्वा-
त्स्मृतिप्रामाण्यं तदभावे इदं न सम्भवतीत्याशयः। एतदेवोपपा-
दयति * न हीति * यतो वेदाख्यान्मूलात्स्मृतिप्रामाण्यं स्यात्त-
द्वेदाख्यं मूलं न विद्यतइत्यर्थः। किमिति न विद्यतइत्यपेक्षिते पू-
र्वोक्तमेव प्रत्यक्षशास्त्रेण मूलश्रुत्यनुमानप्रतिबन्धमुपपादयितुं स्मार-
यति * प्रत्यक्षेति * उपपादयति * नैराकाङ्क्ष्यादिति * अयमाश-
यः; गृहीतव्याप्तिकस्याप्यजिज्ञासोर्धूमादिदर्शने ऽप्यग्न्यादिज्ञाना-
नुपलम्भात्परोक्षार्थविषयज्ञाने जिज्ञासापि सहकारिकारणमवसी-
यते। स्पर्शश्रुत्या चावेष्टितस्वरूपेणौदुम्बर्याः परिच्छिन्नत्वात्कीदृ-
श्यौदुम्बर्यङ्गमिति जिज्ञासा नास्तीति जिज्ञासैवात्राकाङ्क्षाशब्देनो-
क्ता। कथं नैराकाङ्क्ष्यमित्याशङ्क्याह * प्रमेयमिति * यत्पर्वतादिप्रमेयं
केन चिदग्निमत्त्वादिरूपेण परिच्छेद्यं भवेत्तस्य पर्वतादेस्तेन रूपेण
परिच्छेदात्सावकाशप्रमाणता स्यादित्यन्वयः। अवकाशः प्रमाणस्य
प्रमेये प्रवर्त्तितुं मार्गो जिज्ञासोपलक्षणो ऽभिप्रेतः। प्रमाणं तस्मि-
न्प्रमेये सावकाशं स्यादिति समासार्थः। नन्वसत्यामपि जिज्ञासायां
किमित्यनुमानं न प्रवर्त्तते व्याप्यज्ञानं हि व्यापकज्ञाने कारणम्।
यत्तु क्व चिद्व्याप्यज्ञाने ऽपि व्यापकाज्ञानं तद्व्याप्त्यस्मरणादप्युपप-
त्स्यते। द्रव्यत्वस्य चानौष्ण्यव्याप्तिस्मरणे ऽपि तेजस्यनौष्ण्यानुमा-
नानुपपत्तिः प्रत्यक्षेणौष्ण्यावगतौ तेजसो विपक्षत्वे सति तद्वृत्तेर्द्रव्य-
त्वस्य व्याप्तिभङ्गादुपपत्स्यते इह तु स्पर्शश्रुत्या वेष्टनाभावावगमे ऽपि
सर्ववेष्टनस्मरणस्य श्रुतिकल्पकस्य सद्भावाद्विरुद्धश्रुतिदर्शनस्य
चानैकान्तिकत्वेन सर्ववेष्टनश्रुत्यभावानुमापकत्वायोगात्कथं श्रुत्य-

१ शास्त्रीयस्यज्ञानस्येति २ पु० पा०।

नुमानानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह * तादूप्येणेति * प्रत्यक्षावगते ऽग्नौ व्याप्तिस्मरणे सत्यपि धूमज्ञानस्याग्निज्ञानजनकत्वादर्शनादजिज्ञासैव तत्रानुमानानुत्पत्तिकारणमवसीयतइति भावः । नन्वेवमपि स्मृत्या परिच्छिन्ने श्रुतेरप्रवृत्तिरिति विपरीतं कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्याह * भिन्नेति * भिन्नयोः सन्निकृष्टविप्रकृष्टत्वरूपेण विलक्षणयोः कक्ष्ययोः प्रकोष्ठयोः स्थिते प्रमाणे तत्रैकस्मिन्प्रमेये धावतइत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षशास्त्रस्यापि पदपदार्थपर्यालोचनादिसापेक्षत्वेनार्थपरिच्छेदविक्षेपात्तद्विरोधात्पूर्वं मन्थरस्याप्यारब्धव्यापारत्वात्कथमप्रवृत्तिरित्या-
८८।२ शङ्क्याह * तद्धीति * एकमपीत्यपिशब्दो यद्यपि शब्दार्थे व्याख्येयः । यद्यपि तन्मन्थरं प्रमाणं दूरमपि प्राप्तं बहूनपि व्यापारान् कृत्तवत् एकमेवार्थपरिच्छेदाख्यं पदमगतमर्थपरिच्छेदमात्रं न कृत्तवदित्येवकाराध्याहारेण व्याख्येयम् । तथापीतरेणादौ गतेनार्थपरिच्छेदं कृतवता जीयतइति तथापि योत्वौशब्दो ऽत्राध्याहार्यः । मन्थरत्वाविशेषात्तर्ह्यविरोधे ऽप्यप्रामाण्यापत्तेर्मर्यादातिक्रमः स्यादित्याशङ्क्याह * यत्रेति * नन्वेवं सत्यर्द्धवैशसादिदोषपरिहारार्थं विरोधे ऽपि प्रामाण्यमिष्यतामित्याशङ्क्यार्द्धवैशसं परिहर्त्तुमारभते *न हीति * यस्मादेवमैकरूप्यनियमो नास्ति तस्माच्छीघ्रप्रमाणभावाभावयोर्मन्थरप्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिव्यवस्था न विरुद्धेति हिशब्दयोजना । एतदेवोपपादयितुं सामान्यन्यायं तावद्व्युत्पादयति * सर्वमिति * मूलमेव निकृत्यते मुखं वा विरुद्ध्यतइति च पूर्वश्लोकोक्तस्य विरोधस्यैव द्वैविध्यमुक्तम् । श्रुत्या हि लिङ्गादीनां मूलं विनियोगहेतुः श्रुतिरेव छिद्यते नास्तित्वेन बोध्यते लिङ्गादिभिस्तु वाक्यादीनां मुखं विनियोजकश्रुत्यनुमानस्य द्वारं लिङ्गादि प्रतिबध्यते श्रुत्यननुमापकत्वेन ज्ञाप्यते । न च रोधारोधव्यवस्थैव न युक्तेति वाच्यमित्याह * न चेति * अवाच्यत्वे कारणमाह * उत्सर्गश्चेति * कथं तर्ह्युत्सर्गापवादयोर्व्यवस्थेत्याशङ्क्याह * विषयाविषयाविति * उत्सर्गस्य विषयमपवादस्याविषयं ज्ञात्वा बाधाभावः । अपवादस्य विषयमुत्सर्गस्याविषयं ज्ञात्वा बाध इति विवेक इत्यर्थः । व्यवस्थानभ्युपगमे तु व्यवहारविरोधः स्यादित्याह * यो हीति * यस्तु कश्चिद्भ्रियात्यादेवमपि व्यवहर्त्तुमारभते तस्य लोकविरोधमाह * तावदेव हीति * अनुमानस्य च प्रत्यक्षविरोधाविरोधयोर्बाधाबाध-
८९।१ व्यवस्था लोकप्रसिद्धैवेत्याह * अनुमानमिति * सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजयति * एवमिति * न्यायलभ्यव्यवस्थाप्रतिपादनस्यार्द्धवैशसादिदोषपरिहारोपयोगितामाह * अत इति * अर्द्धवैशस-

ग्रहणामतिकथार्द्धजरतीयत्वयोरप्युपलक्षणार्थम् । कथं न्यायतो व्यवस्थेत्यपेक्षायामुक्तामेव व्यवस्थां सुग्रहणार्थमनुसन्दधाति * प्रमाणत्वाप्रमाणत्वइति * अतश्चैकरूप्यमेवायुक्तमित्याह * तस्मादिति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तेनेति * ननु मृगतृष्णानुमानादेः सिद्धवस्तुविषयत्वेन वैकल्पिकतया विरोधपरिहारासम्भवाद्बाधो युक्तः। स्मृतेस्तु कार्यविषयतया विकल्पेनोभयानुग्रहसम्भवादत्यन्तबाधो न युक्त इत्याशङ्कते * विकल्प इति * परिहरति * उच्यत इति * पूर्वार्द्धेनात्यन्तबाधादपि विकल्पः पापीयानित्युक्तमुत्तरार्द्धेन त्वङ्गीकृते ऽपि विकल्पे स्मृतेरत्यन्तबाधो ऽपरिहार्य इत्युक्तमिति विवेकः । विकल्पस्य सुखाभ्युपगम्यत्वाभावोक्त्या तुल्यबलयोरगत्या तदङ्गीकरणमिह तु स्मृतेरत्यन्तबाधेन गत्यन्तरसम्भवाद्विकल्पाङ्गीकरणमत्यन्तमन्याय्यमिति सूचितं तत्तावद्व्याचष्टे * तुल्यबलेति * कक्षाभ्यां विलक्षणाभ्यामन्तरितेन विलक्षणीकृतेन श्रुतिस्मृत्योः प्रामाण्येन विषमत्वेन शिष्टयोरवगतयोः श्रुतिस्मृत्योर्विकल्प इति विग्रहः । किमुतेत्यनेनोक्तमतुल्यबलाविकल्पस्यात्यन्तान्याय्यत्वमुक्तमुपपादयति * तथा हीति * न च स्मृतिरपि निरपेक्षा येन तुल्यबला स्यादित्याह * स्मृतेरिति * ननु सापेक्षत्वे ऽप्यनुमीयमानाया: श्रुतेः प्रत्यक्षया सह तुल्यबलत्वाद्विकल्पो भविष्यत्यत आह * पराधीनेति * यदि विरोधे ऽपि श्रुतिरनुमीयेत ततः पराधीनप्रमाण- ९०।१
त्वाच्छ्रुत्या बाधितापि पुनरुज्जीवितुं क्षमा स्यान्न त्वेतदस्तीत्युक्तम् * न प्रमाणपदे स्थितेति * श्रुत्याख्यं प्रमाणं पद्यते गम्यते ऽनेनेति श्रुत्यनुमानं प्रमाणपदं तत्त्वमस्थिता अननुमितश्रुतिकेत्यर्थः । विकल्पस्याष्टदोषत्वमुपपादयितुमारभते * तुल्यकक्षेति * तुल्या समाना कक्षा ययोस्ते तुल्यकक्षे तयोर्विकल्प इति विग्रहः व्रीहियवशास्त्रयोर्नियमार्थत्वेनान्यनिवृत्तिपर्यन्तत्वाद् व्रीहिशास्त्रप्रामाण्ये यवप्रयोगानुपपत्तेर्यवशास्त्रप्रामाण्ये च व्रीहिप्रयोगानुपपत्तेरितरेतराप्रामाण्यकल्पनं विना विकल्पो न युक्त इत्यर्थः । ततः किमिति चेदत आह * प्रमाणस्येति * कीदृशं दोषद्वयमित्यपेक्षायामाह * प्रमाणत्वमिति * प्रतीतप्रमाणत्वापह्नवः प्रतीतिविरोधाद्देव दोष इत्यर्थः। अप्रतीताप्रामाण्यकल्पनं च द्वितीयो दोष इत्याह * तथेति * सन्देहविपर्यययोर्दोषजन्यत्वाद्वेदे च तदभावात्प्रामाण्याभावरूपमेवाप्रामाण्यं वाच्यं तस्मिंश्च प्रामाण्योपलम्भाभावः प्रमाणमिति तच्छब्देन दर्शितम् । तस्य प्रमाणस्याप्रमाणत्वमित्यर्थः । कथं न प्रामाण्योपलम्भस्याभाव इत्यपेक्षिते * प्रामाण्योपलम्भस्य भावे

सतीत्युक्तम् * यत्परिकल्पत इति यच्छब्दस्य क्रियाविशेषणत्वात्सो
ऽप्यप्रमाणत्वकल्पनरूपो दोषः स्यादित्यनेनान्वयः । प्रमेयवचनो ऽर्थ-
शब्दः । प्रमाणप्रमेययोः प्रामाण्योपलम्भाभावात् प्रमाणत्वयोः पर-
स्परं विपर्ययाद्विरोधादित्यर्थः । कल्पिताप्रामाण्यस्य च शास्त्रान्त-
रस्य प्रामाण्योपजीवनं विना तदर्थानुष्ठानायोगात्तदर्थानुष्ठानकाले
तस्मिन्नेव शास्त्रान्तरे परं दोषद्वयं स्यादित्याह * अङ्गीकृत्यापीति *
कीदृशमित्यपेक्षिते कल्पिताप्रामाण्यत्यागं तावद्दोषमाह * यदभाव-
प्रमाणत्वमिति * प्रामाण्योपलम्भाभावः प्रमाणं यस्याप्रमाणत्वस्य
तत्तथोक्तमेतस्याप्रमाणत्वस्येत्यर्थः । निराकृतप्रामाण्योपजीवनं च द्वि-
तीयो दोष इत्याह * प्रत्यक्षमिति * शास्त्रान्तरवर्जनाश्रयणयोरुप-
पादितं दोषचतुष्टयमुपसंहरति * एवमिति * वाक्यान्तरे ऽप्येवं
दोषचतुष्टयं योज्यमित्याह * एत एवेति * द्वितीये ऽपि वाक्ये प्रतीत-
प्रामाण्यापह्नवे ऽनुपलब्धे चाप्रामाण्ये कल्पितस्य चाप्रामाण्यस्य त्यागे
निराकृतस्य च प्रामाण्यस्योपजीवने प्रकल्पित इत्यर्थः । यद्यष्टदोषो
विकल्पः कस्माद् व्रीहियवादिष्वाश्रीयते ऽत आह * एवमिति *
गत्यन्तराभावमेवोपपादयति * व्रीहीति * ततः किमिति चेदत
आह * द्वाभ्यामिति * अश्वमुखीभ्यां किंनरीभ्यामिवेत्यर्थः । एक-
स्मिन् श्रुत्यर्थे बुद्धिमुपसंहर्तुमपश्यन्तं श्रोतारं प्रत्युभयोः श्रुत्योर-
प्रामाण्यं प्रसज्येतेत्यर्थः । अस्तु तर्ह्युभयाप्रामाण्यमेवात आह * त-
९।१।२ त्रेति * किमत्र गत्यन्तरमित्यपेक्षायामाह * एकस्य चेति एकाप्रा-
माण्यमात्राद्गतिसम्भवे न द्वयोरप्रमाणता युक्तेति साध्याहारं योज्यम् ।
कस्मान्न युक्तेत्याशङ्क्याह * सिद्ध इति * एकं विनाशयितुं शीलं
एषां चानेकम्तेषाम्मध्ये सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्धं त्यजति पण्डित
इति अयं लोकप्रवादः प्रसिद्ध इत्यन्वयः । भवति च प्रस्तुतो ऽर्थो
ऽस्य प्रवादस्य विषय इत्याह * सचायमिति * उभयोः श्रुत्योर्याव-
र्थौ तयोरपरिग्रहादित्यर्थः । ननु मिश्रैर्यागादुभयोरनुग्रहो भवि-
ष्यत्यत आह * मिश्रैर्वेति * अप्यर्थे वाशब्दः मिश्रैरपि यागं कुर्वा-
णस्योभयोः श्रुत्योर्नाश इत्यनुषङ्गः । ननु विधिस्त्वेकश्रुतित्वादित्य-
नेन न्यायेन सर्वाङ्गोपसंहारिणा प्रयोगवचनेन व्रीहियवयोः समु-
च्चयावगमात्कथं मिश्रविधेरदर्शनमत आह * नियमार्थे हीति * अ-
प्राप्तविधिगोचरप्रयाजादिविषयो ऽसौ न्यायः । व्रीहियवयोस्तु निय-
मविधिगोचरत्वात्समुच्चयो न युक्त इत्याशयः । ननु समुच्चये ऽपि
नियमफलस्य नित्यत्वस्य सिद्धेरविरोध इत्याशङ्क्याह * प्राप्ते चेति *
पुरोडाशाक्षेपादेव प्राप्तेषु व्रीह्यादिषु द्रव्यान्तरप्रसक्तिनिमित्तानियत-

त्वनिवृत्त्यर्थनियतत्वफलस्य नियमस्य समुच्चयानुपपत्तिरित्याशयः।
ननु श्रुतव्रीहियवातिरिक्तगोधूमादिनिवृत्त्यापि नियमोपपत्तेर्न व्रीहि-
यवयोरितरेतरनिवर्त्तकत्वमित्याशङ्क्याह * व्रीहय इति * समर्थः
पदविधिरिति पदमात्रविधेः सामर्थ्यापेक्षत्वाद् व्रीह्यादिप्रातिपदिकस्य
च यवादिसापेक्षत्वेन व्याघातापत्तेर्विभक्त्यन्वयायोगान्निरपेक्षाणा-
मेव व्रीहियवानां तृतीयया करणत्वप्रतीतेर्मिश्रत्वं न युक्तमिति
भावः। किं चादृष्टार्थत्वे सत्यनिर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वेन प्रधानस्यैका-
ङ्गविधानेन नैराकाङ्क्ष्याप्रतीतेः समुच्चयः स्यात् व्रीह्यादेस्तु प्रदेयप्र-
कृतित्वेन दृष्टार्थत्वादेकविधानेन नैराकाङ्क्ष्यावगतेः समुच्चयो न
युक्त इत्यभिप्रायेणाह * नैवेति * यथाश्रुतैर्निरपेक्षतया प्रदेयप्रकृति-
त्वेन श्रुतेरित्यर्थः। तस्मादुभयार्थापरिग्रहवन्मिश्रयागे ऽप्युभयना-
शः स्यादित्युपसंहरति * एवमिति * अप्रतिपत्तिरपरिग्रहः एकस्य
चाप्रमाणत्वमित्यादिना पर्यायेणैकैकाप्रामाण्याश्रयणं नाम यद्गत्यन्त-
रमुपपादितं तदुपसंहरति * तेनेति * एतच्चैकैकाप्रामाण्यमसम्भ-
वात् क चिदङ्गीक्रियते न तु दोष एव न भवतीति शङ्कनीयमित्या-
ह * सेयमिति * येयमेकैकाप्रमाणता द्वयोरप्यनवस्थिता सात्यन्त-
मन्याय्येत्यर्थः। कथमन्याय्येत्यपेक्षायामाह * अव्यवस्थेति * अयु-
क्तत्वे हेतुमाह * सर्वत्रैव हीति * एवं तर्ह्यप्रतीयमानमपि गत्यन्तरं
किं चित् व्रीहियववाक्ययोरपि मृग्यतां न त्वत्यन्तान्याय्यविकल्पा-
ङ्गीकरणं युक्तमित्याशङ्क्याह * तदेतदिति * श्रुतिस्मृत्योस्त्वेकरूपत्वे ९।२।१
व्यवस्थितं चिह्नमस्तीत्याह * श्रुतीति * किं तदित्यपेक्षायामाह *
स्वरूपेणेति * ततः स्वरूपादित्यर्थः। अन्यशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वा-
त्समासाविघातः। कथमनयोर्व्यवस्थाकारणत्वमित्याशङ्क्याह * यो
यस्येति * न च श्रुतेः स्वरूपाश्रयस्य प्रामाण्यरूपस्य धर्मस्य बलव-
त्कारणान्तरं बाधकमस्तीत्याह * न चेति * ततश्च स्मृतेः स्वरूपा-
श्रयस्याप्रामाण्यरूपस्य धर्मस्य बाधकं मूलश्रुत्यनुमानं प्रत्यक्षश्रुतिवि-
रोधान्नास्तीत्यर्थादुक्तं भवति। अन्यापेक्षस्य तु स्मृतेः प्रामाण्यरूपस्य
श्रुतिरेव बाधिकास्तीत्याह * स्मार्त्तस्येति * ततश्च श्रुतेरन्यापेक्षस्या-
स्याप्रामाण्यरूपस्य धर्मस्य कारणाभाव एव बाधको ऽस्तीत्येतदप्यर्था-
दुक्तं भवति। कथं श्रौतप्रत्ययस्य स्मार्त्तप्रत्ययाद् बलवत्त्वमित्याश-
ङ्क्याह * प्रत्यक्षे चेति * सन्निकृष्टविप्रकृष्टार्थत्वादपि श्रुतिस्मृत्यो-
र्बलाबलव्यवस्था प्रतीयतइत्याह * श्रुतिलिङ्गेति * ननु श्रौतप्रत्ययस्य
समकालमेव स्मार्त्तप्रत्ययोदयात्कथं सन्निकर्षविप्रकर्षावित्याशङ्क्या-
ह * स्मृत्येति * प्रतीतिमात्रं स्मृत्या तदा क्रियते न श्रुतिवत्प्रमि-

तिरित्यर्थः । क चिद्विपरीतपाठस्तत्र । प्रमीयतइति भावे लकारः ।
यावत् स्मृत्या श्रुत्यनुमानेन प्रमाणीभूयतं भवितुमारभ्यते तावच्छ्रु-
त्यार्थ एव प्रतीयतइत्यर्थः । नन्वर्थपरिच्छेदाय प्रवृत्ता स्मृतिः पश्चा-
दपि तावदर्थपरिच्छेदं करिष्यतीति किमिति विकल्पो न स्यादित्या-
शङ्कापवादसिद्ध्यर्थं जिज्ञासाविरहैकप्रमाणपरिच्छिन्ने ऽर्थे प्र-
माणान्तराप्रवृत्तिं पूर्वोक्तामेव विकल्पनिरासार्थं स्मारयति * विरु-
द्धेति * प्रमेयाकाङ्क्षानिराकरणेन प्रमाणा आकाङ्क्षैवं निराकृता तादृ-
प्यपरिच्छिन्ने ऽपि मन्थरं न प्रवर्तते किमुत वैपरीत्यपरिच्छिन्नइत्या-
ह * न चेति * ननु श्रुत्यर्थपरिच्छेदकाले यद्यपि स्मृत्यार्थो न प-
रिच्छिद्यते तथापि श्रुतिस्तावदनुमीयते ततश्चानुमितायाः श्रुतेः प्रत्य-
क्षया सहाविशेषात्किमिति विकल्पो न स्यादित्याशङ्क्याह * स्मृत्या
चेति * स्मार्त्तार्थपरामर्शमात्रं तदोत्पद्यते न. श्रुत्यनुमानमित्यर्थः ।
नन्वन्यतः परिच्छिन्नो ऽप्यर्थो सत्यामपि जिज्ञासायां स्वसामर्थ्य-
स्मृत्यापि पश्चाच्छेत्स्यते ऽत आह * किं कर्त्तव्यमिति * यदि चैव-
मभविष्यत्ततः सन्निकर्षविप्रकर्षविशेषाभावाद् बलाबलव्यवस्था ना-
भविष्यदित्याह * युगपदिति * यदि च श्रुत्यर्थपरिच्छेदसमकाल-
मेव स्मृत्या स्वमूलं स्मृतिरनुमीयेत ततो ऽर्थविप्रकर्षे ऽपि श्रुत्यवष्ट-
१।३।१ म्भात् बलाबलव्यवस्था न स्यान्न त्वेतदस्तीत्याह * यद्वेति * तस्मि-
न्नेव क्षणे मूलं यदि कल्पयेदिति यदिशब्दो ऽध्याहार्यः यद्वेति वा
यच्छब्द एव यदिशब्दार्थे व्याख्येयः यतस्तु स्मृत्या गृहीते ऽप्यर्थे
मूलान्तरनिषेधयुक्तिपर्यालोचनापेक्षत्वाच्चिरेण श्रुतिकल्पनेति तु श-
ब्दाध्याहारेण व्याख्येयः । ननु श्रुत्यनुमानासम्भवे ऽपि स्वतन्त्रैव
स्मृतिः प्रतिष्ठास्यतीति विकल्पो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * स्मृ-
तिरिति * अतो ऽस्ति श्रुतिस्मृत्योरेकरूपत्वे व्यवस्थितं चिह्नमित्युप-
संहरति * तदपेक्षेति * ततश्चेत्यस्मिन्नर्थे पुनः शब्दः । एवं विक-
ल्पस्याष्टदोषत्वान्न तावत्स्वाभ्युपेयतेति पूर्वार्द्धं व्याख्याय पाक्षिके
चाप्रमाणत्वे स्मृतयः सुनिराकरा इत्युत्तरार्धं व्याख्यास्यन्विवेकार्थं
पूर्वार्द्धोक्तं बाधप्रकारमुपसंहरति * एष तावदिति * उत्तरार्द्धं
व्याचष्टे * द्वितीयेनेति * विकल्पपदवीं गतायाः स्मृतेरत्यन्त-
बाध इति द्वितीयः प्रकार इत्यर्थः । कथमित्यपेक्षायामापन्नापाक्षिकं
बाधमित्युक्तम् । अत्रैवार्थे ऽनारब्धव्याख्यानमपि भाष्यं प्रसङ्गाद्विवे-
क्तुं योजयति * तद्दर्शयतीति * नास्ति व्यामोहविज्ञानइत्यादि भा-
ष्येणैको बाधप्रकार उक्तः । विकल्पे त्वित्यादिना द्वितीय इति वि-
वेकः । पाक्षिकबाधापत्तावपि कथमात्यन्तिको बाध इत्याशङ्क्याह

* तदा चेति * भाष्योक्तः श्रुतिप्रमाणपक्षस्तदाशब्देन परामृष्टः । किं तु तदानीं स्मृत्यप्रामाण्यकल्पनावेलायां सा स्मृतिरश्रुतिमूलावधार्यते यतस्तस्याः प्रमाणत्वं श्रुतिमूलत्वकारितमित्यन्वयः । ननु श्रुतिमूलत्वाभावे ऽपि स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यसम्भवात्कथमत्यन्तबाध इत्याशङ्क्याह * श्रुतीति * विप्रलम्भादेर्निराकृतत्वात्कथमापत्तिरित्याशङ्क्य निराकृतेत्युक्तम् । स्वातन्त्र्यनिरासायाविगानेत्युक्तम् । नित्यत्वद्वारेत्यनेन नित्यत्वं विना स्वातन्त्र्यं न सम्भवतीत्युक्तम् । नन्वेवमपि प्रमाणान्तरमूलतया प्रामाण्यं भविष्यतीत्यत आह * श्रुतिमिति * स्मृतेरतीन्द्रियार्थविषयत्वात्प्रमाणान्तरं मूलं न सम्भवतीत्याशयः । श्रुतेरिवेति पूर्वोपन्यस्तं वैधर्म्यदृष्टान्तं विवृणोति * व्रीहीति * अयमाशयः सन्देहविपर्ययोस्तावद्दोषजन्यत्वाद्वेदे च तदभावादसम्भवः । विज्ञानानुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यं संवेदनविरोधादयुक्तं, न च यथा सामान्यशास्त्रादेरापाततो विशेषशास्त्राद्यवरुद्धे ऽपि विषये प्रवृत्तिप्रतीतावपि विरोधपरिहारार्थापत्त्या विशेषशास्त्राद्यनवरुद्धे ऽर्थे तात्पर्यावसायात्तात्पर्यावधारणसहकृतेन सामान्यशास्त्रादिना तत्रैव विषये परिच्छेदफलात्मकाविशिष्टज्ञानाख्यं विज्ञानमुत्पाद्यतइति विशेषशास्त्राद्यवरुद्धे ऽर्थे विज्ञानमुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यं जातं तथात्रापि यवशास्त्रस्य यवव्यतिरिक्तद्रव्यमात्रनिवृत्त्यर्थत्वप्रतीतावपि व्रीहिशास्त्रपर्यालोचनया व्रीहिव्यतिरिक्तद्रव्यान्तरनिवृत्तौ तात्पर्यावसायात्तदवधारणसहकृतस्य यवशास्त्रस्य तत्रैव विज्ञानोत्पादकत्वाद् व्रीहिनिवृत्त्यंशे विज्ञानानुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यं भविष्यतीति वाच्यम् । तथा सति मिश्रत्वस्य निराकर्त्तुमशक्यत्वात् । किञ्च व्रीहियवशास्त्रयोर्निरपेक्षव्रीहियवविधानत्वे ऽपि प्रयोगभेदेनोभयोर्निरपेक्षसाधनत्वोपपत्तेर्विनियोगावस्थायां विरोधाभावान्नैकस्याप्यप्रामाण्यं कल्प्यं प्रयोगावस्थायां त्वेकोपादानेनैव कार्यसिद्धेरितरोपादानानर्थक्याद्विरोधः स्यात् । न चानयोर्विनियोगविध्योः प्रयोगविधानार्थत्वमस्तीति विरोधाभावाद्वस्तुतो नास्त्येवाप्रामाण्यम् । प्रयोगविधेस्तु समस्ताङ्गप्रधानशास्त्रपर्यालोचनपूर्वकत्वेन व्रीहियवशास्त्रालोचनया व्रीहयो वा यवा वा प्रयोगभेदेनोपादेया इत्येवं रूपस्यैव कल्प्यत्वान्नाप्रामाण्यशङ्का तस्माद् व्रीहियवशास्त्रयोः प्रयोगविधानार्थत्वाभावे ऽपि स्वविषयानुष्ठापकत्वस्य सर्वविधिसाधारणस्य स्वरसतः प्रतीयमानस्य निराकर्त्तुमशक्यत्वान्निरपेक्षव्रीहियवानुष्ठापकत्वस्य चैकस्मिन्प्रयोगे विरोधादवश्यमेकस्यानुष्ठापकत्वे शास्त्रान्तरस्याननुष्ठापकत्वमङ्गीकार्यं दृष्टं चैकस्यापि विधेः सामर्थ्या-

द्यपेक्षया देशकालपुरुषविशेषापेक्षमनुष्ठापकत्वमननुष्ठापकत्वं चेति न कश्चिद्विरोधः अतश्चानुष्ठापकयोरपि व्रीहियवशास्त्रयोरेकप्रयोगकाले शास्त्रान्तरस्यौदासीन्ये ऽनुष्ठानाख्यफलापहारादारोपितमेव प्रामाण्याभावरूपमप्रामाण्यमिति प्रयोगान्तरकाले वा स्तावनोज्जीवितेन तत्प्रामाण्येन बाधो युक्त इति । ननु स्मृतेप्रामाण्यस्यापि प्रयोगान्तरवेलायामुज्जीवनसम्भवात्कथमत्यन्त-
९४।२ प्रतीघात इत्याशङ्क्याह * नन्विति * ननु प्रयोगान्तरकाले तस्याः स्मृतेः श्रुतिमूलत्वं कल्पयिष्यते ऽत आह * न हीति * ननु प्रथमप्रयोगकाले स्मृतेर्भ्रान्त्यादिमूलकल्पने माभूत्प्रयोगान्तरकाले प्रामाण्योज्जीवनं प्रागगृहीतविरुद्धश्रुतिकेन तु श्रुतिमूलत्वकल्पनेन स्मृत्यनुसारात्प्रथमप्रयोगे कृते प्रयोगान्तरकाले विरुद्धश्रुतिग्रहणे ऽप्यनुमितायाः श्रुतेः प्रत्यक्षया सहाविशेषाद्विकल्पो दुर्वार इत्याशङ्कते * आहेति । एतस्येति * सर्वदा प्रतिघातस्येत्यर्थः। यदि तु सर्वैः श्रुतिरेव प्रथमं ग्रहीतव्या न स्मृतिरिति नियमः स्यात्तथापि पौर्वापर्यनिबन्धनः सर्वान्प्रति बलाबले विशेषः स्यान्न त्वेतदस्तीत्याह * न चेति * नन्वस्तु तर्हि प्रथमश्रुतिंग्राहिपुरुषापेक्षो ऽयं स्मृतिप्रामाण्यापवाद इत्याशङ्क्य पौर्वापर्यस्य बलाबलकारणत्वाभावे दृष्टान्तमाह * आद्यइति * तत्प्रथतीति पाठे येन पुरुषजातेनेति वक्तव्यं स्वपरशाखाविहितानां च सत्यपि पौर्वापर्ये कल्पसूत्रकारैरेवं प्रातरूपोदयं व्युषित उदिते वेत्यादिवदङ्गैर्विकल्पाङ्गीकरणात्पौर्वापर्यस्य बलाबलकारणत्वं नास्तीत्याह * स्वशाखेति * जैमिनेरपि न चैकं प्रतिशिष्यतइति सर्वशाखोपसंहाराभिधानात्पौर्वापर्यस्य बलाबलकारणत्वमनभिमतमित्यागमाविरोधो भवत्पक्षे स्यादित्याह * स-
९५।१ र्वेति * पौर्वापर्यस्य बलाबलकारणत्वाभावमुपसंहरति * तस्मादिति * मातापितृप्रणीतोपदेशवत्पौर्वापर्यश्रवणमनाश्रित्य सर्वान्पूर्वश्राविणः पश्चाच्छ्राविणश्च पुरुषान्प्रति निर्विचिकित्समेव प्रामाण्यम्।न चैकं प्रतिशिष्यतइत्यनेन न्यायेन जिज्ञासुभिरभ्युपगन्तव्यमित्यन्वयः । पौर्वापर्यश्रवणानाश्रयणहेतुत्वेन बलाबलापर्यालोचनात्कोबलाबलहेतुत्वे हि सति पौर्वापर्यश्रवणमाद्रियेत तस्य तुनित्यावस्थितासु शाखासु वस्तुतः पौर्वापर्यरहितास्वात्मीयाशक्तिमात्रकारितत्वाद् बलाबलहेतुत्वं नास्तीत्यर्थः । आत्मीयाशक्तिमात्रकारितस्य पौर्वापर्यस्य बलाबलहेतुत्वाभावे दृष्टान्तत्वेनैकवाक्यगतपूर्वोत्तरवर्णवदित्युक्ते वर्णानां प्रत्येकमप्रत्यायकत्वेनार्थप्रतीत्यर्थतया तत्पौर्वापर्यस्याशक्तिमात्रकारितत्वाभावेनादृष्टान्तत्वात्पदवदिति दृष्टान्तान्तरमु-

क्तं, वेदवाक्यगतपदपौर्वापर्यस्य वेदो वा प्रायदर्शनादित्यत्र ब-
लाबलहेतुत्वाभिधानाल्लौकिकवाक्यगतपदपौर्वापर्यमत्र दृष्टान्तः।
वर्णपौर्वापर्यमपि बलाबलहेतुर्न भवतीत्येतावता दृष्टान्तितम्। पौ-
र्वापर्यस्य च बलाबलहेतुत्वे तस्यानवस्थितत्वेन बलाबलस्या-
नवस्थितत्वेन प्रामाण्यानवस्थानं स्यादित्याह * अन्यथा ही-
ति * पौर्वापर्यस्य च बलाबलकारणत्वाभावे स्वोत्प्रेक्षामात्रेण वि-
कल्पभ्रान्त्यादिमूलत्वकल्पनया स्मृत्यप्रामाण्यमङ्गीक्रियमाणमर्द्ध-
वैशसपरिहारार्थमविरोधेऽप्यापादयेदित्याह * इत्थं चेति * ऐक-
रूप्यमेवोत्प्रेक्षितुं युक्तमित्याह * सर्वे वेति * प्रथमं स्मृतिग्रहणे
ऽपि पश्चाद्विरुद्धश्रुतिदर्शनेन पूर्वोत्पन्नमूलश्रुत्यनुमानबाधाद्विकल्पे
सर्वदा प्रामाण्यं प्रतिहन्येतेति परिहरति * उच्यतइति * अत्रैव
दृष्टान्तमाह * यो हीति * द्वात्रिंशत्कृष्णलरजतपरिमाणः कार्षापणः
कूटाकूटविलक्षणविवेकज्ञानेन जनिता व्युत्पत्तिः कूटत्वनिश्चयो
यस्य स तथोक्तः। ननु श्रुत्यर्थपरिग्रहकाले मूलश्रुत्यनुमानबाधो
ऽपि पूर्वं स्मृत्यर्थपरिग्रहकाले बाधाभावाद्विकल्पो भविष्यत्यत आह
* न चास्येति * ननु द्वितीयप्रयोगे विरुद्धश्रुतिदर्शनेऽपि पूर्वो-
त्पन्नस्य मूलश्रुत्यनुमानस्य प्रतिबन्धायोगादनुमितायाश्च श्रुतेरत्यन्त-
बाधानुत्पत्तेर्दुर्वारो विकल्पः स्यादित्याशङ्कते * ननु चेति * अ- ९६।१
प्रमितस्यार्थस्यानुष्ठातुमशक्यत्वादेकप्रयोगकालोत्पन्नायाश्च प्रमितेः
प्रयोगान्तरकाले विनष्टत्वात्तन्मूलस्य स्मरणस्यानुवृत्तावपि मूलप्र-
माणालोचनं विना निश्चायकत्वायोगात्प्रतिप्रयोगमनुष्ठेयपदार्थ-
विषयप्रमाणालोचनापेक्षणाद्वेष्टितौदुम्बर्यङ्गमिति प्रथमप्रयोगवेलायां
स्मृतिमूलस्मृत्यनुमानान्निश्चितेऽपि पुनः प्रयोगान्तरवेलायां कीदृश्यौ-
दुम्बर्यङ्गमित्याकाङ्क्षायां स्मृत्या श्रुतिमनुमिमानो विरुद्धश्रुतिदर्शना-
न्निवार्यतइत्यननुमितमूलायाः स्मृतेरत्यन्तबाधो विकल्पाङ्गीकरणे
प्रसज्येतेति परिहरति * नैतदेवमिति * एतदेव याज्ञिकाचारेण
दृढयति *यदि हीति* ननु सङ्कर्षे व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत
यवेभ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेताव्रीहिभ्य इति वाक्यमुदाहृत्य कि-
मनेनाग्रयणाभ्यासो विधीयते दर्शपूर्णमासयोर्वा द्रव्यनियम इति स-
न्दिह्याग्रयणप्रकरणे पाठाद्यजेस्तद्विषयत्वप्रतीतेर्व्रीह्याग्रयणेनेष्ट्वा पु-
नर्व्रीह्याग्रयणेन यजेतेत्याग्रयणाभ्यासविधिरयमिति व्रीहिभिरिष्ट्वा
व्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्य इत्याग्रयणाभ्यासः प्रकरणादित्यनेन सू-
त्रेण पूर्वपक्षयित्वाभ्यासविधौ प्राप्ते कर्मण्यभ्यासद्रव्यरूपानेकगुण-
विधानेन वाक्यभेदापत्तेः कर्मान्तरविधौ च गौरवापत्तेः। प्रकृताग्र-

यणप्रकृतित्वेनोपस्थापिते दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मणि व्रीहियवयोर्विकल्पेन प्राप्तयोर्यवव्रीह्याग्रयणाद्यधिव्यवस्थाविधानार्थमेतद्वाक्यमिति दर्शपूर्णमासयोर्वान्तरालसंयोगाच्च ह्यन्यत् प्रत्यश्चे विद्यतइति सूत्रेण सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात्कथं * यावज्जीवं तैरेव यजेतेत्युक्तम् * उच्यते । अग्निहोत्री वै नानादयिता तस्याः पयसा जुहुयादित्याग्रयणेष्टिस्थाने अग्निहोत्रस्थाने अग्निहोत्रविशेषविधानात्तत्पक्षाश्रयणेनेह उक्तमित्यदोषः अव्यवस्थितविकल्पो ऽपि व्रीहियवयोरकृताग्रयणविषयतयैव व्याख्येयः । एतदेवोपसंहरति * नेति * यद्यपि समस्ताङ्गोपेतप्रधानविषयप्रयोगशास्त्रालोचनेनानुष्ठानं प्रवर्तते तथापि तस्य प्रत्येकपदार्थावधारणपूर्वकत्वात्तस्य च विनियोगशास्त्राधीनत्वात्तदालोचनमिहोक्तम् । प्रयोगशास्त्रस्य त्वनुष्ठानमात्रफलत्वेनाङ्गाङ्गिभावे प्रमाणत्वाभावात्तदभिप्रायः प्रमाणशब्दो न युज्यते । यच्चात्यन्ताप्रामाण्यवादिमतं पौर्वापर्यानवस्थानात्प्रामाण्यानवस्थानमुक्तं तदस्मिन्नपि विकल्पवादिमते प्रथमश्रुतिग्रहणे ऽत्यन्तस्मृत्यप्रामाण्याङ्गीकरणेन पर्यनुयोगसाम्याद्विकल्पवादिना वा पौर्वापर्यानादरेऽत्यन्ताप्रामाण्यवादिनापि तदनादरेण परिहारसाम्यादवाच्यमित्याह * यच्चेति * पर्यनुयोगसाम्यमुपपादयति * यदा हीति * ननु पर्यनुयोगसाम्ये ऽपि प्रथमं स्मृतिग्रहणे विरोधादर्शनेन मूलश्रुतेरवश्यकल्प्यत्वात्क्लृप्तायाश्च श्रुतेरत्यन्तबाधायोगात्पौर्वापर्यानादरेऽत्यन्ताप्रामाण्यसिद्धेः परिहारसाम्यं नास्तीत्याशङ्क्याह * कालान्तरे ऽपीति * क्लृप्ताया अपि श्रुतेर्विरुद्धश्रुतिदर्शने सत्यभावावधारणस्योक्तत्वादत्यन्ताप्रामाण्यवादिमते ऽपि पौर्वापर्यमकारणं तदनङ्गीकृतमेव तु पौर्वापर्यस्य बलाबलहेतुत्वमापाद्य विकल्पवादिना निरस्तमित्याशयः । किं च प्रथमं स्मृतिग्रहणे ऽपि पुरुषान्तरदृष्टया श्रुत्या तदानीमपि मूलश्रुत्यनुमानबाधाद्विकल्पो न युक्त इत्याह *पूर्वेति* ननु पुरुषान्तरस्य विरुद्धश्रुतिदर्शने ऽपि स्वयमदर्शनात्कथं बाधो ऽत आह * पुरुषान्तरेति * एवं तर्हि व्रीहियवश्रुत्योरपि पुरुषान्तरबाधेनाङ्गीकृतप्रामाण्यमपि पुरुषं प्रत्यप्रामाण्यापत्तेः । सर्वान्प्रत्यप्रामाण्यं प्रसज्येतेति शङ्कते * यवेति * श्रुतेरननुष्ठापकत्वमात्रमप्रामाण्यं, न च पुरुषान्तराननुष्ठापकत्वेन पुरुषान्तरं प्रत्यनुष्ठापकत्वं बाध्यते । न चैवं पुरुषव्यवस्थया विकल्पानापत्तिः शङ्कनीया पठ्यमानत्वाविशेषेण प्रमाणीकृतयवश्रुतिकमपि पुरुषं प्रति
९७।२ कालान्तरे यवश्रुतेः प्रामाण्याभ्युपगमादिति परिहरति * उच्यतइति * प्रतियोगित्वेन व्रीहिश्रुतेरपि बुद्धिस्थत्वात्तयोरिति द्विवच-

नम् । ननु स्मृत्यनुमितायाः अपि श्रुतेः पुरुषान्तरगतविरुद्धश्रुतिद-
र्शनेनानुष्ठापकत्वरूपं निमज्जनमात्रं करिष्यते नाभावावधारणमि-
त्याशङ्क्याह * स्मृतिस्त्विति * सर्वेषां प्रथमस्मृतिग्रहणे निष्प्रति-
द्वन्द्वानुमानसिद्धः पश्चाद्विरुद्धश्रुतिदर्शने सति निमज्जनमात्रकल्पनं
भवेदपि केषांचित्तु प्रथमश्रुतिग्राहिणां स्मृतिमूलश्रुत्यभावावधारणे
सत्येकस्याः श्रुतेः सदसत्त्वाविरोधात्पुरुषान्तरगतमपि श्रुत्यनुमानं
मिथ्येति निश्चीयतइत्याशयः । सर्वदा तावतां पुंसामभावात् न
स्मृतिरप्रामाण्येन मुच्यतइत्याकारप्रश्लेषेणान्वयः । कर्त्तरीयन्तृ-
तीया । अप्रामाण्यं स्मृतिमात्मनः सकाशान्न मुञ्चतीत्यर्थः । प्रामा-
ण्येनेति तु पाठे यदि सर्वदा तावतां भावः स्यात्ततो न प्रामाण्येन
मुच्यते न त्वेतदस्ति । प्रथमश्रुतिग्राहिणामपि केषांचिद्भावादिति
व्यवधारणाकल्पनया योज्यम् । अभ्युपगमवादमात्रं चैतत्परमार्थ-
तस्तु सर्वेषामपि प्रथमश्रुतिग्रहणे पश्चात्तेन विरुद्धश्रुतिदर्शनेन पू-
र्वोत्पन्नस्मृतिमूलश्रुत्यनुमानमिथ्यात्वनिश्चयाद्विकल्पो न युक्त इत्याह
* अप्रामाण्यपदं चेति * पारतन्त्र्यमप्रामाण्यपदम् । ननु सत्यपि वि-
रुद्धश्रुतिदर्शने विकल्पेनोभयप्रामाण्यसम्भवात्किमिति स्मृत्यनुमि-
तायाः श्रुतेरभावो ऽङ्गीक्रियतइत्याशङ्क्याह * अध्यारोप्येतीति *
गत्यन्तरसम्भवे ऽष्टदोषदुष्टविकल्पापादकश्रुत्यनुमानस्यायुक्तत्वात्
स्मृत्यप्रामाण्यकल्पनमेव न्याय्यमित्याशयः । एतदेव विवृणोति *
विरुद्धयोर्हीति * एवं च सति श्रुतिविरोधेऽत्यन्तदुष्टविकल्पपरिहा-
रार्थं भ्रान्त्यादिमूलत्वकल्पनया स्मृत्यप्रामाण्याङ्गीकरणस्य न्याय्य-
त्वेनार्द्धवैशसानापादकत्वान्न तत्परिहारार्थमविरोधे ऽप्यप्रामाण्यमा-
पादनीयमित्याह * नन्विति * यत्तु सर्वत्रैकरूप्योत्प्रेक्षैव युक्तेत्युक्तं
तद्विरोधाविरोधाभ्यां सर्वत्र व्यवस्थादर्शनादयुक्तमित्याह * य-
थेति * नास्त्येकरूपतेत्यतः शब्दाध्याहारेणोपसंहारः । अधिकरणा-
र्थं व्याख्याय भाष्यमनुसन्दधानस्तत्र यथेत्युदाहरणभाष्यं पूर्वाधि-
करणप्रतिपादितश्रुत्यनुमानद्वारस्मृतिप्रामाण्यापवादार्थे ऽस्मिन्नधिक
रणे प्रत्यक्षश्रुत्यर्थोपसंहारपरकल्पसूत्रकारवचनस्यानुदाहार्यत्वाद-
युक्तमित्याशङ्क्य समर्थयते * यद्यपीति * कल्पसूत्राधिकरणे स्वा- ९८।१
तन्त्र्यस्य निषेत्स्यमानत्वात्पौरुषेयत्वेन च वस्तुतो ऽप्यनुपपत्तेः कल्प-
सूत्रमूलभूतानामपि श्रुतीनां शाखान्तराधीतानामनुमेयत्वाविशेषा-
त्प्रत्यक्षश्रुत्यर्थोपसंहारपरत्वलक्षणस्य वैलक्षण्यात्मकस्यान्तरस्याव्याप-
कत्वेनाल्पत्वाद्युक्तमुदाहरणत्वमित्याशयः । सर्ववेष्टनस्मृतेर्जैमिनि-

१ कल्पेति १ प० ना० ।

दृष्टशाख्यायानिश्राह्मणगतश्रुतिमूलत्वे ऽप्यस्मदादीनां मूलादर्शनात्स्लूदाहरणत्वं क्रीतराजकभोज्यान्नत्वस्मृतिमूलस्य तु तस्माद्दीक्षितस्य विज्ञातस्य क्रीतराजकस्य भोज्यं भवतीत्यथर्ववेदे पठ्यमानस्यास्मदादिप्रत्यक्षत्वेन निराकर्त्तुमशक्यत्वात् क्रीतराजको भोज्यान्न इत्युदाहरणाभाष्यमयुक्तमाशङ्क्य समर्थयते * क्रीतेति * बाध्यत्वासम्भवशङ्कानिराससाम्याद्व्युत्क्रमो न दोषः । तथापि स्मृतिपक्षे बाध्यत्वे निक्षेपादुदाह्रियतइत्यन्वयः । अग्नीषोमीयसंस्थाबाधिभोजनप्रतिषेधविरोधादिति बाध्यत्वे हेतुः विरोधे ऽपि कथं बाध इत्याशङ्क्य * अधिकृतानधिकृतेत्युक्तम् * अधिकृतानधिकृतविवेकार्थं तस्येत्याद्युक्तं कथमधिकृतानधिकृतयोर्बलाबलविशेष इत्याशङ्क्य प्रकरणविशेषादिति प्रकरणाधीतसामिधेनीपाञ्चदश्यानारभ्याधीतसाप्तदश्यबलन्यायोदाहरणं दीक्षितान्नभोजनस्यायज्ञाङ्गत्वेन यज्ञाङ्गगोचरन्यायाविषयत्वात्स्वासंमतिसूचनार्थम् * भाष्यकारेणेत्युक्तम् * भाष्यकृतश्चैषो ऽभिप्रायः त्रयीप्रतिपादितस्य दीक्षितान्नभोजनप्रतिषेधस्यावध्यपेक्षायामथर्ववेदप्रतिपादितस्यावधेर्दूरस्थत्वेन विलम्बितत्वादथर्ववेदप्रतिपादितस्य तु तस्माद्दीक्षितस्याविज्ञातस्याक्रीतराजकस्याभोज्यं भवतीति प्रतिषेधस्य निर्ज्ञातावधित्वेनावध्यनपेक्षत्वाद्दौर्बल्यमिति अष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्योदाहरणमयुक्तम् । कृष्णकेशत्वस्यानवस्थितवयोवस्थाविशेषत्वेनानवस्थितवर्षसंख्यारूपकालविशेषत्वेन चोत्तरकालमपि सम्भवात् । न च जातपुत्रो ऽग्नीनादधीतेत्युत्तरकालं पुत्रजन्मप्रतीक्षणाद् बहुकालातिक्रमे सति कृष्णकेशत्वापनयः शङ्कनीयः । जातपुत्रस्य पक्षान्तरत्वसम्भवेन समुच्चयस्य संदिग्धत्वादित्याशङ्क्य समर्थयते * कृष्णकेशत्वं चेति * तथापि व्यक्त एव विरोधो दृश्यतइत्यन्वयः । कथमित्यपेक्षिते स्मरणप्रकाशितस्यार्थस्य यौवनावस्थारूपस्य जातपुत्रत्वकृष्णकेशत्वाभ्यां बाल्यवार्द्धक्यव्यवच्छेदेन परिग्रहादुपलक्षणादित्युक्तम् । कृष्णकेशत्वजातपुत्रत्वयोः प्रत्येकमाधानाधिकारिविशेषणत्वे ऽष्टदोषविकल्पापत्तेर्विशेषणविशेष्यभावाप्रतीतेश्च समुच्चयायोगाद्दारपरिग्रहोत्तरकाले च कृष्णकेशस्य नियमेनाधानप्राप्तेः पलितकेशव्यावृत्त्यर्थतया कृष्णकेशत्वविशेषणत्वविशेषणस्य परिसंख्यार्थत्वापत्तेरजातपुत्रस्यापि च हरिश्चन्द्रादेः पुत्रार्थयागोपाख्यानेनाहिताग्नित्वदर्शनेनाजातपुत्रत्वस्य स्वरूपेण विशेषणत्वानुपपत्तेः । स्मृत्यनुसाराच्चोभयोर्यौवनावस्थोपलक्षणार्थत्वमवसीयतइति भावः । ननु यौवनावस्थायाः किं चिच्छेषे ऽपि स्मृत्यनुसारोपपत्तेर्विरोधः स्यादित्याशङ्क्य * अकृ-

तो वेत्युक्तम् * शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः पञ्चाशद्वर्षस्यार्द्धं वयो
भवति तावता यौवनावस्थासमाप्तिरित्याशयः । तथापि कथं विरोध
इत्याशङ्क्य * अष्टाचत्वारिंशद्वर्षस्येत्युक्तम् * पञ्चवर्षोपनयनपक्षे
सातिरेकाणि द्विपञ्चाशद्वर्षाणि गर्भाष्टमपक्षे सातिरेकाणि चतुःप-
ञ्चाशदिति । तत्प्रमाणमशक्यत्वादिति पूर्वपक्षसिद्धान्तभाष्ये स्प-
ष्टत्वान्न व्याख्याते । वस्त्रान्तरितौदुम्बरीस्पर्शोऽप्यौदुम्बरी स्पृष्टे-
ति बुद्ध्यनपायात् स्पर्शनसर्ववेष्टनयोरविरोध इति कथमशक्यतेत्य-
विरोधाशङ्काभाष्याभिप्रायं व्याचष्टे * ननु चेति * नौपचारिक-
शब्दप्रयोगमात्रेणानुपलब्धिविरोधात् वस्त्रान्तरितौदुम्बरीस्पर्शानुभ-
वकल्पना युक्तेति स्पर्शनविधानादित्यादिपरिहारभाष्याभिप्रायं
व्याचष्टे * कथमिति * ननु व्यक्तिद्वारेणेव जातेर्वस्त्रद्वारेणौदुम्बर्याः
स्पर्शो भविष्यतीत्याशङ्कां निराकर्त्तुमाह * न चेति * जात्योर्व्य-
क्त्योः स्पर्शयोश्चेति विग्रहः । औपचारिकस्पर्शाङ्गीकरणे तु विध्या-
नर्थक्यमित्याह * अथेति * अविरोधवादी स्वाभिप्रायं विवृणोति
* नन्विति * बुद्ध्यवैलक्षण्यमेव व्यवहारेण द्रढयति * तथा ही- ९९।१
ति * परिहर्त्ता व्यवहारमन्यथोपपादयति * सत्यमिति * किं तु
चण्डालस्पृष्टवस्त्रस्पर्शकारितामित्यर्थः । तद्वस्त्रं स्पृश्यमानमित्य-
ध्याहारः । कथं तस्याशुद्धिकारणत्वमित्याशङ्क्याह * तथा चेति *
नन्वशुचिस्पर्शो निषिद्धत्वादशुद्धिकारणं वस्त्रस्य च चाण्डालादि-
वत् स्वतोऽशुचित्वाभावान्मनुष्यवच्च निषेधाधिकाराभावेन नि
षिद्धाचरणनिमित्ताशुचित्वाभावाच्चतत्स्पर्शस्याशुद्धिकारणत्वानुप-
पत्तेः पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टिवत्तत्स्पृष्टस्पर्शने सचैलो
जलमाविशेदित्यस्य च मनुष्यमात्रविषयत्वोपपत्तेर्न चण्डालस्पृष्टव-
स्त्रस्पर्शे दोष कल्पनं युक्तमित्याशङ्कते * कथं पुनरिति * ननु
सूत्यादिवदनिषिद्धोऽपि वस्त्रस्याशुचिस्पर्शो शुचित्वमापाद-
यिष्यतीत्याशङ्क्यानिष्टापादनेन प्रत्याचष्टे * कथं वेति * तत्स्पृष्टेषु
स्पृश्यमानेष्विति विग्रहः । अनिष्टापत्तिं तावत्परिहरति * तदु-
च्यतइति * काष्ठादीनां चण्डालादिस्पर्शापादितस्याप्यशुचित्वस्य ।

अष्टाङ्गुलं भवेत्काष्ठं तृणमुष्टिर्यदा भवेत् ।
मारुतेनैव शुद्धिः स्यादूर्ध्वं स्पृष्टिर्न दूष्यति ॥
इति स्मृतेरादिशब्दोक्तानां च रथ्याकर्दमादीनां
रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।
मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकाचितानिति ॥
स्मृतेर्वायुस्पर्शेनापनयात्तत्स्पर्शस्य च दोषकारणत्वं न

जातमशुचित्वानापादनादित्याशयः । ननु निर्वातस्थस्य व
श्चादेश्चण्डालादिस्पृष्टस्यापि शुद्ध्यन्तरास्मरणेन मारुतशुद्धेर
तेरशुचित्वानापत्तिप्रतिपादनपरत्वावसायाञ्च तावत्तत्सा
न वस्त्रस्याशुचित्वापत्तिर्वक्तुं शक्यते न च प्रक्षालन
द्धिस्मृतेर्वस्त्रस्याशुचित्वापत्तिर्वक्तुं शक्यते तस्याः गन्धलेपापकर्ष
शौचममेध्यस्येति लेपापकर्षणोपदेशाल्लिप्तविषयत्वप्रतीतेरित्याशङ्
नन्विति प्राक्तनलेपापकर्षणविषयत्वेनापि विध्युपपत्तेर्नाश्रुता
प्तविषयत्वकल्पनं युक्तमिति परिहरति * नेति * तुशब्दः शङ्कानि
त्यर्थः । यद्यपि केन चिदमेध्येन लिप्तस्येति लिप्तपदं प्राक्षिप्य पठ
ते तथाप्यभियुक्तबहुजनापठितत्वान्नासावार्षः पाठ इति चिरन्तन
हणेन सूचितम् । एवं तर्हि वस्त्रस्यामेध्यत्वाभावान्नानेन शुद्धिरुक्त
स्यादित्याशङ्क्याह * चण्डालेति * आशङ्कावादी स्वाभिप्रायं प्रक
यति*ननु चेति * गवाश्वादितुल्यत्वावधारणहेतुः स्वाभाविकाशु
त्वानिषेधाधिकाराभावलक्षणः प्रागेवास्माभिरुक्तः । स्वाभाविका
चित्वनिषेधाधिकारयोरभावे ऽपि प्रक्षालनविधिसामर्थ्याच्चण्डाल
दिस्पर्शेन वस्त्रस्याशुचित्वापत्तिरवसीयतइति परिहारवादी स्वा
प्रायं प्रकटयति * उच्यतइति * चण्डालस्पृष्टवस्त्रस्पर्शनिमित्त
षप्रतिपादनस्य प्रकृतौदुम्बरीस्पृष्टवस्त्रस्पर्शनिमित्तौदुम्बरीस्पर्श
१००।२ द्धयभावोपयोगितामाह * अतश्चेति * शाखान्तरे चौदुम्बर्योद्गा
स्पृष्टव्य इति विधानात्तस्याश्चाचेतनत्वेन स्पर्शसंवेदनलक्षणस्पर
योगात्प्राप्तिमात्रवचनत्वेन स्पर्शश्रुतेः प्राप्तेश्च व्यवधाने ऽनुपपत्ते
विरोधाशङ्कैव नास्तीत्याह * यदा त्विति * ननु कस्यां चिच्छाख
यामौदुम्बर्याश्रयत्वमात्रविधानाद्वस्त्रान्तारिताया अपि चौदुम्बर
पतनप्रतिबन्धकत्वेनाश्रयत्वोपपत्तेराविरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह
अपाश्रयणेति * अस्पृष्टायाः संयोगाभावेनाश्रयत्वायोगादपाश्रय
हस्तसंयोगाद्यनेकोपायसाध्ये च स्पर्शे ऽपाश्रयणनियमार्थत्वेनापाश्र
णविधेरपाश्रयणेनैवोदुम्बरीं स्पृष्ट्वेत्येकवाक्यत्वावसायादस्त्येव वि
रोध इत्याशयः । ननु संयुक्तस्यापि वस्त्रस्य पतनप्रतिबन्धकत्वायोग
त्संयुक्तसंयोगो नास्पृष्टाप्यौदुम्बर्येवाश्रयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह
परेति* संयुक्तसंयोगमात्रेणाश्रयत्वाङ्गीकरणे विन्ध्यसंयुक्ताकाशस
युक्तस्य हिमवतो ऽपि विन्ध्याश्रयत्वापत्तेर्वस्त्रस्यैवोदुम्बरीसंयो
लब्धस्थैर्यस्य पतनप्रतिबन्धकत्वं प्रसज्येतेत्यपाश्रयणस्पर्शयोर्विरो
ऽस्तीत्याशयः । ननु सत्यपि विरोधे सर्वशब्दस्य कतिपयवेष्टने ऽत
न्तबाधानापत्तेः । स्पर्शश्रुतेश्चौदुम्बरीसम्बद्धवस्तुस्पर्शे ऽप्यौपचारि

कत्वेनोत्पत्तेः कथं चिद् बाधमात्रेण चानुपपत्तिपरिहारसम्भवे ऽत्यन्तबाधायोगाच्च सर्ववेष्टनस्मृतेर्व्यामोहत्वं युक्तमित्याशङ्क्य कथं चिद् बाधो ऽपि श्रुतेः कारणाभावादयुक्त इति तामुद्रायतेतिभाष्येणोक्ताः सर्वेत्यनेन स्मृतेर्बाधकारणत्वमाशङ्क्य नन्वित्यनेन निर्मूलत्वान्निराकृत्य वैदिकामित्यनेन श्रुतिमूलत्वमाशङ्क्य भवेदित्यादिना प्रत्यक्षश्रुतिविरोधान्मूलश्रुतिकल्पनासम्भवमुक्त्वा कथं न हीत्यनेन किं तर्हि मूलमिति पृष्ट्वा व्यामोहादित्युत्तरे दत्ते कथमित्यनेन व्यामोहमूलत्वे किं प्रमाणमिति पृष्ट्वा श्रौतेत्यनेन विरुद्धश्रुत्यवगता यथार्थत्वान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमित्युक्तं, तत्सर्वं संक्षेपेण तात्पर्यतो व्याचष्टे *इति युक्तमिति * पूर्वोक्तबलाबलहेतुपरामर्शार्थो ऽयमिति करणः अथेत्याशङ्काभाष्यं श्रुतिमूलत्वस्य निराकृतत्वात्स्वातन्त्र्येण चाप्रामाण्यादविधित्वाच्चायुक्तमाशङ्क्य विकल्पाङ्गीकरणेन विरोधपरिहारसम्भवाच्छ्रुतिकल्पनोपपत्तिमङ्गीकृत्यैतदुक्तमिति व्याचष्टे * अथेति * नासतीत्यादितुल्यकारणत्वादित्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * नासतीति * (हसे हसने मृङ् प्राणत्यागे गृ निगरणे इण् गतौ वा गतिगन्धनयोः अम गतौ दम उपशमे लूञ् छेदने पूञ् पवने धुर्वी हिंसायाम् हस्तः करनक्षत्रयोः। मर्तः भूलोकः। गर्तः अवटः। एतः कर्बुरः। वातो वायुरोगश्च। अन्तः अन्ते ऽन्तिके च। दन्तः दशनम्। लोतः अश्रुवह्न्योः। पोतः बालवहित्रयोः। धूर्तः शठः[1])। औणादिके तत्प्रत्यये कृते गम्यते ऽसावित्यस्मिन्नर्थे ऽयमन्तशब्दः। एकेनाम्यते गम्यते प्राप्यते यो ऽसावैकान्तव्यामोहश्चासावैकान्तश्चेति तृतीयासमासगर्भः कर्मधारयः। विकल्पे ऽङ्गीक्रियमाणे पूर्वोक्तेनैव तुल्यकक्षविकल्पो ऽपीत्यादिना मार्गेण व्यामोहस्यैकविज्ञानगतस्य कल्पनामवश्यमापन्नां पूर्वोक्तेनैव द्वितीयेन प्रकारेणेत्यादिना मार्गेण स्मृतावेव नियच्छतीति प्रथमपादावृत्त्या योज्यम् एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्व्यामोहविज्ञानसमासं त्रेधा विगृह्णाति * * व्यामोहेति * विकल्पं त्विति भाष्ये न पाक्षिकीत्यपाक्षिकत्वाभिधानमेकस्मिन्प्रयोगे ऽङ्गीकृतप्रामाण्याया अपि स्पर्शश्रुतेः प्रयोगान्तरे व्रीह्यादिश्रुतिवदप्रामाण्याङ्गीकरणोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * विकल्पं त्विति * अपाक्षिकं चेति पाठे सर्ववेष्टनस्मरणं चेति भिन्नक्रमश्चाकारः। पक्षे तावदित्यादिपाक्षिकत्वोपपादनार्थमिति व्याचष्टे * एवमिति * यथाश्रुतिरपाक्षिकी तथा स्मरणमपीत्येवं

१ अयंपा० २ पु० मा० २ हसिमृग्रण्वामिदमिनमिलूपूधुर्विभ्यस्तनित्यमिर्गत्यर्थस्येति २ पु० पा० इयते तात्पर्यं लेकमेव प्रतिभाति।

शब्देनाभिधानान्निष्क्रमत्वं सूचितं पाक्षिकं चेति तु पाठे विव
ऽङ्गीक्रियमाणे पाक्षिकत्वमेवात्यन्ताप्रामाण्यहेतुरिति व्याचष्टे
पाक्षिकं चेति * ततश्चाव्यामोहे तस्मिन्स्पर्शनविज्ञाने पक्षा
ऽपीत्यध्याहृत्य भाष्यं योज्यम् । ननु पक्षान्तरे स्पर्शनश्रुतेः
मोहत्वात्स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनं भविष्यतीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं न
सावितिभाष्यं व्याचष्टे * एकदापि चेति * यदेव हीत्यादि
ष्यं श्रुत्यपाक्षिकत्वोपपादनार्थतया व्याचष्टे * इति समर्थ्यमान
१०।१।१ ति * तस्याव्यामोहत्वस्य निरपेक्षप्रमाजनकत्वं मूलं तदपाक्षि
त्वात्तद्वशेनैव च स्मृतिव्यामोहत्वस्यापाक्षिकत्वात्सर्वदा निर्वि
कित्सश्रुतिप्रामाण्यसिद्धिरिति भाष्यार्थः । ननु पक्षान्तरे प्रमाद
ठत्वान्निरपेक्षप्रमाजनकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कानिरासार्थं नासा
ति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * स्मृतेः श्रुत्यादिमूलत्वं वैधर्म्येद
न्लत्वेनोक्तम् । तेनेति भाष्यं श्रुत्यपाक्षिकं चोपसंहारार्थत्वेन त
द्व्याचष्टे * तेनेति * व्यामोहादिति हेतौ पञ्चमीत्यर्थः । अन्य
र्यायान्तरशब्दयोगनिमित्तपञ्चम्यङ्गीकरणेन वा तेन श्रुतिविरोध
रिहारासम्भवेन नैतस्मार्तविज्ञानं व्यामोहपक्षात्प्रामाण्यरूपं प
न्तरं संक्रान्तं किं तु दुःश्रुतादिविज्ञानं सर्वदा तस्य मूलमित्येवमे
भाष्यं योज्यमित्याह * यद्वेति * दुःश्रुतस्वप्नादिमूलत्वेनैकदा
कृतेन सर्वदापन्नेन हेतुना पक्षान्तरं न संक्रान्तमित्यर्थः । ननु सत
विरोधे शिष्टत्रैवर्णिकदृढपरिग्रहस्य श्रुतिकल्पनहेतोर्भावात्किमि
श्रुतिर्न कल्प्यतइत्याशङ्क्य प्रमित्सानिरपेक्षपरोक्षार्थविषयप्रमाण
त्पत्तेर्न विरोधे श्रुतिकल्पनं युक्तमिति प्रतिपादनार्थं न हीति भा
किं कर्त्तव्यमिदानीं चेत्यनेन पूर्वमेव व्याख्यातप्रायत्वान्न व्याख्या
तम् । तस्मादित्युपसंहारभाष्ये तुल्यकारणत्वं व्याचष्टे * श्रु
ति * विषमशिष्टत्वादपि विकल्पो न युक्त इति प्रतिपादनार्थम
चेति भाष्यं प्रमाणायां स्मृतावित्यत्रोभयं प्रामाण्याविरोधाविवरण
र्शनादयुक्तमाशङ्क्य विरोधप्रतिपादनपरतयैव तावद्व्याचष्टे * अ
चेति * इतरस्मृतिप्रामाण्यं श्रुतिप्रमाण्यं चेतरच्छ्रुतिप्रामा
स्मृतिप्रामाण्यं वा नाश्रयतीति नञ्समासो नन्वयमकारो दीर्घ
त्याशयः । अन्यतो बलाबलपरिच्छेदाभावे तुल्यबलत्वावगत्या
कल्पः स्यात्सति तु तस्मिन्नष्टदोषविकल्पाङ्गीकरणं न युक्तमिति
ष्याभिप्रायः । क्व पुनरितरेतराश्रयाविरोधे ऽन्यतः परिच्छेदो ऽ
इत्याशङ्क्याह * परस्परेति *

प्रतिज्ञा यत्र बाध्येत पूर्वोक्तैर्यस्य बाधकैः ।

तत्प्रयाजयतः कार्यो निर्णयो बाधवर्जनात् ॥

इत्यत्रोक्तो विरुद्धाद्व्यभिचारिणो विरोधे ऽन्यतः परिच्छेदो दृष्टान्तितः । प्रमाणशब्दमाक्षिपति * प्रमाणशब्दस्येति * प्रमाणशब्दस्य स्मृतिसामानाधिकरण्यप्रयोगेण ज्ञानसामानाधिकरण्याभावात् स्मृतेश्चाप्रमितित्वेन भावोत्पन्नल्युडन्तत्वायोगान्नानेन कारणद्वयेन नपुंसकलिङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य प्रमाणशब्दस्य वेदाः प्रमाणमित्यादिप्रयोगेण लोके नियतलिङ्गत्वावधारणात्, करणसाधनत्वे ऽपि ज्ञानशब्दवत्सामान्यविवक्षया नपुंसकलिङ्गत्वात् भावे ल्युट् चेति ल्युट्प्रत्ययस्मरणात्तदाश्रयणेन नपुंसकलिङ्गत्वसमर्थनार्थं वेदाः प्रमाणमिति निदर्शनं ज्ञानसामानाधिकरण्येनेति च तस्य ज्ञानमुपदेश इति करणव्युत्पन्नस्यापि ज्ञानशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वदर्शनाद्यदेव ज्ञानशब्दस्याधिकरणमभिधेयं नपुंसकलिङ्गं तदेवास्यापीति व्याख्येयं ज्ञानशब्दस्य च विषयाव्यभिचारिबुद्धिविशेषवाचित्वादवयवार्थप्रत्यभिज्ञानेन च रूढित्वायोगाद् बुद्धिबोधादिसामानाधिकरण्याविशेषेण चानेकलिङ्गतापत्तेरव्युत्पन्नस्यैव प्रमाणशब्दस्य ज्ञानशब्दपर्यायत्वाभिप्रायं सामानाधिकरण्यव्याख्यानं कथं निर्वहतीति न विद्मः। भावव्युत्पत्तौ तु स्मृतिजन्यसर्ववेष्टनज्ञानलक्षणया स्मृतिशब्दस्य प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यम् । करणविशेषविवक्षायां वेति विशेषशब्देन पूर्वं सामान्यविवक्षा द्योतिता समर्थनं प्रतिजानीते * तमिममिति * समर्थयते * प्रमाणमिति * मूलप्रमाणाश्रितायाः स्मृतेः श्रुत्या सह स्पर्द्धा भवति न स्वतन्त्राया इति प्रतिपादयितुं प्रमाणशब्दात्परात्रायगताविलेष धातुर्भाष्यकृता प्रयुक्तो न शुद्धः प्रमाणशब्दः ततश्च प्रमाणमयनायां गच्छन्त्यां प्रमाणायां स्मृतौ स्पर्शनं व्यामोहो न तन्निरपेक्षायामिति भाष्यार्थो भवतीत्याशयः । योजना चैवम् । यतः स्मृतिः प्रमाणमयते तस्मात्प्रमाणोच्यते धात्वन्तरेण यतिधात्वर्थव्याख्यानार्थम् * यातीत्युक्तम् * किं तत्प्रमाणमित्यपेक्षिते * मूलभूतां श्रुतिमित्युक्तम् * नन्वयतेर्येकारान्तरत्वात्कथं प्रमाणेति रूपसिद्धिरित्याशङ्क्य क्विपो वलादित्वेन लोपोव्योर्वलीति यकारलोपे सत्येतद्रूपसिद्धिरिति सूचनार्थं * क्विबन्तादयतेरित्युक्तम् * ननु कृताकृतप्रसाङ्गितया नित्यत्वेन क्विपो लोपस्य प्राथम्यात् वलः परभूतस्याभावे सति कथं यकारलोपः स्यादित्याशङ्क्य वलप्रत्ययपरत्वनिमित्तयकारलोपाभ्युपगमेनैव तावत्परिहरति * तत्रेति * प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमितिस्मरणात्प्रथमं क्विपो लोपे ऽपि तत्कार्यसिद्धिरिति भावः । नन्विदं

वल्ग्रहणं वर्णविषयं तथा सति गोधाया अपत्यमित्यस्मिन्नर्थे गो
या ढ्रगिति विहितढ्रक्प्रत्ययादिभूतढकारस्यायनेयीनीयियः फढ
च्छघां प्रत्ययादीनामित्ययादेशे कृते लोपोव्योर्वलीति यलोपाद्गौ
इति रूपं सिद्ध्यति प्रत्ययविषयत्वे तु प्रत्ययमध्यगतस्य व
रेफमात्रस्य प्रत्ययत्वाभावात्प्रत्ययमध्यगतयकारलोपानिमित्तत्वा
१०२।१ वेन रूपसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति * वल
ग्रहणस्य वर्णविषयत्वेन प्रत्ययविषयत्वेन च द्वेधा वैयाक
णैर्व्याख्यानादिह लक्ष्यानुसारेण प्रत्ययविषयत्वाभ्युपगमेन
लादिप्रत्ययनिमित्तो ऽत्र यलोपः प्रत्ययलोपलक्षणेन युक्त ।
भावः । माभूद्वा वल्प्रत्ययपरत्वनिमित्तो यकारलोपः त
पि यदि वा कानि चिदन्यान्यपि वर्णाश्रयाणि कार्याणि प्रत्य
लोपलक्षणेन भवन्ति तद्वदिदमपि भविष्यतीत्युक्त्वा ऽथ वैवं वक्ष
मि लोपोव्योर्वलि ततः वेर्व्यन्तस्य व्योर्लोपो भवतीति भाष्ये पत
लिना वेरपृक्तस्येति योगविभागाभिधानाद्विभक्तस्य वेरिति सूत्र
येनविधिस्तदन्तस्येति स्मरणेन व्यन्तस्येत्यर्थावगतेः कृताकृतप्र
सङ्गित्वेन च नित्यत्वे ऽपि विलोपस्य प्रथमकरणे व्यन्तशब्दाभा
वेरिति सूत्रस्यानवकाशापत्तेः सावकाशनिरवकाशयोर्निरवका
विधिर्बलवानिति विलोपप्राथम्यबाधेनास्य व्यन्तत्वानपायाल्लं
व्योरिति पूर्वसूत्रगतपदद्वयानुवृत्त्या व्यन्तस्य वकारयकारयोः
इति सूत्रार्थनिष्पत्तेर्व्यन्तत्वनिमित्तो यकारलोपो भविष्यतीति प
हारान्तरमाह * यद्वेति * वेरितीतिकरणाध्याहारेणैव योज्यं वे
तिं योगविभागेन लोपो भविष्यतीत्युक्ते कथमित्यपेक्षायां व्यन्त
वकारश्च यकारश्च लुप्यत इत्येवमर्थावगमादिति न केवलं वल
त्वनिमित्त एव वकारयकारयोर्लोपः किं तु व्यन्तत्वनिमित्तो ऽपि
चकारार्थः । ननु यकारलोपे ऽप्यकारस्य ह्रस्वस्य पिति कृति तुगि
तुगागमापत्तेरनित्यमागमशासनमिति स्मरणाद्वा तदकरणे ।
शुद्धस्याकारस्यादन्तत्वाभावात्प्रमाणपदसंहितायां वा दीर्घत्वाप
टाप्प्रत्ययाभावेन याडाप इति तन्निमित्तयाडागमाभावात्कथं प्र
णायामिति रूपसिद्धिरित्याशङ्क्याह * यलोपे चेति * शुद्धग्रहणं
तुगागमदीर्घत्वापादके निराकृते शुद्धस्याप्याद्यन्तवदेकस्मिन्नित्य
वत्कार्यसिद्ध्या टाप्प्रत्ययोत्पत्तिसमर्थनार्थम् * तदन्तावधिकादि
कम् * यः शुद्धः परिशिष्टाकारः स एवान्तरूपो विधिः स्वार्थे व
त्ययः । तस्मादन्तरूपावधिभूतादतः पश्चात् स्त्रियां विषये ट
क्रियतइत्यर्थः । ननूपपदाकारसंहितायाः प्रथमातिक्रमकारणाभा

पूर्वकार्यत्वाद्दीर्घत्वापत्तेष्टाप्प्रत्ययानुत्पत्तिः स्यात् पूर्वाकरणे वा प्र-
ष्टावसरत्वेन पश्चादप्यकार्यत्वात्प्रमाणेतिरूपं न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह
* अक इति * एकपदाकारसंहितायाः पदान्तरसंहितातः शीघ्र-
प्रतीतेर्दीर्घादीर्घयोश्चाधातुप्रत्ययाकारयोर्दीर्घादेशस्यान्तरतमत्वातिश-
याच्चातूह्रस्वाकारद्वयदीर्घादेशाच्छीघ्रप्रतीतेः परयोर्धातुप्रत्ययगतयो-
रकाराकारयोरकः सवर्णदीर्घत्वं पूर्वं कृत्वा ततः पूर्वेणाप्युपपदा-
कारेण अकः सवर्णदीर्घत्वं कृत्वा प्रमाणेत्यनुगम्यतइति योज्यम् ।
तदितरेतराश्रयमित्युपसंहारभाष्यमपीतरेतरविरोधपरतया पूर्वव-
द्व्याख्यातं भवतीत्याह * तदेतदिति * उपक्रमोपसंहारानुरोधेन
वा विवरणभाष्यमेवेतरेतराश्रयपरमध्याहारेण व्याख्येयमित्याह *
यद्वेति * प्रमाणायामित्यत्र स्पर्शने व्यामोहे स्मृतिः प्रमाणमित्य
ध्याहारः स्पर्शइत्यत्र स्मृतौ व्यामोहे स्पर्शनं प्रमाणमिति । (प्रमा-
णेत्याद्यमध्याहृतं भाष्यमिष्यमाणार्थत्वेन व्याख्यायते तदित्युपसं-
हारभाष्यं श्रुतावारोप्यमाणाप्रामाण्यपरतया व्याख्यातम् । एवं त-
थेत्यादिना संहारभाष्यमावृत्त्या स्मृत्यप्रामाण्यसमानार्थत्वेन व्या-
ख्यायेत्यध्याहृतं स्पर्शने प्रमाणे इत्यादिभाष्यं श्रुतिप्रामाण्यासमर्थ-
नार्थत्वे व्याख्यातम् । एतच्छ्रुतिप्रामाण्यपक्षे ऽप्यन्योन्याश्रयस्य सुप-
रिहरत्वं स्मृतिप्रामाण्यपक्षे ऽन्योन्याश्रयस्य दुःपरिहरत्वं वक्ष्यमाण-
मभिप्रेत्योक्तम्[1]) । तत्राद्यश्लोकेनेष्यमाणार्थतयाध्याहृतं भाष्यं व्या-
ख्यायारोप्यमाणार्थतया पठितं व्याख्यातम् । द्वितीयेन समर्थ्यमाना-
र्थतया पठितं व्याख्याय निश्चीयमानार्थतयाध्याहृतं भाष्यं व्याख्यातं,
ननु श्रुतिप्रामाण्यगतमितरेतराश्रयं सिद्धान्तवादिनो ऽपि समानत्वा-
न्नोद्भावनीयमित्याशङ्क्याह * तदिदमिति * तस्यैकत्रैवेतरेतराश्रयं तच्च
सुपरिहरमिति भावः । अन्यतःपरिच्छेदप्रदर्शनार्थं तत्रेति भाष्यं तत्प्रद-
र्शनासमर्थत्वेनाक्षिपति * तत्रेति * तत्रेतरेतराश्रये ऽन्यतःपरिच्छेदस्य
प्रतिज्ञातत्वात् स्फुटमत्यन्तव्यतिरिक्तं हेत्वन्तरं वाच्यम् । भाष्यका-
रस्त्वेवमुक्त्वा तयोरेव श्रुतिस्मृत्योर्धर्ममेकं श्रुतिप्रामाण्यपरिच्छेदे
क्लृप्तमूलत्वं स्मृत्यप्रामाण्यपरिच्छेदे चैकं कल्प्यमूलत्वं हेतुमिह
किं प्रमाणं किमप्रमाणमिति परिच्छेदवेलायामुक्तवानित्यर्थः । (श्रुतेः
क्लृप्तमूलं स्मृतेः कल्प्यमूलत्वं धर्ममुक्तवान् न च सधर्मिणो ऽन्यो
धर्मधर्मिणोरभेदात् तेन नान्यतः परिच्छेदो ऽयमित्याशयः[2]) द्वितीय-
व्याख्याने तु श्रुतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयस्य सुपरिहरत्वपरिच्छेदे

१ अयं पा० २ पु० ना० ।
२ अयं पा० २ पु० ना० ।

हेतुं क्लृप्तमूलत्वं स्मृतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयस्य दुःपरिहरत्वपरि-
च्छेदे कल्प्यमूलत्वमिह किं सुपरिहरं किं दुःपरिहरमिति परिच्छेद-
वेलायामित्यर्थः । समाधत्ते * नैवेति * श्रुतिस्मृत्योर्विपरीतार्थ-
त्वकृतमितरेतरविरोधित्वमितरेतराश्रयत्वं तु श्रुतिस्मृतिप्रामाण्या-
प्रामाण्ययोः स्वरूपकृतं समाहितं भाष्यं व्याचष्टे * स्वत इति *
स्मृतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयस्य दुःपरिहरत्वपरिच्छेदे कल्प्यमूल-
त्वस्य हेतुत्वमुपपादयति * ततश्चेति * नन्वात्मलाभाय स्मृतेर्मू-
लप्रमाणापेक्षत्वे ऽप्यर्थप्रतिपादने निरपेक्षतया पुरुषवाक्यवत्स्वतः
प्रमाणत्वेन श्रुत्यप्रामाण्यानपेक्षत्वात्तत्परिग्रहपक्षे वैकल्पिकशाखा-
न्तरवच्छ्रुत्यप्रामाण्याध्याहारोपे ऽपीतरेतराश्रयानापत्तिरित्याश-
१०३।२ ङ्क्याह * न चेति * न तुल्यबलयोर्विकल्पः सम्भवतीत्याशयः ।
दृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति * बलवन्तमिति * स्मृतिप्रामाण्यगतेतरे-
तराश्रयस्य दुःपरिहरत्वमुपसंहरति * एवं तावदिति * श्रुतिप्रा-
माण्यगतेतरेतराश्रयस्य सुपरिहरत्वपरिच्छेदे क्लृप्तमूलत्वस्य हेतु-
त्वमुपपादयति * यदा त्विति * तदा पूर्वसिद्धस्मृत्यप्रामाण्यक्लृ-
प्तायां पूर्वानुभवपारतन्त्र्यलक्षणस्मृतिस्वरूपाश्रयमप्रामाण्यमनपेक्षि-
तः सिद्धमेव प्राप्य श्रुतिः प्रामाण्यमश्नुत इत्यन्वयः । श्रुतेः स्वतः
प्रामाण्यात्स्मृत्यप्रामाण्यक्लृप्त्यनुपपत्तिमाशङ्क्य तत्रापि श्रुतावपि
निरपवादप्रामाण्यावधारणासिद्धेः * पराधीनत्वादित्युक्तम् * किं
तत्परमित्यपेक्षिते * प्रतिपक्षेत्याद्युक्तम् * पर्यालोचनापेक्षानिवृत्त्य-
र्थं क्षणमात्रमपीत्युक्तम् उपसंहरति * तेनेति * अननुमितावस्था-
यामित्यत्रेनाद्ये पदक इति व्याख्यातम् । क्लृप्तकल्प्यमूलस्यान्यतः परि-
च्छेदहेतुत्वप्रतिपादनार्थत्वेन सो ऽसाविति भाष्यं व्याचष्टे * इती-
ति * सर्वमेव वा ततश्चेत्याद्येतद्भाष्यव्याख्यानार्थं ततः क्लृप्तक-
ल्प्यमूलत्वादुक्तेन प्रकारेणान्यतः परिच्छेद इत्यर्थः । उक्तमेव प्रकारं
कल्प्यमूलत्वादित्यादिभाष्यारूढं कर्त्तुं संक्षिप्य यथाक्रमं दर्शयति
* तेनेति * उक्तेन प्रकारेणैकत्र स्मृतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रये श्रु-
तेराद्यस्य स्वतः सिद्धस्य प्रामाण्यस्यापवादासम्भवेनापेक्षितश्रुत्यप्रा-
माण्यालाभाद् दुःपरिहरत्वावसानं परिच्छेदो भवति अवसीयत इति
भावे लकारः । अन्यत्र श्रुतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रये स्मृत्यप्रामा-
ण्यस्यापेक्षितस्य लाभात्सुपरिहरत्वस्यावसानमित्यर्थः । नन्वेवं स-
त्यपेक्षितस्मृत्यप्रामाण्यलाभमात्रेण श्रुतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयस्य
सुपरिहरत्वपरिच्छेदसिद्धेः किमर्थं भाष्यकृता ऽनुपूर्वी दर्शितेत्याश-
ङ्क्याह * कृत्वेति * अपेक्षितलाभालाभोपपादनार्थमुभयत्राप्यानुपूर्वी

दर्शनीयेत्याशयः। श्रुतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयपरिहारायापेक्षितो यः स्मृत्यप्रामाण्यरूपो ऽर्थस्तमाद्ये क्षणे दृढसिद्धत्वेनावधिं कृत्वा विरोधे स्मृत्यप्रामाण्याच्छ्रुत्यबाधः श्रुत्यबाधाच्च तद्विरोधे स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनानुपपत्तिर्यावत्तावद्गच्छेत्तावताह्यपरश्रुतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयपरिहारसाध्यः श्रुतिप्रामाण्यरूपो ऽर्थः सिद्ध्यति । तथा स्मृतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयस्यापरिहार्य्यत्वायापेक्षितो यः श्रुतिप्रामाण्यरूपो ऽर्थस्तमाद्ये क्षणे दृढसिद्धत्वेनावधिं कृत्वा विरोधे श्रुतिप्रामाण्यात् स्मृतिमूलश्रुत्यकल्पनं तदकल्पनाच्च स्मृतेर्भ्रान्त्यादिमूलत्वकल्पनं यावत्तावद्गच्छेत् तावता ह्यपरः स्मृतिप्रामाण्यगतेतरेतराश्रयापरिहार्यत्वसाध्यः स्मृत्यप्रामाण्यरूपो ऽर्थः सिद्ध्यतीत्यर्थः । ननु भाष्यकृतैकविधानुपूर्वीकथनादानुपूर्वीद्वयाभिधानं भाष्यव्याख्यानानुपयोगित्वादनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याह * तदेकेनेति * उपलक्षणार्थमेकानुपूर्वीकथनमित्याशयः। कीदृशी तर्हि द्वितीयानुपूर्वी दर्शनीयेत्यपेक्षायामाह * द्वितीयेति * स्वयं पूर्वोक्तस्याप्यस्य मार्गस्य भाष्योक्तापेक्षया द्वितीयत्वम् । नन्वित्याशङ्कापूर्वकं तुल्यबलविकल्पोपपत्तिप्रतिपादनार्थं भाष्यं व्याचष्टे * व्रीहीति * तस्माद्युक्तमिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अत इति *

॥ अथ दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ३ ॥

हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ १०४।१

सूत्रव्याख्यानार्थं लोभादित्यादिभाष्यं सर्ववेष्टनादिस्मृतीनां लोभकृतनपुंसकत्वप्रच्छादनप्रयोजनमूलत्वे प्रमाणाभावादयुक्तमाशङ्क्य श्रुत्यतिरिक्तसम्भवे मूलमात्रोपलक्षणार्थतया व्याचष्टे * इतश्चेति* विरोधो व्यभिचारशब्देनोक्तः । श्लोकं व्याचष्टे * श्रुतीति * ननु सत्यपि विरोधे भ्रान्त्यादिमूलत्वं विना बाध्यत्वायोगाद् बाध्यत्वेनैव भ्रान्त्यादिमूलकल्पनायामितरेतराश्रयं स्यात् इत्याशङ्क्याह * स्मृतेश्चेति * विरोधपरिहारायावश्याङ्गीकार्ये ऽन्यतरस्य बाध्यत्वे स्मृतेरेव भ्रान्त्यादिमूलत्वसम्भवेन बाध्यत्वोपपत्तेर्बाध्यत्वनिश्चयेन भ्रान्त्यादिमूलत्वनिश्चयापत्तेरितरेतराश्रयपत्तिरित्याशयः । उपपन्नतरं चैतदिति वक्ष्यमाणवर्णकभाष्यमिहापि योज्यमिति सूचयितुमाशङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * यथैवेति * भाष्यकृतास्यैव सूत्रस्याधिकरणान्तरविषयत्वेन वर्णकान्तरं कृतं तत्पूर्वापरितोषविषयव्याप्तिव्यतिरेकेण क चिद्वर्णकान्तरस्य प्रयोजनान्तरा दर्शनात्तयोश्चापरितोषकारणविषयान्तरादर्शनेनासम्भवादयुक्तमित्याक्षिपति * सर्वेति * न

च तयोर्मध्ये ऽन्यतरदप्यत्र नास्तीति शेषः । समाधातुमपरितोषकारणं
तावन्मन्दप्रयोजनत्वमाह * अपरितोषस्तावदिति * विषयव्याप्तिर-
प्यत्राविरुद्धस्मृतिविषयत्वादस्तीत्याह * विरोधेन चेति * सत्य-
प्यस्याविरुद्धस्मृतिविषयत्वे कारणान्तरेणापि केन चिदपवादान्तरो-
पपत्तेः कथं विषयव्याप्तिरित्याशङ्क्य कारणान्तरासम्भवान्नापवा-
दा * न्तरोद्भव इत्युक्तम् * वैसर्जनहोमीयमित्यादिविषयप्रदर्शना-
र्थं भाष्यं व्याचष्टे * वैसर्जनहोमीयमिति * श्रुत्यविरुद्धानामपि
स्मृतीनां लोभादिमूलत्वसम्भवेनाप्रामाण्याङ्गीकरणे दायधर्मादिस्मृ-
तीनामप्यप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्य मन्वादिमहर्षिनिबन्धनस्य वेदमू-
लत्वकल्पना हेतोरविरोधे कल्पकत्वप्रतिबन्धाभावान्मूलान्तरकल्प-
नानुपपत्तावप्यविरुद्धानामाचारानुमितानामर्वाचीनमनुष्यस्मृतीनां
दृष्टमूलासम्भवेनैव वेदमूलत्वस्यापि वा कारणाग्रहप्रयुक्तानि प्रती-
येरन्नित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्तत्सम्भवे ऽपवादविषयत्वोपपादनार्थं मु-
क्तमेवैतदित्युक्तम् तत्कर्तृसामान्यादिति पूर्वपक्षसिद्धान्त-
१०५।४ भाष्यद्वयमेकहेलया व्याचष्टे * तत्रापीति * इदानीं धर्मबुद्ध्यानुष्ठाने
ऽपि पूर्वप्रवृत्तिकाले लोभादिमूलत्वसम्भवप्रदर्शनार्थं पूर्वग्रहणम् ।
लोभस्य मूलत्वसम्भवः पूर्वं कालान्तरे यस्मिन्कर्तृसामान्ये तस्मा-
दिति हेतुगर्भं विशेषणम् । लोभमूलत्वसम्भवमुपपादयति * ऋ-
त्विजो हीति * आशङ्काशब्देन लोभमूलत्वानिश्चये ऽपि वेदमूल-
त्वनिश्चयस्तावन्नास्तीति सूचितं, ननु वेदमूलत्वस्यापि सम्भवात्क-
थमप्रामाण्यनिश्चय इत्याशङ्क्य निराकरणार्थमुपपन्नतरं चेदिति भाष्यं
व्याचष्टे * पूर्ववच्चेति * ननु वेदमूलत्वाभावनिश्चयाभिधानपर-
त्वे ऽस्य भाष्यस्य पूर्वलोभमूलत्वानिश्चयाभिधानपरत्वेन योजनमयुक्तं
स्यादित्याशङ्क्याह * इदं चेति * दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनमयुक्त-
मिति न्यायस्य वेदमूलत्वाभावान्यमूलत्वयोर्निश्चयकारणस्य तुल्य-
त्वादुभयत्रापि योजितमित्यर्थः । यथाभाष्यमधिकरणद्वयं व्याख्याय
दूषयितुं प्रतिजानीते * एतावत्त्विति * सर्ववेष्टनस्मरणस्य लोभ-
मूलत्वनिराकरणेन तुल्यन्यायतया यूपहस्तिदानादिस्मरणस्यालोभ-
मूलत्वानिराकरणाद्धर्मबुद्ध्या चेदानीमनुष्ठीयमानानां दृष्टमूलत्वक-
ल्पनासम्भवाद् * अधिकरणद्वये ऽपीत्युक्तम् * प्रत्यक्षश्रुतिविरो-
धे हि स्मृतिमूलश्रुत्यभावः साधकाभावाद्वा स्याद्बाधकसद्भावाद्वा
तत्र त्रैवर्णिकदृढपरिग्रहादरस्य स्मृतिमूलश्रुतिसाधकस्य विरोधे
ऽप्यनपायात्साधकाभावस्तावन्नास्तीत्याह * स्मृतीनामिति * यत्तु
जिज्ञासां विना प्रमाणाप्रवृत्तेः साधकाभाव इत्युक्तं तदेवं परिहर्तव्यं

यद्यपि परिच्छिन्ने प्रमेये तत्परिच्छेदार्थं श्रुत्यनुमानं न प्रवर्त्तते तथापि किमियं स्मृतिः प्रमाणमप्रमाणं वेति जिज्ञासायां तत्परिच्छेदार्थं श्रुत्यनुमानप्रवृत्तिर्न वारयितुं शक्यते। प्रमाणान्तरपरिच्छिन्ने ऽपि शङ्खशौक्लये शङ्कितपित्तोपघातस्य किं मे चक्षुर्दुष्टमदुष्टं वेति जिज्ञासया चक्षुर्विस्फुरणदर्शनात्परमाणुवादी च कदा चिदनुपलब्धत्वाद्व्यवहारानुपयोगित्वाच्च जिज्ञासिते ऽप्युपलब्धस्थूलादिकार्यानुपपत्तिपरिहारार्थं प्रमाणप्रवृत्तिदर्शनाच्च जिज्ञासादरः। किं च स्मृतेर्मूलप्रमाणोपस्थापनमात्रेण कृतार्थत्वान्नौदुम्बरी प्रमेया तत्प्रमेयायाः श्रुतेः प्रत्यक्षश्रुत्यविषयत्वेन तथा परिच्छेत्तुमशक्यत्वान्नानुमानप्रतिबन्धो युक्त इति। बाधकं तु स्मृतिमूलश्रुत्यभावव्याप्तं लिङ्गं विरुद्धश्रुतिदर्शनस्यानैकान्तिकत्वप्रतिपादनेन पूर्वपक्षवेलायामेव निरस्तम्। अनुपलब्धिस्त्वस्मदादीनां विप्रकीर्णशाखान्तरगतश्रुत्युपलम्भाशक्तेः स्मर्तृप्रत्यक्षस्य च स्मृत्यधिकरणसाधितत्वेनेदानींतनपुरुषान्तरप्रत्यक्षत्वस्य चोपनयादिस्मृतिमूलश्रुतिदृष्टान्तेनानुमानोपपत्तेः। सर्वान्प्रत्यसिद्धत्वान्नाभावसाधनायालमित्याह * शाखान्तरेति * न च स्मर्तृपुरुषाधीनप्रत्ययत्वमात्रेणानुमेयश्रुतिष्वनाश्वासः अध्यापकपुरुषाधीनप्रत्यक्षत्वेनेतरास्वप्यनाश्वासापत्तेरित्याह * तत्रेति * नन्वग्निहोत्रादिश्रुतीनां प्रत्यक्षत्वान्न तास्वनाश्वासापत्तिरित्याशङ्क्य वर्णस्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वे ऽप्यनादिसम्प्रदायागतत्वस्य पुरुषाधीनत्वात्तुल्यतामाह * वेदो हीति * न च स्मरणार्थत्वेन १०३।४ पूर्वदृष्टघटादिवन्नित्यत्वानवधारणं शङ्कनीयमग्निहोत्रादिश्रुतिष्वप्यविशेषादित्याह * अनुच्चारणकालेति * उपसंहरति *तेनेति* ननु वेदविरोधेन स्मर्त्तुरनाप्तत्वान्न मूलश्रुत्यनुमानं सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रत्यक्षवेदमूलोपनयनादिस्मृतिप्रणेतृत्वेनावधारितत्वात्तभावस्य सत्त्वादेकदेशविरोधे ऽप्यनाप्तत्वकल्पनं न युक्तमित्याह * स्मृतीति * किं च नित्यानुमेयायाः श्रुतेर्न्यायेन बाधो युज्येतापि शाखान्तरपठितश्रुतिबाधे तु प्रत्यक्षविरोधाशङ्का दुःपरिहरेत्याह * बाधिता चेति * उपरिष्टात्ते इति शब्ददर्शनात्त्वया न्यायविदा भूत्वेत्यध्याहारेण योज्यम्। न चिरादित्यव्ययान्वये ऽपि नञो विभाषाधिकारे नञ्समासस्मरणान्न होतारं वृणीतइतिवदसमासान्नलोपाभावो न दोषः। प्रत्यक्षविरोधाशङ्कया च त्वदुक्तस्य न्यायस्य सम्यक्त्वानवधारणान्न्यायाभासेन मूलश्रुत्यनुमानबाधाङ्गीकरणे मर्यादातिक्रमादि सर्वं पूर्वोक्तमपरिहार्यं स्यादित्याह*बाधेति* न्यायं

१ अवधारितत्वात्तस्य सत्त्वादेरिति २ पु० पा०।

दूषयित्वोदाहरणानि दूषयत्याद्यं तावदुदाहरणं तामूर्ध्वंदशेन वा-
ससा परिवेष्टयन्तीति प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वात् दूषयति * यच्चैतदिति *
एतच्छान्दोग्यानुपपदे जैमिनिकृते सूत्रग्रन्थे जैमिनिनैवौदुम्बरीप्रक-
रणे चेत्यादिना दर्शयतीत्यन्तेन स्वग्रन्थेन शाट्यायनिब्राह्मणगतश्रुति-
मूलत्वेनान्वाख्यातमित्यन्वयः। शाट्यायनिनां शाखिनामौदुम्बरीप्रक-
रणे तामूर्ध्वंदशेनेति श्रुतिरुभयत्र विष्टुत्यामौदुम्बर्यां च वाससी द-
र्शयतीति जैमिनिग्रन्थस्यार्थः। उभयत्र शब्दः किं विषय इत्यपेक्षायां
वैष्टुतइत्याद्युक्तं स्तोत्रीयपरिगणनार्थानामौदुम्बरीणां प्रादेशमात्राणां
कुशानां विष्टुतिशब्दवाच्यानां स्थापनार्थं वासो वैष्टुतमुच्यते। त-
स्मिन् श्रीर्वै वासः श्रीः सामेत्यर्थवादपुरः सरं प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेन
दर्शिते तत्प्रसङ्गेनौदुम्बरीवेष्टनवाससा ऽपि प्रकाशश्रुतिमूलत्वमेवा-
न्वाख्यातं तामूर्ध्वदशेनेति प्रकृतौदुम्बरीपरामर्शिप्रतीकोपन्यासेनेत्य-
१०७।२ र्थः। उपसंहरति * ततश्चेति * अविरोधादपीदं नोदाहरणं यु-
क्तमित्याह * विरुद्धत्वे चेति * औदुम्बरी परिवेष्टयितव्येत्येताव-
न्मात्रं सूत्रकारेणोक्तं न सर्वेति तत्र यथोपनेष्यमाणमहतेन वाससा
छादयन्तीति चक्षुर्मुखानाच्छादने ऽपि शास्त्रार्थसम्पत्तिः प्रसिद्धा
तथात्रापि भवतीत्याशयः। ननु सर्वशब्दाभावे ऽपि परिशब्देनापि स-
र्वशब्दार्थसम्पत्तेर्विरोध इत्याशङ्क्याह * यदीति * औदुम्बर्या उ-
त्तरदेशे पृष्टेन तां स्पृशतोदङ्मुखेनोपविष्टेनोद्गातव्यं तेन चौदुम्ब-
रीमध्यस्योत्तरभागे द्वित्राङ्गुलमात्रं स्पृश्यते तदनुरोधेन चोत्तरभा-
गतो मध्ये द्वित्राङ्गुलं विमुच्यते सर्ववेष्टने ऽपि परिशब्दार्थसम्पत्तेर-
विरोध इत्यर्थः। एतदेव श्लोकद्वयं यथाक्रमं श्लोकद्वयेन विवृणोति
* सर्वेति * भाष्यकारेण गौरवात्कस्मिंश्चित्सूत्रे कल्पे वा सर्वश-
ब्दो भविष्यतीति कल्पनां निराकर्त्तुं * न हीत्युक्तम् * सर्ववेष्टन-
वचने हि कर्णयोर्वेष्टनं कृत्वा वंशो निधेयो मूलं च वेष्टयित्वा निखा-
तव्यं स्यान्न चैवं याज्ञिकाः कुर्वन्ति परिशब्दस्तु समन्तार्थः सर्वतो
देशावेष्टनं ब्रूते। न कृत्स्नाया इत्यौदुम्बरीमध्योत्तरभागा द्वित्राङ्गुलव-
र्जितसर्वौदुम्बरी वेष्टने ऽप्यर्थवानित्यर्थः। हेतुदर्शनोदाहरणत्वम-
प्यस्य न सम्भवतीत्याह * लोभमूलं चेति * यदि तर्हि शब्दार्थयो-
र्यत्तादित्यव्यये मूलाग्रयोश्च वंशाधारयोः कर्णयोः परिधाने वेष्टने
दीर्घवासोलाभाल्लोभमूले तदनुष्ठाने याज्ञिकाचारविरोधः स्यादित्यर्थः
अयं चापरो ऽचारविरोधो लोभमूलत्वे प्रसज्येतेत्याह *अन्तरीयेति*
पूर्वापरकाययोरन्तरस्य मध्यस्य परिधानार्थमधोवासो नान्तरीयैकदे-
शस्य कल्पयित्वान्तरीयतामाचामेदिति प्रयोगदर्शनादन्तरीयशब्देनो-

च्यते।अधरीयोत्तरीये हीत्यपि पाठे तदेवाक्तम्।कौशेयस्य गुणाभावात्कार्पासस्य गुणराहित्यम्। लोभमूलत्वे च कुशवेष्टनपूर्वकत्वोर्ध्वदेशत्वनियमौ न स्यातामित्याह *प्राक्चेति* उदाहरणान्तरमपि दूषयति * किं चेति * अष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यस्य चाष्टाचत्वारिंशद्वर्षे सर्वे वेद ब्रह्मचर्यमित्यादि अथ सर्ववैदिकविहितत्वादनुदाहरणता चकारसूचिता पूर्वोक्तबलाबलविशेषं निराकरोति * यदीति * किं तदर्थान्तरमित्यपेक्षयामाह * शान्तीति * न चास्यानारभ्याधीतन्यायेन दौर्बल्यम् । तस्य कल्प्यक्रतुसम्बन्धमनारभ्याधीतं क्लृप्तं क्रतुसम्बन्धात्प्रकरणाधीताद् दुर्बलं· क्रतुसम्बन्धविप्रकर्षादित्येवंरूपस्य क्रत्वङ्गविषयत्वादस्य च क्रत्वङ्गविषयत्वाभावादित्याह * न चेति * एतदेवोपपादयति * न हीति * विरोधपरिहारस्तर्हि कथ- १०८।१
मित्यपेक्षयामाह * वाक्यान्तरैरिति *

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
अर्वाक्सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव च ॥

इत्याशौचच्छेदकालानां यथा व्यवस्थितो विकल्पस्तथेहापि भविष्यतीति व्यवस्थितविकल्पसूचनाय दृष्टान्ताभिधानं परत्वाशौचकालानाम् ।

एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो यो ऽग्निवेदसमन्वितः ।
त्र्यहात्केवलवेदस्तु·द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥

इति वचनान्तरेण (दन्तजातपदेन वर्द्धमानोपलक्षकः कुमारादनुजातपदेन वध्वोपलक्षकः कृतचूडपदेन वर्षत्रयोपलक्षकः । [1])

दन्तजाते ऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।
अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥

इत्युपक्रमानुसारेण वा व्यवस्थावगमान्न तद्दृष्टान्तेनेह विकल्पाङ्गीकरणे युक्तमित्यगृहीताभिप्रायः शङ्कते * ननु चेति * अग्निवेदसमन्वितस्य दशाहाशौचानुवृत्तावुभयसाध्यहोमजपादिलोपाद्भूयसी धर्मपीडा स्यात्केवलवेदस्य तन्मात्रसाध्यजपादिलोपादल्पा द्विहीनस्याल्पतरेति धर्मपीडाल्पत्वमहत्वापेक्षया आदिशब्दाज्जातदन्ताद्यपेक्षया चाशौचकालो ऽपि व्यवस्थितविषय इत्यध्याहारेण योज्यम् । उभयत्र समविकल्पानाश्रयणे कारणं पक्षयोरसाम्यं तावदाह * यस्य हीति * यस्तु विरोधं चापरं विकल्पानाश्रयणे कारणं दृष्टान्ते तावदाह * एकाहाद्वृति * दार्ष्टान्तिके ऽप्याह * एवमिति * ननु यो ऽल्पेन कालेनाहं

१ अयं पा० २ पु० ना० ।

शुद्धः स्यामिति सङ्कल्पयति तस्याल्पेन कालेन शुद्धिः बहुकालसङ्कल्पे तु बहुनेति परिग्रहव्यवस्थया ऽशौचकालानामविरोधः । यश्चाहमक्रीतराजकस्य दीक्षितस्यान्नं न भोक्ष्यइति सङ्कल्पयति तं प्रति तावत्कालमभोज्यान्नता पशुसंस्थावधिसङ्कल्पे तावत्कालमित्युभयत्रापि वस्तुविरोधपरिहारमाशङ्कते * स्यादेतदिति * यथा यः प्रागुदये सूर्योदयोत्तरकाले ऽग्निहोत्रं होष्यामीति सङ्कल्पयति तं प्रत्युदयोत्तरकालो ऽग्निहोत्राङ्गं यस्तूर्ध्वोदये सूर्योदयात्प्राक्काले होष्यामीति सङ्कल्पयति तं प्रत्यसाविति परिग्रहाव्यवस्थाया प्रागूर्ध्वोदययोः कालयोरविरोधस्तथेहापीत्यर्थः । प्रागूर्ध्वे चोदयो याभ्यामिति विग्रहः । सर्वेष्वपि वैकल्पिकेषु व्रीहियवादिषु परिग्रहव्यवस्थायै वाविरोध इति समविकल्पत्वाविघातः । आशङ्कितां विकल्पे इमं परिहारं दूषयति * युक्तमिति * परिग्रहव्यवस्थया वस्तुविरोधपरिहारो वाभिप्रेतो ऽनुष्ठानविरोधपरिहारो वा तत्र वस्तुस्वरूपस्य पुरुषेच्छाधीनत्वाभ्न तद्वशेन वस्तुविरोधपरिहारः सम्भवति उदितानुदितहोमयोस्त्वनुष्ठानात्मकत्वाद्वस्तुविरोधो नास्त्यनेन श्लोकेनोक्तम् । अथानुष्ठानविरोधपरिहारः परिग्रहव्यवस्थयानेन दृष्टान्तेनोच्यते तदप्ययुक्तं पक्षद्वयस्य हि साम्ये सति पुरुषेच्छावशाद्विकल्पेनोभयानुष्ठानं युज्येत दृष्टान्ते च पक्षद्वयसाम्यात्तद्युक्तमित्याह * न चेति * क्लेशः शरीरायासः क्षयो न्यूनद्रव्यत्वं व्ययो ऽत्यन्तनाशः । आदिशब्दात्तत्कालीनलौकिककार्यान्तरबाधः । दार्ष्टान्तिके तु सिद्धे वस्तुनि सदसत्त्वविरोधस्यापरिहार्यत्वाद्विकल्पो * न सम्भवतीत्युक्तम् * न च दीर्घकालस्य परिग्रहः सम्भवत्याशौचाहवृद्धेर्निषिद्धत्वादित्याह

१०९।२ * इह त्विति * न केवलं सदसत्त्वविरोधान्निवार्यते किं त्वनेनापि मनुवचनेनेत्यपिशब्दार्थः । ननु दीक्षितान्नभोज्यत्वस्य दीर्घकालत्वनिषेधाभावात्परिग्रहव्यवस्थयानुष्ठानविरोधपरिहारो भविष्यतीत्याशङ्क्योभयत्राप्यल्पकालनिरोधेन कृतार्थस्य बहुकालनिरोधे प्रवृत्त्यसम्भवाद्दीर्घकालवाक्ययोरानर्थक्यमेवापद्येतेत्याह * कुशेति * उभयत्रापि समविकल्पासम्भवमुपसंहरति * तेनेति * वस्तुविरोधात्पक्षयोश्चासाम्याद्विषयान्यत्वमेव विरोधपरिहाराय वाच्यं न तु विकल्पो युक्त इत्यर्थः । स चान्यो विषयो दृष्टान्ते दर्शित इत्याह * स चेति * ननु यस्यापि धर्मपीडा नास्ति तस्याप्याशौचाहवृद्धेर्निषिद्धत्वान्नेयं विषयव्यवस्था युक्तेत्याशङ्क्य निषेधो ऽपि तद्विषय एवेत्याह * तत्र चेति * धर्मपीडाद्यपेक्षयेत्यादिशब्दसूचितमाशौचकालानां व्यवस्थान्तरमाह * दन्तेति * आहिताग्न्यादिपाठा-

ज्जातशब्दस्य परनिपातः । मानवीयानुदातपदस्यानुपश्चाज्जातमपत्यं यस्मादिति व्याख्यानार्थो ऽन्यशब्दप्रक्षेपः । चितिक्रियाशब्दश्चतुरहोपलक्षणार्थः चितिक्रियाऽयहैकाहा ये विहितास्ते दन्तजातादिविषया इत्यर्थः । पारिशेष्याद्दशाहं कृतचूडे चेति चकारसूचितोपनीतविषयो ज्ञायते । कथमेषा व्यवस्था प्रतीयतइत्यपेक्षायां * क्रमादित्युक्तम् * दन्तजातादिषु संस्थितेष्वशुद्धा बान्धवा इत्युक्ते कस्मिन्संस्थिते कियन्तं कालमशुद्धतेत्यपेक्षायां दशाहादीनामुक्तत्वात्स्मृत्यन्तरपर्यालोचनया प्रातिलोम्यक्रमेणेयं व्यवस्था प्रतीयतइत्यर्थः । अस्मिंश्च पक्षे वृद्धिनिषेधो ऽप्येकशास्त्रगतत्वादेतद्विषय एवेत्याह * तत्र चेति * नन्वस्तु प्रातिलोम्यक्रमेणैकाहादीनां दन्तजातादिविषयत्वं धर्मपीडाल्पत्वविषयत्वे तु किं कारणं दक्षवचनाच्चाग्निवेदसमन्वितादिमात्रविषयत्वं प्रतीयते, न चाग्निवेदसमन्वितत्वं धर्मभूयिष्ठत्वेन नियतं दाम्भिकादौ व्यभिचारदर्शनादित्याशङ्क्य दक्षवचचनस्य धर्मपीडाविषयत्वद्योतनार्थं गौतमवचनमुदाहरति *तथेति* कार्यशब्दस्य धर्मविषयत्वात्तत्साहचर्येण च स्वाध्यायशब्दस्यापि स्वाध्यायसाध्यजपादिधर्मविषयत्वप्रतीतेस्तद्विघातार्थं सद्यः शौचं विदधताल्पाशौचस्य धर्मपीडापरिहारार्थत्वद्योतनान्महत्यामापद्यग्निवेदसाध्यकर्मानुष्ठानं विना प्रतीकारासम्भवे ऽनुष्ठात्रन्तराभावे वा तत्प्रतीकारार्थकर्मानुष्ठानमात्रविषयाशौचाभावप्रतिपादनपरमेकाहाच्छुद्ध्यते विप्र इति दक्षवचनं व्याख्येयमिति भावः । यथास्माभिर्दक्षवचनस्य धर्मपीडापरिहारार्थत्वाङ्गीकरणेनाल्पाशौचकालानां * तद्विषयत्वमुक्तम् * गौतमेनापि तथोक्तं द्योतितमित्यर्थः । नन्वेवं सति तत्कालमात्राशौचाभावप्रतिपादनपरत्वेनोत्तरकालानुवृत्तेरनुज्ञातत्वाज्जातदन्तादिविषयाणां चाशौचकालानां भिन्नविषयत्वेन वृद्धेरप्रसक्तत्वान्निषेधो न युक्त इत्याशङ्क्य विषयान्तरमाह * अथ चेति *

> अन्तर्दशाहात्स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी ।
> तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥

इति पूर्वाशौचासमाप्तावाशौचान्तरनिमित्तसन्निपाते पूर्वाशौचकालशेषेण मनुना शुद्धिमुक्त्वा निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकाशौचानावृत्तिरन्याय्येत्याशङ्कानिराकरणार्थं पूर्वाशौचपरिच्छेदार्थप्रवृत्तेन दशाहादिना प्रसङ्गेनान्तः पतितस्याशौचान्तरस्यापि परिच्छेत्तुं शक्यत्वादाशौचानावृत्तेर्न्याय्यत्वं न वर्द्धयेदघाहानीत्यनेनोक्तमिति भावः । एतदेव विवृणोति *न वर्द्धयेदिति* प्रसङ्गन्यायमात्रं योजयति *प्र-

वृत्त इति * नन्वसमाप्तेनापि दशरात्राद्यवधिना शौचान्तरस्यैकदेशवर्त्तिनः कथं व्याप्तिरित्याशङ्क्याह * वितत्येति * नात्राह्नामाशौचपरिच्छेदकत्वं किं तु संख्यायाः तस्याश्च व्यासज्यवृत्तित्वेनान्त्ये ऽहन्युपजायमानायास्तत्कालवर्त्तित्वाविशेषात्पूर्वापरीभूतानेकाशौचापरिच्छेदकत्वमविरुद्धमित्याशयः । नन्वेवं तर्हि पूर्वाशौचकालशेषेण तदन्तःपात्याशौचान्तरनिवृत्तेर्न्यायसिद्धत्वाद्वचनान्तरानर्थक्यं स्यादित्यशङ्क्याह * शुद्धीति * अयमाशयः । शब्दैकसमधिगम्यो ऽर्थो न स न्यायस्य विषयः तथा सत्यपेक्षाबुद्धिहेतुकत्वेनैकत्वातिरिक्तसंख्यायाः संख्येयाहर्विशेषसमूहापेक्षत्वात्तस्य च जातमृतबन्धुभेदेन जन्ममरणावधिभेदेन भेदाज्जन्ममरणसामान्य विवक्षायां शावेन सूतिशुद्धेरसम्भवादाशौचनिमित्तसामान्यविवक्षायां वा सूत्यापि शावशुद्ध्यापत्तेः । यत्तु न वर्द्धयेदघाहानीत्यनेन शेषाहः शुद्धेर्न्यायमूलत्वदर्शनं तच्छुद्धिप्रतीक्षि जातोष्टिमासिकादिमान्नविषयशेषशुद्ध्यभिधानशङ्कानिवृत्त्यर्थमिति । नन्वेवं तर्ह्याशौचकालवद्दीक्षितान्नकालयोरपि व्यवस्थैवास्तु व्यवस्थितः कल्पो विकल्प इति तु व्युत्पत्त्या व्यवस्थामेव विकल्पशब्देनाभिप्रेत्याशौचच्छेदकालवदित्युक्तमित्याशङ्क्याह * नन्वेवमिति * अस्मिन्विषये अयमवधिरिति विषयव्यवस्थितो ऽवधिर्विषयावधिरिति मध्यमपदलोपीसमासः तस्य कारणं विषयविशेषावधिव्यवस्थापकं कारणं भोजनान्वये ऽप्यवधेर्नित्यमवधिसापेक्षत्वात्कारणशब्दसमासाविघातः। तस्माद्दार्ष्टान्तिके विकल्पव्यवस्थयोर्द्वयोरप्यसम्भवाद्विरोधपरिहाराशक्तेर्दीर्घावधेश्चाल्पावधिबाधं विनात्मलाभायोगादल्पावधेर्बाध इत्याशङ्किता स्वाभिप्रेतसिद्धिमुपसंहरति * तत्रेति * एवमाशङ्किते विरोधपरिहारवादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति * तस्मादिति * यस्मादल्पावधेरपि वैदिकत्वात् बाधो न युक्तः तस्मादशौचच्छेदकालवदिहापि भोजनावधिद्वये वैषम्यस्य व्यवस्थाया हेतुर्विषयभेदो वाच्यो न तु कस्य चिद् बाध इत्यर्थः । कीदृशो विषयभेद इत्यपेक्षायामाह * अत्रापीति * अनापद्यपि वा दीक्षितनियुक्तपुरुषान्तरदत्तान्नस्य राजक्रयोत्तरकालं भोज्यत्वमिति परिहारान्तरम् * दीक्षिते वेत्युक्तम् * अत्र सत्रिणो ह्यन्यैः प्रदापयेदन्नं भोज्यं तद्द्विजसत्तमैरिति स्मृतिपर्यालोचनया सूतकादिसन्निपातभयान्मासादिपर्याप्तं ब्राह्मणभोजनार्थमन्नमुपकल्प्यान्यमन्नं दानाय नियुङ्क्ते अग्नीषोमीयोत्तरकालं तु दीक्षितदत्तान्नभोजनमप्यदुष्टमित्याशयः । एतच्च परिहारान्तरं दीक्षितो ददातीति निषेधेन अग्नीषोमीयोत्तरकालमपि दी-

क्षितस्यान्नदानायोगादापातप्रतिभानमात्रेणापारमार्थिकमेवोक्तमित्य-
पिशब्देन सूचितम् । नन्वन्नान्तरासम्भवे ऽपि निषिद्धान्नभोजनं न
कार्यमित्याशङ्क्याह * आपद्धर्मइति * ननु करिष्यमाणप्रायश्चित्तब- ११०।१
लेनापत्काले ऽप्यनुष्ठितस्य निषिद्धस्य निर्दोषत्वाभावादनुज्ञाशास्त्रम-
प्रमाणमित्याशङ्कते * हन्तैवमिति * आपद्यपि निषिद्धानुष्ठानस्य दो-
षत्वोपपादनायेतिहासमुदाहरति * जग्धवानिति * स च दोषं
प्राप्तवानितिशेषः । श्वमांसभक्षणास्याननुज्ञानात्सदोषत्वं क्रीतराजका-
न्नभोजनस्य त्वनुज्ञानान्निर्दोषत्वमिति परिहरति * उच्यतइति *
विशेषरूपेणानुज्ञानस्यात्यन्तनिर्दोषत्वसूचनार्थम् * महानित्युक्तम् ।
नन्वापत्काले निषिद्धान्नभोजनस्य ।

जीवनात्ययमापन्नो यो ऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
आकाश इव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥

इति सामान्येन मनुनानुज्ञातत्वाद्विशेषानुज्ञानर्थिकेत्याशङ्क्या-
ह * सामान्येनेति * अनुज्ञासाफल्यप्रदर्शनार्थः स्तोकशब्दः । सा-
मान्यानुज्ञातानुष्ठानस्य अल्पदोषत्वं कथमवगम्यतइत्यपेक्षायामाह
* तथा चेति * विशेषानुज्ञातादन्येषां निषिद्धानां पापत्वे ऽपि
तानि शेषाण्यल्पानीति अल्पवाची शेषशब्दः अन्ते शौचं भविष्य-
तीत्यापद्धर्मगतं प्रत्युक्तमितीतिकारणाध्याहारेण योज्यम् । मनुव-
चनमुदाहरति * कर्मणेति * ननु कथं धर्ममाचरेदित्यस्य शौचवि-
धानार्थतावसीयतइत्यपेक्षायामाह * धर्मश्चेति * फलार्थस्य धर्मस्य
वाक्यान्तरविहितत्वेन विध्यानर्थक्यादापत्कालीनस्य वा कार्यकर-
णस्य निर्दोषत्वे धर्माधिकारनिवर्त्तकत्वायोगात्प्रतिप्रसवार्थमपि वि-
ध्यनुपपत्तेः सदोषत्वे वा प्रायश्चित्तं विना धर्माधिकाराभावात्प्राय-
श्चित्तविधानार्थमेवेदं वचनमिति भावः । अतो विशेषानुज्ञानस्या-
त्यन्तनिर्दोषत्वज्ञापनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्युपसंहरति * यत्त्विति *
ननु क्रीतराजकान्नभोजनस्यात्यन्तनिर्दोषत्वे द्वितीयो ऽवधिरनर्थकः
स्यादित्याशङ्क्यानापदि सदोषत्वात्तद्विषयो ऽसाविति दर्शयितुमाह
* तत्रापि त्विति * एवमाशौचच्छेदकालवदापदनापद्विषयत्वेना-
वधिद्वयस्य व्यवस्थामुपपाद्याशौचकालानां जातदन्तादिविषयत्वपक्षे
तत्साम्यार्थमन्यथा व्यवस्थामाह * यदि वेति * कालवैषम्यात्सम-
विकल्पत्वाभावे ऽप्यविरोधो ऽवधार्यतइत्यपि शब्दाध्याहारेण यो-
ज्यम् । कथमित्यपेक्षायाम् *अर्थभेदव्यवस्थानादित्युक्तम्* तस्मा-
द्दीक्षितस्याविज्ञातस्य क्रीतराजकस्याभोज्यं भवतीत्याथर्ववैदिकस्य
दीक्षितान्नभोजननिषेधो ऽर्थस्तस्य तस्माद्दीक्षितस्य विज्ञातस्य क्रीत-

राजकस्य भोज्यं भवतीत्याथर्ववैदिको ऽवधिर्न दीक्षितस्याश्नीयादिति त्रयीगतस्याभोजनसङ्कल्पविधिरर्थः । तस्य त्रयीगतोवधिरिति त्रय्यथर्ववेदगतयोर्वाक्ययोरर्थभेदेन तद्विषयतया विधिद्वयस्य व्यव-
१११।१ स्थानादविरोध इत्यर्थः अर्थभेदं दर्शयति * दीक्षितान्नमिति * नित्यत्वप्रदर्शनार्थम् * ध्रुवमित्युक्तम् * न भोक्ष्यइति भोजनविषयो मनोव्यापारः सङ्कल्पो विधीयतइत्यर्थः नन्वभोजननियमस्यापि भोजननिषेधार्थत्वात्तत्करणे दोषापत्तेः क्रीतराजकस्याप्यभोज्यान्नत्वं स्यादित्याशङ्क्य फलार्थं वर्जनीयस्यानुष्ठानं न दोषापादकमिति दर्शयितुं दृष्टान्तद्वयमाह * यथैवेति * श्राद्धभोजनमांसभक्षणयोरपि निषिद्धत्वेन दोषवत्त्वात्साध्यविकलत्वाशङ्कानिराकरणार्थं न * सर्वत्र निषिध्यतइत्युक्तम्[1] * क्व निषिद्धता क्व वा नेति विवेकापेक्षायामाह * श्राद्धमिति * सदेति सपिण्डीकरणात्प्रागूर्ध्वं चेत्यर्थः । सपिण्डीकरणोत्तरकालमप्येकोद्दिष्टमप्यन्येषां स्मर्तॄणां मतेनानिषिद्धमिति द्योतना * येकेषामित्युक्तम् * प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वप्राप्त्यर्थात्सपिण्डीकरणात्प्राक् पार्वणस्याविधानेन सपिण्डीकरणानन्तरभाविपार्वणश्राद्धस्येत्यादिप्रेतश्राद्धस्याभावात्पित्र्यशब्देनाभिधानम् । मांसभक्षणे ऽपि विवेकमाह * तथेति * एतदेव मनुवचनेन द्रढयति * यथाहेति * श्राद्धभोजनमांसभक्षणाभ्यां दीक्षितान्नभोजनस्य वैषम्यमाशङ्कते * ननु चेति * निःश्रेयसेन कारणेन प्रयोजनेनेति चतुर्थ्यर्थे तृतीया निःश्रेयसार्थं नियमयतीत्यर्थः । न दीक्षितस्याश्नीयादित्यस्याथर्ववैदिकवच्छ्रुतशब्दसामानाधिकरण्यविकल्पप्रसक्तिरूपपर्युदासकारणाभावान्निषेधार्थत्वप्रतीत्यविशेषेण स्वरूपभेदे ऽप्यर्थैकत्वमभिप्रेत्य वाक्यैकत्वाभिधानम्।अन्यत्राव्युत्पादितमप्यवधिद्वयान्यथानुपपत्तेः पर्युदासकारणत्वं न्यायोपेतत्वादिहाङ्गीकार्यमित्यभिप्रायेण परिहरति * स्यादिति * प्रत्यक्षस्यापि वाक्यद्वयस्याभिन्नार्थत्वं न्यायकल्पमभिप्रेत्य * कल्पितमित्युक्तम् * कथमवधिद्वयेन भिन्नार्थत्वकल्पनेत्यपेक्षायामाह * यः पूर्वइति * यः प्रतिषेधः स क्रीतराजके स्थितो निवृत्तः कथं निवृत्ततावसीयत इत्यपेक्षिते * पूर्वइत्युक्तम् * अक्रीतराजकस्येति क्रयप्राग्भावावगमात्प्रतिषेधस्योत्तरकालं व्यापाराभाव इत्यर्थः । ततश्च तस्य केवलप्राग्भावित्वेनैकरूपत्वाद्द्वितीयो ऽवधिर्नावकल्पतइत्येकत्वादित्यनेनोक्तम् । यदि ह्यसौ प्रतिषेधो राजक्रयात्प्रागुत्तरकालं च व्याप्रियेत ततस्तस्यैवापदनापाद्वियत्वेनावधिद्वयमवकल्पेत । अतो ऽन्यथानुपप-

१ तत्सर्वत्रेत्युक्तमिति २ पु० पा० ।

स्याथर्ववैदिकादन्यस्य त्रयीगतस्य पर्युदासार्थत्वं कल्पनीयमित्याह *द्वितीयेति*नन्वभोजनविधित्वे ऽपि तत्र कालविशेषाश्रवणात् क्रीते त्वभोजनं नामेति निष्प्रमाणमित्याशङ्क्य * अथान्तरालिकइत्युक्तम् * निषेधेनैव प्राग्वर्जनसिद्धेः पर्युदासानर्थक्याद्राजक्रयाग्नीषोमीयान्तरालकालविशेषवत्त्वमपि निश्चीयतइति भावः। दृष्टान्तं विवृणोति * यथेति * देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति निर्वापमन्त्रे सवित्रश्विपूषशब्दानामसमवेतदेवताप्रकाशनार्थत्वायोगादन्यदेवत्यायां विकृतावनूहे प्रतिपादिते किमर्थस्तर्हि सवित्रादिशब्दप्रयोग इत्याशङ्क्यं सवित्रादिशब्दानां यजमानपरत्वात्प्रसवशब्दस्य चानुज्ञार्थत्वाद्यजमानानुज्ञाप्रकाशनार्थत्वे ऽभिहिते यजमानबहुत्वे तदूहो भविष्यतीत्याशङ्क्य पूर्वानुज्ञातत्वेनेदानीं तत्प्रकाशनानर्थक्यान्निर्वापस्तुत्यर्थत्वेन तत्प्रकाशनस्य पारार्थ्याद्यज्ञपतिशब्दवदनूह इति निगमसिद्धो दृष्टान्तः। ननु निर्वापकाले ऽपि यजमानहविर्निर्वप्स्यामीत्यध्वर्युणानुज्ञायां पृष्टायामों निर्वपेति यजमानेनानुज्ञानात्तदनुसन्धानार्थं निर्वापमन्त्रे प्रकाशनं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं * तदानीन्तनेत्युक्तम् * पूर्वमेवानुज्ञातत्वान्न निर्वापस्तुत्यर्थमिति भावः। दार्ष्टान्तिके योजयति * तथेहे- ११२।१
ति * उभयथापि सम्भवे तर्हि कथं पर्युदासत्वावधारणेत्याशङ्क्य न होतारं वृणीतइति तद्विकल्पप्रसक्त्यैव पर्युदासत्वावधारणमाह *प्रतिषिद्धेति * क्रयोत्तरकालमर्थप्राप्तदीक्षितान्नभोजनप्रतिषेधे पूर्वप्रतिषेधगतस्याक्रीतराजकस्येति विशेषणस्यानर्थक्यापत्तेः शास्त्रानुज्ञातप्रतिषेधस्याभ्युपगमनीयत्वाद्विकल्पप्रसक्तिरित्यर्थः। उपसंहरति * दीक्षितान्नेति * ननु माभूदनुज्ञाग्नीषोमीयोत्तरकालं दीक्षितान्नभोजनस्य विधिरयं भविष्यतीत्याशङ्क्य दृष्टार्थस्यादृष्टार्थत्वायोगाद्विशिष्टविधौ च गौरवापत्तेः फलाश्रवणात्प्रकृताश्रयालाभादनेकगुणोपादानाच्च फले गुणविध्ययोगाद्विधित्वं युक्तमित्याह * अदृष्टार्थेति * न दीक्षितस्याश्नीयादित्यस्य त्वदृष्टार्थतोभयसाधारण्याददूषणम्। द्वितीयानुपपत्त्या च पर्युदासत्वं न्याय्यमेवेति भावः। को ऽनयोः पक्षयोर्मध्ये सम्मत इत्यपेक्षायामापद्विषयत्वे ऽनुकल्पत्वेन स्वरसावगततुल्यकल्पत्वबाधापत्तेरथर्ववैदिकस्य च निषेधस्यावध्यनपेक्षत्वेन तस्माद्दीक्षितस्य विज्ञातस्य क्रीतराजकस्य भोज्यं भवतीत्यस्यावधिसमर्थकत्वायोगाच्छ्रेयो ऽथमयं यजते न प्रायश्चित्तार्थमित्येवं विज्ञातस्य क्रीतराजकस्यान्नमदुष्टमेवेत्यवध्यन्तरदर्शनजनितदोषाशङ्कानिराकरणार्थत्वप्रतीतेर्द्वितीयस्य पक्षस्य सम्मतत्वं दर्शयितु-

माह * एवामिति * ऐतरेयब्राह्मणगतस्य त्वशितव्यं वपायां हुतायामित्यस्याग्नीषोमीयसंस्थावधिवाक्यवत्पर्युदस्तदीक्षितान्नभोजनानुज्ञानार्थत्वे ऽपि बह्वल्पफलगुरुलघुकल्पत्वेनावधिद्वयव्यवस्थानादविरोध इत्येवंशब्देन सूचितम् । पर्युदस्तानुज्ञानार्थत्वसाम्येन चैतदवधिद्वयमेकीकृत्यावधिद्वयोपन्यासः अष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यस्मृत्युदाहरणमपि दूषयति * अष्टेति * स्मार्त्तत्वेन तुल्यत्वाद्विकल्पेनाविरोधं वक्तुं * स्मृतावेवेत्युक्तम् * स्मार्त्तत्वाविशेषे ऽपि पक्षाणामसाम्याद्विकल्पानुपपत्तेरपरितोषाद्विषयव्यवस्थां वक्तुमाश्रयान्तरेत्युक्तमिति विवेकः । कीदृशानि पक्षान्तराणीत्यपेक्षिते मनुवचनं तावदुदाहरति * तथा हीति * अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेदित्युत्तरार्द्धं तत्र द्वेधा विषयव्यवस्थामाह * सामर्थ्येति * यो ऽल्पेन कालेन बहून्वेदानध्येतुं समर्थस्तं प्रति बहुवेदपक्षो ऽसमर्थं प्रत्यल्पवेदपक्ष इति सामर्थ्यमङ्गीकृत्यःगार्हस्थ्याश्रमायोग्यं प्रति बहुवेदपक्षस्तद्योग्यं प्रत्यल्पवेदपक्ष इत्याश्रमयोग्यत्वमङ्गीकृत्यापेक्ष्यैतन्मनुनोच्यतइत्यर्थः ।

इह षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।
तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥

इति मनुनैवोक्तत्वात् ग्रहणान्तिकपक्षे सामर्थ्यापेक्षावर्षसंख्यापक्षे त्वाश्रमयोग्यत्वापेक्षेति विवेको ऽवसीयते ।अष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यस्मर्त्रा गौतमेनापि पक्षान्तरमुक्तमित्याह*गौतमेनापीति*तत्राप्यष्टाचत्वारिंशत्पक्षो गार्हस्थ्याश्रमायोग्यविषय इत्याह * तत्रैवमिति * नन्वाश्रमान्तरं तान्प्रति कस्मान्न विधीयतइत्याशङ्क्य तेषां बहुक्लेशत्वादविरक्तानधिकाराच्चाल्पक्लेशबहुफलोपकुर्वाणकत्वेनैव बहुकालक्षपणायैतद्विधानमित्याह * नैष्ठिकेति * उपकुर्वाणको ऽध्ययनार्थं गुरुकुलवासी ब्रह्मचारिविशेषः । गमिष्यतीत्येतदुच्यतइत्यन्वयः । स्वाध्यायमात्रेणेष्टगतिप्राप्त्युपपादनार्थं द्वैपायनवचनमुदाहरति *
११३।२ द्वैपायनादयश्चाहुरिति * ब्रह्मयज्ञफलातिशयोपयोगितापि स्वाध्यायतदर्थज्ञानभूयस्त्वस्यास्तीत्याह * यानि चेति * प्रतिदिनं प्रतिदिनं प्रयुज्यमानैर्ऋगादिभिर्यो ब्रह्मयज्ञः तन्निमित्तानि यानि यं यं क्रतुमधीयित तस्य तस्याप्नुयात्फलमिति क्रतुसाध्यानि फलानि क्रत्वधिकृतेभ्यो गृहस्थवानप्रस्थेभ्यो निवृत्तत्वादनधिकृतविषयत्वेनावतिष्ठन्तइत्यर्थः । ब्रह्मयज्ञस्याग्निहोत्रादिवन्नित्यकाम्योभयरूपत्वाद्यथायोगं व्यवस्था न विरुद्धेत्याशयः । द्वादशवर्षपक्षो ऽपि गौतमीयेनैव शीघ्रवेदग्रहणसमर्थविषयेण ग्रहणान्तं वेति पक्षान्तरस्मरणेन

स्वविषयाद्व्यावर्त्तितत्वान्न सर्वगृहस्थाविषय इत्याह * यो वेति *
वाशब्दो ऽष्टाचत्वारिंशत्पक्षविषयः पूर्वपक्षीकृतौ स्वविषयाद्व्याव-
र्तितावित्यर्थः उपसंहरति * इतीति * भाष्यभङ्गमुपसंहरति * ते-
नेति * स्वयं द्वेधा सूत्रद्वयं व्याचष्टे * तेनात्रेति * ननु न्यायनि-
ष्ठत्वान्मीमांसायाः प्रयोगनिरूपणमयुक्तमित्याशङ्क्य प्रयोगार्थत्वाश्र-
यस्य तत्साम्ये ऽपि यत्र प्रयोगवैषम्यं तत्र तन्निरूपणीयमित्याह
* एतद्धीति * किं प्रतिपाद्यतइत्यपेक्षायामाह * यावदिति * न-
नूभयोः प्रामाण्ये कथं नियमेनैकार्थानुष्ठानमित्याशङ्क्याह * व्रीही-
ति * व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजे-
त व्रीहिभ्य इत्याग्रयणे ऽवधिव्यवस्थया व्रीहियवव्यवस्थाविधानाद-
ग्निहोत्री वै नानादर्यित्वात्तस्याः पयसा जुहुयादित्येतत्पक्षाश्रयणावि-
षयो ऽत्रत्यो यावज्जीवशब्द इति प्रागेवोपपादितं श्रुत्या सह तुल्या
कक्षा यस्याः सा तथोक्ता अनुष्ठाननियमे कारणमाह * यानीति * ११४।१
वेदवचनस्य विश्रम्भणीयत्वं वदता स्मृतेर्यथाश्रुतमूलानिश्चयेनावि-
श्रम्भणीयतार्थादुक्ता। कथमस्मिन्नर्थे सूत्रं योज्यमित्याशङ्क्याह
* सूत्रार्थो ऽपि चेति * यकाररहितः पूर्वपाठः तत्सहितो द्वितीयः
तावच्छब्दाध्याहारे कारणमाह * तदानीन्तनेति * तावत्कालीन-
व्यवहारप्रतिपादनार्थत्वाङ्गीकरणे प्रयोजनमाह * ततश्चेति * आ-
ञ्जस्यशब्दो यथाश्रुतमूलानिश्चयाभिप्रायः मात्रशब्दव्यावर्त्त्यमाह
* यदा त्विति * ननु प्रामाण्यस्य तुल्यत्वे ऽपि केन चिद्विशेषेणैका-
र्थादरे भिन्नशाखागतयोरुदितादिश्रुत्योरपि पठितत्वविशेषेणैकार्था-
दरापत्तेरेवं प्रातरुपोदयं व्युषिते उदिते वेत्याश्वलायनस्य समावि-
कल्पाभिधानं विरुद्ध्येतेत्याशङ्कते * नन्विति * स्मृतेर्विध्याक्षेपक-
मन्त्रार्थवादमूलत्वस्यापि सम्भवान्नैकस्यै बहवः सह पतय इत्यर्थ-
वादाक्षिप्तस्य च निषेधविधेर्नैका बहून्पतीन्विन्दतेति श्रुतनिषेधवि-
ध्यनुसारेणाविवक्षितसाहित्यानेकपतिमात्रनिषेधपरतया व्याख्यान-
दर्शनादुच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये अश्वदाः सहते सूर्येणेति म-
न्त्राक्षिप्तस्य चाश्वदानफलविधेर्न केसरिणो ददातीति श्रुतनिषेधा-
नुसारेण साक्षाद्विहिताश्वदानाविषयत्वेन व्याख्यानदर्शनात्तन्मूलानां
स्मृतीनां प्रत्यक्षश्रुत्यनुसारेणान्यथाव्याख्यानसम्भवात्प्रत्यक्षमूलाद-
र्शने यथाश्रुतमूलानिश्चयादनादरो न वैलक्षण्यमात्रमित्यभिप्रायेण प-
रिहरति * सत्यमिति * अभिप्रायं विवृणोति * अतश्चेति *
विप्रलम्भमूलत्वाभावाच्चात्यन्तबाध्यत्वं यथाश्रुतमूलानिश्चताच्च
नात्यन्ततुल्यतेत्यर्थः। एवं च वदता यथाश्रुतमूलानिश्चया-

भिप्रायेणासति ह्यनुमानमिति सूत्रावयवस्य हेतुदर्शनसूत्रस्य च यथाश्रुतमूलत्वानिश्चयानिश्चयरूपविशेषस्यात्यन्तातुल्यत्वहेतोर्दर्शनादित्येवं व्याख्या सूचिता । भाष्यं च यथाश्रुतार्थप्रामाण्याभावाभिप्रायत्वेन समाहितम् । उदाहरणभाष्यमप्यदृष्टमूलावस्थास्मृतिविषयत्वेन नेतव्यमिति सर्वमदुष्टम् । द्वितीयव्याख्यानं प्रपञ्चयति * यद्वेति * यान्येतानि सांख्यादिपरिगृहीतानि तैर्विपरीतगृहीतयोर्द्धर्माधर्मयोर्निबन्धनानि यानि च बाह्यान्तराणि म्लेच्छाचारस्य बहुसमाहृतैकदेशामिश्रान्नभोजनाचरणस्य निबन्धनानि तेषामेवैतदनपेक्षणीयत्वं प्रतिपाद्यतइत्यन्वयः । न च तदप्रामाण्याङ्गीकरणे पूर्वोक्तमर्यादातिक्रमादिदोषापत्तिः शिष्टत्रैवर्णिकपरिग्रहादरस्य स्मृतिप्रामाण्यहेतोस्तेष्वसम्भवादिति त्रयीविद्भिर्न परिगृहीतानीत्यनेनोक्तम् । त्रयीवित्परिग्रहाभावे ऽप्यहिंसासत्यवचनादिवाक्येषु वेदमूलत्वदर्शनेन वाक्यान्तरेष्वपि वेदमूलत्वानुमानसम्भवात्कथमप्रामाण्यमित्याशङ्क्य किं चित्त्रयीमिश्रस्य धर्मकञ्चुकस्य छायायां पतितानीत्युक्तम् । यथा नर्त्तकी स्वाङ्गवैकृत्यं कञ्चुकेन छादयति तथा लोकवचनार्थे चैत्यवन्दनादिवाक्यानां मिथ्यात्वं छादयितुं क चिद्वेदमूलार्थाभिधानं न सर्वत्र तथात्वानुमानायलमित्याशयः । किं तेषां लोकवचनं प्रयोजनमित्यपेक्षायां लोकोपसंग्रहादिप्रयोजनपरत्वमुक्तम् । कस्मात्पुनः क चिद्वेदमूलत्वदर्शनेनान्यत्र तथात्वानुमानं न सम्भवतीत्याशङ्कानिराकरणार्थम् * त्रयीत्युक्तम् * त्रय्यप्रामाण्यापादकत्वात्तद्विपरीतेनात एवातन्मूलत्वात्तदसम्बद्धेन दृष्टशोभाभिप्रायेण तत्प्रधानेन तत्मूलेनोपनिबद्धानीत्यर्थः । प्रत्यक्षादिमूलत्वस्य प्रागेव निरस्तत्वात्प्रत्यक्षाद्याभासेष्वेव पराभिमानात्प्रत्यक्षादिशब्दप्रयोगः । एवं तर्हि प्रामाण्याशङ्कानुपपत्तेस्तन्निराकरणमयुक्तमित्याशङ्क्य * विषचिकित्सेति * पूर्वपक्षवीजमुक्तम् * विषचिकित्सादिसमर्थानां कतिपयमन्त्रौषधीनां या कादाचित्कासिद्धिस्तन्निदर्शनबलेन जीविकाप्रधानस्यार्थान्तरस्योपदेशकानीत्यर्थः । ननु विषचित्सादिदृष्टान्तेन प्रामाण्याध्यवसाने जीविकाप्राधान्याच्चानुष्ठानादरे सत्यपि धर्मत्वाध्यवसाने किं कारणमित्याशङ्क्य *अहिंसादिस्तोकार्थगन्धवासितत्वमुक्तम्* ननु प्रत्यक्षादीनां धर्म-
११५।३ प्रामाण्यनिराकरणेन प्रत्यक्षसूत्रएव तन्मूलानां बाह्यस्मृतीनां प्रामाण्यस्य निराकृतत्वात्पुनरुक्तमेतत्स्यादित्याशङ्क्याह * न चैतदिति * वेदमूलत्वं पूर्वमनिराकृतमिह निराकार्यमित्याशयः । ननु वेदमूलत्वस्य परैरनङ्गीकृतत्वेन तन्निराकरणमतिप्रसिद्धत्वान्न

कार्यमित्याशङ्क्याह * न चेति * मीमांसकातिरिक्तैः सामवायिकार्थ-
प्रतीत्यभ्युगमेन कस्मिंश्चिच्छब्दे वाचकत्वानङ्गीकरणाद्गाव्यादिश-
ब्दवाचकत्वस्य परैरनङ्गीकृतस्यापि निराकरणं लोके वाचकविवेक-
स्याप्रसिद्धत्वाद्यथायुक्तं नैवं बाह्यस्मृतीनां वेदमूलत्वानिराकरणं यु-
क्तमतिप्रसिद्धत्वादिति वैधर्म्यदृष्टान्तः। यद्वा यथा गाव्यादिशब्दाना-
मवाचकत्वे प्रामाण्यस्यातिप्रसिद्धत्वादनादरे लौकिकानां वाचका-
वाचकेषु समदृष्टित्वापत्तेस्तत्कथनं साधुशब्दाधिकरणे करिष्यते
तथा बाह्यत्वधर्माधर्मनिबन्धनाप्रामाण्यस्याप्यतिप्रसिद्धत्वादनादरे-
णाकथने लौकिकानां मन्वादिनिबन्धनेषु बाह्येषु च समदृष्टित्वाप-
त्तेस्तत्कथनीयमित्युत्तरशेषः साधर्म्यदृष्टान्तः। यद्वा शोभादिविशे-
षवशेन कलिकालवशेन वाऽधर्मप्राबल्याद् बाह्येष्वेव श्रद्धाविशेषाप-
त्तेः श्रौतस्मार्त्तार्थस्यैव त्यागः प्रसज्येतेत्याह * शोभेति * सन्तु
वा लौकिकाः परीक्षकाणामपि सम्भवद्वेदसंयोगत्रैवर्णिकप्रणीतत्वा-
विशेषात्समदृष्टित्वापत्तिरित्याह * ब्राह्मणेति * बाह्यस्मृत्यप्रामा-
ण्यस्यावश्यप्रतिपाद्यतामुपसंहरति * तेनेति * पूर्वपक्षमाह * म-
हाजनेति * (आदिपदेनानुपलब्धिविरोधपरिहाराय मूलश्रुतेरपि
द्वीपान्तरवर्तित्वमुपादीयते[1])ननु विरोधे का गतिरित्याशङ्क्याह * त-
त्रेति * विरोधेऽप्युक्तेन न्यायेन मूलश्रुत्यनुमानाविघाताद्व्यवस्था
विकल्पो वा भविष्यतीत्याशयः। मूलानुमानस्य चानुपलब्धिविरोधः
प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वपक्षे तु विरोधशङ्कैव नास्तीत्याह * यैश्चेति *
अस्मिन्पक्षे यस्मै यद्रोचते तत्प्रमाणीकुर्यादिति पूर्वोक्तं दूषणं परि-
हरन्नुपसंहरति * ततश्चेति * सूत्रेण सिद्धान्तमाह * अत आ- ११६।१
हेति * ननु पारतन्त्र्ये सति विरोधे मूलानुमानासम्भवेनानपेक्षत्वं
स्याद्वेदवत्तु स्वातन्त्र्यसम्भवे मूलानुमानासम्भवेऽपि न किंचिद्
दूष्यतीत्याशङ्क्याह * पारतन्त्र्यं तावदिति * अतो वेदमूलत्वमात्रं
निराकार्यं तच्चापसिद्धान्तापत्तेर्बौद्धादिभिर्वक्तुं न शक्यतइत्याह
* वेदमूलत्वं पुनरिति * यदि तु तावदेकदेशी कश्चिदभ्युपगच्छेत्तं
प्रत्यनेन सूत्रेण निराकरोति * अन्यच्चेति * वेदविरुद्धस्यापि म-
न्वादिवाक्यस्य वेदमूलत्वाभ्युपगमान्न तेन वेदमूलत्वं निराकर्त्तुं श-
क्यमित्याशङ्क्य समस्तविद्यास्थानविरुद्धत्वमुक्तम्। ग्रन्थकाराणां वा-
नेन सूत्रेण वेदविरोधोऽभिधीयतइत्याह * त्रयीमार्गेति * वेद-
विरुद्धाचरणानां तन्मूलोपदेशानुपपत्त्या वेदमूलानुमानस्य बाध
इत्याशयः। वेदाविरोधिभ्यश्च समर्पणं वेदाविरोधिनां वेदमूलोप-

---

[1] अयं पा० २ पु० ना०

वेंशपरिग्रहानुपपत्तेर्वेदमूलानुमानस्य बाधकमित्याह *त्रयी बाह्ये-
ऽन्यश्चेति * चतुर्थवर्णः शूद्रः । निरवसितो वर्णाश्रमाचाररहितः ।
परिग्रहीतॄणामपि वेदविरोधो वेदमूलानुमानस्य बाधको ऽनेन ग्र-
न्थेनोक्तो भवति । आत्मविरुद्धाचरितृत्वेन च शाक्यादेर्लोक-
हितैषित्वस्य दूरनिरस्तत्वात्तदुपदेशस्य प्रमाणमूलत्वानुमानं न यु-
क्तमित्याह * स्वधर्मेति * एतदेवाभियुक्तवचनेन द्रढयति * उक्तं
चेति * मनोस्तु क्षत्रियस्यापि प्रवर्तकत्वे यद्वै किं चिन्मनुरवदत्त-
द्भेषजमिति वेदानुज्ञातत्वादविरुद्धमित्याशयः । स्वधर्मातिक्रम ए-
वालङ्काराभिमानादत्यन्तमूढत्वं प्रतीयतइत्याह *बुद्धादेः पुनरिति*
तद्ग्रन्थपरिग्रहीतॄणामपि न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादिप्रतिषेधातिक्र-
मसामर्थ्येन ब्राह्मणनिन्दां तत्कारित्वेन च शाक्यस्तुतिं कुर्वतामत्य-
न्तमूढत्वमाह * स किलेति * तद्ग्रन्थविहिताचरितॄणां च वेदवि-
रोधो वेदमूलत्वस्य बाधक इत्याह * तदनुशिष्टेति * षट्स्वप्यर्थेषु
११७।२ सूत्रं योजयति * तेनेति * बाह्यग्रन्थजातं वेदविरोधादनपेक्ष्यमिति
प्रथमव्याख्याने ऽर्थः। ग्रन्थकारिणां वेदविरोधात्तत्कृतं ग्रन्थजातमन-
पेक्ष्यमिति द्वितीये परिग्रहीतॄणां वेदविरोधात्तेभ्यः समर्पकाणां ग्र-
न्थकारिणां सम्बन्धिग्रन्थजातमपेक्ष्यमिति तृतीये परिग्रहीतॄणां वेद-
विरोधात्तत्परिगृहीतं ग्रन्थजातमनपेक्ष्यमित्यर्थोक्तेः चतुर्थे ग्रन्थकारि-
णामात्मविरुद्धाचारितृत्वात्तत्कृतं ग्रन्थजातमनपेक्ष्यमिति पञ्चमे ।
आचरितॄणां वेदविरोधात्तदनुस्मृतं ग्रन्थजातमनपेक्ष्यमिति षष्ठे वे-
दविरोधाभावे ऽप्यनुपलब्धिविरोधेन पठितश्रुत्यनुमानायोगान्नित्य-
त्वबाधापत्तेश्च प्रलीनशाखागतश्रुत्यनुमानायोगाद् बाह्यग्रन्थप्रामा-
ण्यबाधमित्याह * न चेति * ननु मन्वादिस्मृतिवद्विप्रकीर्णशाखा-
गतश्रुतिमूलत्वेनानुपलब्धिविरोधपरिहारो भविष्यतीत्याशङ्क्य तासां
क चित्सम्वाददर्शनात् तद्दृष्टान्तेनान्यत्रापि वेदमूलत्वानुमानं यु-
क्तमिति इह तु क चिदपि सम्वादाभावाद्वैषम्यमित्याह *न हीति *
अहिंसादिवचनस्यापि विषयविशेषानवच्छिन्नस्य विहितव्यतिरिक्त-
विषयहिंसादिनिषेधश्रुत्या सम्वादो नास्तीत्याशयः । ननु श्रुतिमू-
लत्वासम्भवे ऽपि प्रमाणान्तरमूलत्वेन प्रामाण्योपपत्तेर्ग्रन्थप्रामाण्यं
बाधनं न युक्तमित्याशङ्क्याह * मूलान्तरेति * अत्रैव हेतुदर्शना-
च्चेतिसूत्रं योजयति * लोभादीति * किं चात्रोत्प्रेक्षणीयलोभादि-
विषयतया हेतुशब्दव्याख्यानेन युक्त एव हेतुशब्दाभिधेया धर्माधर्मो-
पदेशमूलत्वेन तैरुपन्यस्ताः प्रत्यक्षं दृश्यन्ते इत्याह * शाक्यादयश्चे-
ति * ननु याज्ञवल्क्यादिभिरपि ।

दिकालविरोधशङ्का । न च सर्वादावनुष्ठीयमानस्य क्रमविरोधशङ्केत्याशङ्क्य बहुश्रुत्यर्थेत्युक्तम् । श्रौतपदार्थानां बहुत्वेन सकलपूर्वाह्णादिव्यापित्वात्किंचिदाधिक्ये ऽपि कालातिक्रमापत्तिस्तन्मध्ये च स्मार्त्तपदार्थानुष्ठानक्रमबाधापत्तिरित्याशयः। ननु विरोधाविरोधमात्रस्य विचार्यत्वे कार्याकार्यशब्दावनर्थकौ स्यातामित्याशङ्क्य विचारप्रयोजनप्रतिपादनार्थत्वेन तयोः साफल्यमाह * तन्निर्णये त्विति * नन्वाचमनादीनां निषेधाश्रवणे विरोधोऽनास्ति श्रवणे विरोध इति सन्देहानुपपत्तिमाशङ्कते * कथं पुनरिति * नात्र निषेधश्रवणाश्रवणाभ्यां सन्देहः किन्तु स्मार्त्तपदार्थानुष्ठाने श्रुत्यर्थवैगुण्यापत्त्यनापत्तिसन्देहादिति परिहरति * श्रुत्यर्थेति * एतदेव विवृणोति * यदीति * प्रकृतिमनुप्रवेश्यमानानि प्रयोगवचनेन निराक्रियन्ते तन्निराकृतानि च सामिधेनीसाप्तदश्यवद्विकृतिमनुप्रवेश्यमानानि प्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षत्वाच्चोदकेन न परिगृह्यन्तइत्यर्थः । यद्वा नात्र विरोधाविरोधामात्रं विचार्यते किं तु सत्यपि विरोधे किमाचमनादीनां धर्मित्वेन बलीयस्त्वादबाधः प्रमाणदौर्बल्याद् बाध इति विरोधाधिकरणापवादार्थं विचार्यतइत्यन्यथा सन्देहभाष्यं व्याख्यातुमाह * अन्यात्विति* सन्देहः किं कर्त्तव्यान्युताकार्याणीत्येवं रूप इति शेष; । अस्मिन्पक्षे सिद्धान्तवचनव्यक्तिप्रतिपादकमुताविरुद्धानि कार्याणीति भाष्यमविरुद्धानि विरुद्धान्यपि वा धर्मितया बलीयस्त्वेनाबाधितत्वात्कार्याणीति द्विविधसिद्धान्तप्रतिपादकतया व्याख्येयम् । यद्वा श्रौतैः क्रमकालपरिमाणैर्विरोधे ऽपि तदीयैः पदार्थैराविरुद्धत्वात्कार्याणीत्येकरूपसिद्धान्तप्रतिपादकतयेति । यद्यपि शाखान्तराधिकरणसमाप्तावपि वा क्रमसंयोगाद्विधिपृथत्क्वमेकस्यां व्यवतिष्ठेतेति सूत्रेण क्रमकालपरिमाणविरोधाच्छाखान्तरीयपदार्थानुपसंहारमाशङ्क्य विरोधेनार्थसंयोगादेकधर्म्ये तत्संयोगाद्विधीनां सर्वप्रत्यय इति सूत्रेण पदार्थानां क्रमादिबाधकत्वं वक्ष्यते तथापि स्मार्त्तानां पदार्थानां प्रमाणदौर्बल्याद् बाध्यत्वाशङ्का न विरुध्यते तत्रत्यस्यैव प्रमेयबलाबलस्य प्रमाणबलाबलबाधायात्रोपन्यासात्तस्यापि नानेन पौनरुक्त्यं शङ्कनीयम् । यद्यपि च पिकनेमाधिकरणे स्वरूपबलाबलेनाश्रयबलाबलस्य बाध्यत्वं वक्ष्यते तथाप्यनादित्वेन लब्धात्मकत्वात्समुदायप्रसिद्धेराश्रयदौर्बल्ये ऽपि क्लृप्तत्वेन स्वरूपबलीयस्त्वादलब्धात्मकावयवप्रसिद्धिबाधकत्वे ऽपि प्रमाणदौर्बल्ये प्रमेयस्यात्मलाभायोगादलब्धात्मकस्मर्तृप्रमेयबाधकत्वं युक्तमित्याशङ्कात्र न विरुद्धते । आश्रयदौर्बल्येन त्वात्मलाभायोगाशङ्का तत्र निराकरिष्य-

तद्वति विवेकः । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे तु स्मृतिमूलश्रुत्यननुमाने स्मार्तपदार्थानामात्मलाभायोगाद्विरोधे ऽपि श्रुत्यनुमानमङ्गीकृत्य यथाश्रुतमूलानिश्चयात्प्रत्यक्षश्रुत्यनुरोधवृत्तित्वप्रतिपादनपरतया नात्यन्तमेव बाध्यत्वं, न चाप्यत्यन्ततुल्यतेत्यनेन यत्पूर्वाधिकरणस्य व्याख्यानं कृतं तदभिप्रायेण पूर्वाधिकरणोक्तस्य श्रुत्यनुरोधवृत्तित्वस्यापवादार्थमेतदधिकरणमिति योजयितुम् * अन्यदर्शनमित्युक्तम् * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * कथं धर्मिणां बलवत्तेत्यपेक्षायां द्वादशाधिकरणन्यायमुदाहरति * वक्ष्यति हीति * यथा य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वेति दक्षिणीयेष्ट्यादीनामङ्गानां प्रधानस्य च सोमस्य बहुदिनव्यवधानेनोभयोः पर्वकालत्वसम्पादनाशक्तेः किं पर्वणि सोमो पर्वणि दीक्षा विपरीतं वेति सन्दिग्धे प्राथम्यात् दीक्षायाः पर्वकालत्वे प्राप्ते प्रधानसाद्गुण्यार्थत्वादङ्गानुष्ठानस्य प्रधानस्यैव पर्वकालतेति वक्ष्यते तथेहापि प्रधानस्याचमनादेर्यथाश्रुतस्यानुष्ठानक्रमादेस्तदनुरोधेनान्यथाकरणं प्रतीयतइत्यर्थः । सूत्रं च मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदितिपूर्वाधिकरणसूत्रात्प्राथम्यार्थे मुख्यशब्दं प्राधान्यार्थत्वेनानुषज्य विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वमिति तत्पूर्वसूत्राच्च स्वधर्मत्वशब्दं मुख्यशब्दान्वयाय भावप्रत्ययलोपेनानुषज्य प्रधानगुणस्याङ्गगुणेन सह विरोधे मुख्यं प्रधानं स्वधर्मकं कार्यं प्रधानार्थत्वादङ्गगुणस्येति योज्यं, नन्वस्तु क्रमपरिमाणयोर्द्धर्मरूपत्वाद्दौर्बल्यं कालस्य स्वतन्त्रद्रव्यत्वेन धर्मिरूपत्वात्कथं दौर्बल्यमित्याशङ्क्याह * न चेति * अनुष्ठेयपदार्थावच्छेदकत्वेन कालस्यापि विधेयत्वात्स्वतन्त्रविधेयत्वस्य धर्मित्वेन विवक्षितस्याभावात्क्रमपरिमाणवद्धर्मत्वनिश्चय इत्याशयः । नन्वस्तु प्रमाणाप्रमेयबलाबलयोर्विसम्वादः कथं त्वाचमनादीनामकर्त्तव्यत्वं कथं वा कार्यतेत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * सिद्धान्तोपक्रमार्थत्वेन सूत्रं व्याख्यातुमिति
चेदिति भाष्यं व्याचष्टे * किं युक्तमिति * द्वितीयविचारे ऽपि ११९।२
सिद्धान्तद्वैविध्ये क्रमादिविरोधे ऽपि वा पदार्थैः सहाविरोधाद्विरोधाभावाभिधानमविरुद्धम् । नन्वविरोधे ऽपि शीघ्रप्राप्तैः श्रौतैरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षत्वेन मन्थराणां स्मार्त्तानामङ्गानां क्रत्वपूर्वैरग्रहणान्नानुष्ठानं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य क्रत्वपूर्वाणामनिर्ज्ञातोपायपरिमाणतया श्रौताङ्गमात्रेण नैराकाङ्क्ष्याभावाल्लिङ्गादिगम्याङ्गवत्स्मृत्याचारप्रापिताङ्गानामपि ग्रहणमित्याह * यथैवेति * भावनाभिर्भाव्यैरपूर्वैरुपकारकत्वसम्भावेन प्रार्थिताः सन्तस्ते सर्वे ऽनारभ्यवादाधीतैः सह य-

येच्छंभावेन गृह्यन्ते तथैव स्मृत्याचारार्पिता अपि गृह्यन्तइत्यन्वयः । स्मृत्याचारार्पितानामवैदिकत्वेनापूर्वग्राह्यत्वाशङ्कानिराकरणार्थम् * साधनांशवदित्युक्तम् * यथाष्टकादयः साधनांशाः स्मृत्याचारार्पिता अप्यपूर्वैर्गृह्यन्ते तथेतिकर्त्तव्यतांशा अपीत्यर्थः । एतदेव विवृणोति * कथम्भावेति * उपसंहरति * तस्मादिति *

न शास्त्रपरिमाणत्वादिति ॥ ६ ॥

पूर्वपक्षसूत्रमवतारणपूर्वकं व्याचष्टे * इतीति * नाचमनादिपदार्थः कर्त्तव्यो भवेदिति नञर्थव्याख्या । अभ्यधिकत्वापत्तेरिति शास्त्रपरिमाणत्वादित्यस्य विरोधोपपादनार्थत्वेन व्याख्या । न तु सत्यपि विरोधे प्रमेयबलाबलानुसारेणाचमनाद्यनुष्ठानं भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयासिद्धेः प्रमाणबलाबलस्य तस्माद् बलीयस्त्वाभिधानार्थं शास्त्रशब्दं व्याचष्टे * शास्त्रितामिति * ननु सूत्रकृता परिमाणशब्देनेयत्ताबाधापत्तेरुक्तत्वात् शास्त्रपरिच्छिन्नं हीत्यादिक्रमकालबाधापत्त्यभिधानभाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्य नेयतावचनः परिमाणशब्दः किं तु परिच्छेदश्चात्रैतत्क्रमका एवैतत्संख्याका एवैतत्काला एवेति त्रिविधावधारणरूपान्तराचमनाद्यनुष्ठाने बाध्येतेत्याह *शास्त्रेण हीति* आशुनिर्माणशब्देन प्रधानप्रत्यासत्तिः पूर्वाह्णाद्यनतिक्रमः प्रयोगशैघ्र्यं चेति त्रिविधा कालावच्छिन्नतोक्ता । समासश्चात्र शास्त्रेण परिमाणं येषां पदार्थानामिति बहुव्रीहिरभिमतः कथं शास्त्रेण क्रमेयत्ता कालावगतिः । किं च तेषां बाधकमित्यपेक्षायामाह * द्वाभ्यामिति * प्रयोगविधिश्रुत्याङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविधानेन युगपदनुष्ठानाक्षेपादत्यन्तयौगपद्याशक्तेश्च प्रधानप्रत्यासत्तिलक्षणप्रयोगप्राशुभावलक्षणश्च कालो ऽवगम्यते । पूर्वाह्णादिकालः पूर्वाह्णादिश्रुत्याङ्गान्तरविनियोजकैः श्रुतिलिङ्गादिभिः प्रचयशिष्टाङ्गसंख्यावगम्यते । क्रमनियामकैः श्रुत्यर्थादिभिः क्रमस्तेषां श्रौतपदार्थेषु प्रविशन्तः स्मृत्याचारप्राप्ताः पदार्था बाधका इत्यर्थः । प्रयोगवचनावगतस्य प्रधानप्रत्यासत्तिलक्षणस्य च शेषरूपप्रत्यासत्तिलक्षणस्य च कालस्य पूर्वाह्णादिविनियोजकश्रुत्यवगतस्य च पूर्वाह्णादिकालस्य स्मृत्याचारप्राप्तपदार्थानुष्ठाने बाधापत्तिं विवृणोति * सर्वे हीति * अनेन च भाष्यकारीयस्य दक्षिणाचारप्रधानकालयोर्विरोधोपन्यासस्योपलक्षणार्थत्वं दर्शितम् । प्रयोगवचनावगम्यस्य प्रत्यासत्तिलक्षणस्य च कालस्योपपाद्यत्वेनाभ्यर्हितत्वात्पूर्वं तद्बाधप्रसङ्गापादकभाष्यव्याख्येति व्युत्क्रमदोषाभावः । क्रमबाधप्रसङ्ग-

भाष्ये प्रकृतोदाहरणविषयं श्रुतिग्रहणं क्रमप्रमाणमात्रोपलक्षणार्थ-
माचमनग्रहणं च प्रयोगमध्यपातियज्ञोपवीतकरणोपलक्षणार्थमिति
व्याचष्टे * क्रमश्चेति * ननु वेदवेद्यन्तरालाचमनविध्यभावात्सर्वो-
दौ च क्रियमाणस्य क्रमविरोधाभावात्कथमन्यथात्वप्रतिपत्तिरित्या-
शङ्क्य *क्षुतादिनिमित्तेत्युक्तम् * ननु क्षुतादिनिमित्ताचमनप्रस- १२०।
क्तौ तावदाश्रयः क्रमो भविष्यतीत्याशङ्क्य * विज्ञातेत्युक्तम् * य-
स्याश्रयणं प्रमाणानां च परिमाणमेतावत्त्वं विज्ञातं स तथोक्तः की-
दृशमाश्रयपरिमाणमित्यपेक्षिते यावन्तो वैदिकाः पदार्थास्तावन्त एवे-
ति *वैदिकेत्यनेनोक्तम् * प्रमाणपरिमाणं तु श्रुत्याद्यनुक्रमणेन ज्ञा-
तमेवान्तराले यज्ञोपवीतस्य नैमित्तिकस्याप्यप्राप्तेः कथं क्रमान्यथा-
त्वापादकत्वमित्याशङ्क्य * यासेत्युक्तम् * नन्वन्तराले स्मृत्या-
चारप्रमाणकपदार्थप्राप्त्यभावे वैदिकमात्राश्रयत्वे ऽपि तत्प्राप्तावधि-
काश्रयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यो हीति * प्रमाणान्तरं तर्हि
कल्पयिष्यते ऽत आह * उक्तेति * अङ्गपरिमाणप्रमाणस्येति पाठे
त्वञ्चुगतिपूजनयोरिति गत्यर्थादञ्चतेरकर्त्तरि च कारके संज्ञाया-
मिति को भवता दायो दत्त इत्यादिषु संज्ञाव्यभिचार्यत्वाच्च कारक-
स्यासंज्ञायामपि कर्मणि घञमुत्पाद्य चजोः कुघिण्यतोरिति कुत्वेन
गतशब्दार्थे गमिति रूपानुसारेणावगतपरिमाणस्येत्यर्थः । नन्विय-
त्तायाः केन चिच्छास्त्रेणाविधानात्तद्बाधे ऽपि न शिष्टकोपापत्ति-
रित्याशङ्क्य तस्या अपी शास्त्रीयतामाह * तथेति * किं कश्चित्पदा-
र्थो विस्मृतः कृतं वा सर्वमिति सन्देहस्यानुष्ठेयपदार्थसंख्यासम्प-
त्तिपर्यालोचनं विना निराकर्त्तुमशक्यत्वात्प्रयोगवचनेनेयत्तावधार-
णमप्यर्थादाक्षिप्यते । अज्ञातस्य परिमाणस्यानुष्ठानकाले ऽवधारणा-
सम्भवमाशङ्क्य श्रुत्याद्यवगतानां पदार्थानां प्रचयशिष्टमित्युक्तम् ।
ननु विस्मरणे ऽपि सकलवैदिकपदार्थानुष्ठाने कृते सम्पूर्णफलप्राप्ते-
र्न कश्चिद्दोष इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * यतश्च पदार्थपरिमाणम-
वधारणीयं ततश्च स्मार्त्तपदार्थानुष्ठानेन न्यूनफललाभप्रसङ्ग इत्यन्व-
यः । अपूर्वदौर्बल्येनेति न्यूनत्वकरणम् । अपूर्वदौर्बल्ये किं कार-
णमित्यपेक्षायामनिवृत्ते वैगुण्याशङ्कस्येति हेतुगर्भं विशेषणं किं कृतं
किं वा नेति कृताकृतनिश्चयो वैगुण्याशङ्काकारणम् । कृताकृतनि-
श्चयकारणं पूर्वावधारणभ्रंशः । कथं तस्यानिश्चयकारणत्वमित्यपे-
क्षिते सम्यक्कृतत्वदार्ढ्यनिमित्तसंस्कारपाटवाभावादित्युक्तम् ।
सम्यग्घ्येतत्कृतमिति स्मृतिदार्ढ्यस्य यन्निमित्तं संस्कारपाटवं तस्या-

प्रचयशिष्टग्रातमिति २ पु० पा० ।

भावादित्यर्थः । अनुष्ठानात्पूर्वं ह्येतावन्तो ऽनुष्ठेया इत्यवधारिते यावन्तो ऽनुष्ठेयास्तावतामनुष्ठानोत्तरकाले ऽनुष्ठितत्वावधारणात्तत्प्रसूतसंस्कारपाटवेन सम्यक्कृतत्वस्मृतिदार्ढ्यात्कृताकृतसन्देहो निवर्त्तते नान्यथा । ननु सहेयत्तायाः पूर्वमवधारणात्कथं स्मार्त्तपदार्थानुष्ठाने पूर्वावधारणभ्रंश इत्याशङ्क्य प्रथमेत्युक्तम् । प्रयोगवचनस्य श्रुत्याद्यवगतपदार्थमात्रपर्यवसायित्वेन स्मार्त्तेष्वव्यापारात्प्रथमं प्रयोगवचनव्यापारवेलायामियत्ताश्रयत्वेनापरिकल्पितस्य पश्चात्तद्व्यापारपर्यवसानोत्तरकालं स्मृतिवशादागतस्य प्राप्तस्य पदार्थस्यानुष्ठानेन पूर्वस्य प्रयोगविधिव्यापारकालीनस्येयत्तावधारणस्य भ्रंशादित्यर्थः । वैदिकस्य सुभेदेन होमादेर्नैमित्तिकस्यापि प्रयोगविधिव्यापारवेलायामेवानुष्ठेयत्वावधारणान्न तदनुष्ठाने पूर्वावधारणभ्रंशापत्तिः वैगुण्याशङ्कायां चापूर्वातिशयहेतुश्रद्धाविरहादपूर्वदौर्बल्यमात्रं भवति न तु सर्वथानुपपत्तिः । तदुत्पादकसमस्ताङ्गप्रधानानुष्ठानस्य निष्पन्नत्वाच्छ्रद्धायाश्चापूर्वातिशयहेतुत्वं यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यतिशयवाचितरप्प्रत्यययुक्तया श्रुत्या ।

श्रद्धयेष्टं च पूर्त्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥

इति स्मृत्या चाक्षयहेतुत्वं श्रद्धाया वदन्त्यार्थान्तरभावे क्षीणत्वप्रतिपादनादवसीयते । ननु किं चित्फललाभे ऽपि विधेरर्थवत्त्वान्न शिष्टकोपापत्तिरित्याशङ्क्याह * तच्चेति * विधिसिद्धप्रवर्त्तनातिशयार्थेनार्थवादेन प्रवर्त्तनातिशयावसेयफलातिशयवसायात्तत्फलं सर्वं समग्रमतिशयवच्चार्थवादसहिताद्विधेरवगतमिति कृत्वा न्यूनत्वासहिष्णुतया फलातिशयहेतुश्रद्धाविरहवैगुण्याशङ्कापादकपदार्थान्तरविधायकत्वेन विरुद्धामाचमनादिस्मृतिं बाधतइत्यर्थः । इयत्ताविरोधएव सूत्रं योजयति * परिमितेति * अङ्गशास्त्राणां यत्परिमाणं तदेवाङ्गजानामित्यर्थः । क्रमकालेयत्तासाधारणपूर्वव्याख्यानापेक्षो वा शब्दः प्रयोगविधिप्रमितप्रधानप्रत्यासत्त्याक्षिप्तप्रयोगशैघ्र्यविरोधं प्रधानप्रत्यासत्तिविरोधाभिधानेनार्थादुक्तमपीदानीं प्रयोगविधिना साक्षादपि प्रयोगशैघ्र्यावगमात्पदार्थान्तरानुष्ठाने तद्विरोध इति प्रकारान्तरेणाह *सहेति* उपसंहरति *तस्मादिति*

अपि वा कारणाग्रहे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्निति ॥७॥

सूत्रमवधिद्वयेन पूर्वपक्षनिराकरणार्थतयावतारयति * तदु-

च्यतइति* पूर्वपक्षोक्तविरोधाङ्गीकरणेन प्रमाणबलाबलात् प्रमेयब-
लाबलबलीयस्त्वमात्रेण सिद्धान्ते पूर्वो ऽवधिः पूर्वो समाप्तिः विरो-
धाभावसिद्धान्ते द्वितीयेति व्यवस्थार्थो वाशब्दः । ननु भाष्यकृता-
स्योत्तरसूत्रावयवत्वेन पठितत्वात्कथमेतत्सूत्रशेषत्वमित्याशङ्क्याह
* अनन्तरेति * विप्रतिपत्तिशब्दोपात्तस्य विरोधस्यैतदवगताया १२१।१
अभावोक्तेर्विरुद्धत्वेनानन्तरसूत्रे ऽनुपयुज्यमानत्वाद्विरोधाभावसि-
द्धान्तपक्षे चेह सूत्रे पूर्वपक्षसूत्रोक्तविरोधाभावस्यावश्यवचनीयत्वा-
दित्यर्थः। ननूत्तरसूत्रे ऽपि यवादिशब्दानां साधारणत्वे प्रियङ्ग्वादि-
द्रव्यकार्ये विकृतावनूहितयवादिशब्दप्रयोगाविरोधप्रतिपादनार्थत्वे-
नोपयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * उपयोगेति * सकृत्पठितस्यापि
व्याख्यानवेलायामुच्चारणानुकृतिरनुषङ्गः । सकृदुच्चरितस्यैवोभयशे-
षतया व्याख्याने तन्त्रत्वम् । आद्यावधिना विरोधे ऽपि प्रमेयबला-
बलबलीयस्त्वेन सिद्धान्तप्रतिपादनार्थमपि चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे
* अपि चेति * प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्निति सूत्रावयवस्य शिष्टैरनुष्ठि-
तानाचमनादीनाद्रियेरन्नित्येवं व्याख्यानार्थे प्रमाणपदमुत्तरार्द्धेन
व्याख्यातम् । विरुद्धताशब्देन बाध्यतोक्ता । श्लोकं व्याचष्टे * वि-
रोधेति * प्रमाणबलाबलबलीयस्त्वाभिप्रायं नन्वित्यादिशङ्काभाष्यं
व्याचष्टे * इयत्तेति * प्रमेयबलाबलबलीयस्त्वाभिप्रायं नैष दोष
इति सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे * पदार्थेति * पूर्वपक्षाभिप्रायं विवृ-
णोति * उच्यतइति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रमेयेति * नन्वापाततः
प्रतीयमानमपि प्रमेयबलाबलं प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयसिद्धेः पश्चादा-
लोच्यमानेन प्रमाणबलाबलेन बाधिष्यतइत्याशङ्क्याह * येषामिति* १२२।१
ननु श्रुतिविरोधिन्याः स्मृतेर्भ्रान्त्यादिमूलत्वेनाप्रामाण्यादाचमनादे-
स्तत्प्रमेयत्वानुपपत्तेः कथं बलीयस्त्वमित्याशङ्क्याह * नित्यमेवे-
ति * विरोधे ऽपि श्रुत्यनुमानप्रतिबन्धाभावेन भ्रान्त्यादिमूलत्वायो-
गाद् बलवद्विरोधापेक्षमुपक्रमविरुद्धोपसंहारवत्तदनुरोधवृत्तित्वेना-
यथाश्रुतत्वमात्रं स्मृतेरप्रामाण्यं, न चाचमनादिस्मृतेर्बलवद्विरोधो
ऽस्ति बलवत्प्रमेयावष्टम्भेन स्मृतेर्दौर्बल्याभावादित्याशयः । इममेवा-
भिप्रायं विवृणोति *न चेति* हिशब्दार्थे चशब्दः । ननु श्रुतिप्रमेय-
क्रमादिबाधे श्रुतिबाधापत्तेः तस्याश्चाप्रमादपाठत्वेन बाधायोगादग-
त्या स्मृतिरेव बाधनीया स्यादित्याशङ्क्याह *न चेति * अबाधे का-
रणमाह * तावतेति * न हि प्रमेयबलीयस्त्वमात्रेण स्मृतिः ।
श्रुतिं बाधितुं शक्नोति श्रुतिकल्पनव्याक्षेपेण गततेजस्त्वादित्यर्थः ।
प्रमेयबलीयस्त्वस्य तर्हि क उपयोग इत्यपेक्षायामाह * एतदेवेति *

प्रमेयबलीयस्त्वेन स्मृतेरबाध्यत्वमात्रं भवति न तु श्रुतिबाधकत्वमित्यर्थः । द्वितीयावधिना विरोधाभावसिद्धान्तप्रतिपादनार्थमपि चेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * युगपदिति * नन्वयुगपत्प्राप्तानामपि श्रुतिलिङ्गादिविनियोज्यानां पदार्थानां विरोधप्रदर्शनान्न युगपत्प्राप्तिरेव विरोधे हेतुरित्याशङ्क्य तुल्यकार्ययोरित्युक्तम् । इह तु करणोपकारसाधनपदार्थप्रयोगावच्छेदकत्वेन क्रमादीनां पदार्थगुणत्वाभिधानेनैव तुल्यकार्यत्वं निरस्तं, युगपत्प्राप्तिरप्यत एव न सम्भवतीति द्वयमपि *नास्तीत्युक्तम्* ननु वैदिकपदार्थप्राप्त्युत्तरकालीनानामपि क्रमादीनामाचमनादिभिः स्मार्तैः पदार्थैः सह यौगपद्याद्विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * कालेति * प्रयोगावस्थायां क्रमाद्यपेक्षा स च सकलपदार्थप्राप्त्युत्तरकालभावीत्याशयः । इदानीमवयवशो भाष्यं व्याचिख्यासुः क्रमाविरोधनिरासभाष्यं तावद्व्याचष्टे * प्राप्तेषु हीति * इयत्तावधारणस्याविहितत्वेनोपायान्तरेणाविस्मरणसिद्धावनादरणीयत्वात्तद्बाधे वेदविरोधशङ्का मन्दत्वाद्भाष्यकृतोपेक्षितेति स्वयंशब्देन सूचयत्स्वयमियत्ताविरोधं परिहरति * परिमाणमिति * इयत्तायाः क्रमवत्पदार्थाश्रितत्वसूचनार्थस्तदनन्तरं विरोधपरिहारः । कालस्य तु स्वतन्त्रत्वात्पदार्थप्रयोगावच्छेदकत्वमात्रेण पदार्थधर्मत्वाभिधानं श्लोकं व्याचष्टे * न केन चिदिति * यदिशब्देन ध्यानाद्युपायान्तरसम्भवः सूचितः

१२३।४ तथेति कालविरोधपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * कालो ऽपि चेति * ननु यद्यपि प्रधानसाहित्यं शैघ्र्यं च स्मार्तैः सह यादृशं सम्भवति तादृशाङ्गीकरणादविरोधस्तथापि पूर्वाह्णादिकालातिक्रमो भूयिष्ठाङ्गानुष्ठाने दुर्वार एवेत्याशङ्क्याह * कालो हीति * प्रधानस्यैव साक्षाद्विहितः कालः स च प्रयोगाङ्गत्वात्प्रयोगस्य च साङ्गप्रधानविषयत्वात् प्रधानद्वाराङ्गेषु प्राप्नोतीति प्रधानस्य स्वकालसम्पादमादृत्याङ्गेषु यथासम्भवं सम्पाद्यमानो न विरुध्यतइत्याशयः । साहित्यसम्पत्तिं विवृणोति * अङ्गैरिति * आशुत्वमपि सर्वाङ्गसहितस्यैवेति तुल्यन्यायत्वादुक्तं भवति । उपसंहरति * तस्मादिति * विरोधनिरासे तेष्विति सूत्रावयवं द्वेधा योजयति * इतीति * क्रमादीनामाचमनाद्यनपेक्षत्वे ऽप्याचमनादेः स्वतन्त्रपदार्थत्वाभावे नाव्यवधायकत्वात्तद्विरोधाभावप्रतिपादनार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * अपि चेति * आचान्तेन कर्त्तव्यमित्यादिकर्त्तव्यमात्रोद्देशेन विधानात्सर्वस्याचमनादेरङ्गप्रधानार्थतेत्याशयः । न चाङ्गस्य व्यवधायकत्वमस्त्यतुल्यकक्षत्वाद्वित्याह * अतदङ्गेन हीति * अव्यव-

धानमेव दर्शयति * वेदमिति * कृत्वेत्यनेन।

क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधाने ऽश्रुपातने।
कर्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्॥

इति स्मृतिपर्यालोचनया पदार्थमध्ये ऽनाचमनं सूचितं कथमाचमने कृते वेदिः कृता भवतीत्याशङ्क्याह * वेदिरेवेति * नन्वङ्गप्रधानार्थस्याप्याचमनस्य हस्तावनेजनादिवत्सर्वादौ सकृत्कृतस्य सर्वोपकारकत्वात्कथमन्तरानाचमने वैगुण्यमित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन भाष्यगतं शौचशब्दं व्याख्यातुं शुद्धेत्युक्तं शुचिना कर्त्तव्यमिति शुद्धेरपि कर्म्माङ्गत्वेन विधानात् क्षुताद्यापादिताशुद्ध्यनिवृत्तौ वैगुण्यं स्यादिति भावः। नन्वल्पकालत्वेनाप्यव्यवधायकत्वोपपत्तेः प्रधानार्थत्वमात्रेण निराकाङ्क्षस्याङ्गार्थतापि किमित्यङ्गीकृतेत्याशङ्क्य नाल्पकालत्वमात्रेणाव्यवधायकत्वं भवतीत्यभिप्रायेण परिहरति * इममेवेति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यमविरोधसिद्धान्ताभिप्रायेण व्याचष्टे * तस्मादिति * एवं यथाभाष्यमधिकरणं व्याख्यायोदाहरणानि प्रत्यक्षश्रुतिदर्शनेन दूषयति * नन्विहेति * आदिशब्दो दर्शपूर्णमासविकृतिष्वस्य विधेरतिदेशतः प्राप्त्यर्थः। नन्वस्योत्तरीयवासोविन्यासविशेषविधानार्थत्वात् त्रिसूत्रनवतन्तुकत्रिवृद्ग्रन्थियज्ञोपवीतविधायकत्वं नास्तीत्याशङ्क्य वाक्यान्तरं दर्शयति * तथेति * सर्वकर्मार्थत्वायानारभ्यविधित्वोपन्यासः। आचमनविधिं दर्शयति * तथेति * नन्वस्य ब्रह्मयज्ञप्रकरणपाठाद्दर्शपूर्णमासादिष्वाचमनविधायकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * ब्रह्मयज्ञे पूर्वगृहीतस्वाध्यायाध्ययनस्य कल्पसूत्राधिकरणे कर्माभ्यासानुसन्धानं विध्यर्थश्चानुगम्यतइत्यत्र प्रयोगप्राशुभावोपयोगिकर्मानुसन्धानप्रयोजनकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तदनुसन्धानस्य च लोकावगतशक्त्यनुसारेणाध्ययनसंस्कृतैरक्षरैः क्रियमाणस्यादृष्टार्थाचमनाद्यनपेक्षत्वादाचमनस्य नापूर्वलक्षणार्थं प्रकरणापेक्षास्तीति प्रकरणानादरेण वाक्यात्स्वाध्यायाध्ययनमात्राङ्गत्वप्रतीतेः। सर्वयज्ञेषु च मन्त्ररूपस्वाध्यायाध्ययनसद्भावात्तद्द्वारेणाचमनस्य सर्वयज्ञाङ्गत्वमवसीयते अध्ययनस्य त्वदृष्टार्थत्वे ऽपि तत्संस्कार्याणामक्षराणां क्रत्वपेक्षितनियमाद् दृष्टोपयोगिवेदत्वसम्पत्त्यर्थक्रमस्वरविशेषवदाचमनाद्यपेक्षा न विरुध्यते यथैव प्रत्यक्षस्यापि यूपादेरदृष्टोपयोगिरूपं प्रमाणान्तरागोचरत्वात्तदर्थविहिततक्षणादिसकलसंस्कारसमुदायजन्यत्वेनावसीयमानमेकसंस्कारवैकल्ये ऽपि नोत्पद्यते तथा वेदस्याप्यदृष्टोपयोगिरूपम्। १२४।१

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नो ऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥

इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया तदर्थविहितसकलधर्म्मसम्पाद्यमवसीयते ऽतो ऽलौकिकरूपानभ्युपगमे च वेदवाक्यानामपि लौकिकत्वानपायाल्लौकिकवैदिकव्यपदेशभेदो निरालम्बनः स्यात् तस्मादाचमनस्य वेदत्वसम्पादनार्थत्वाद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा सर्वस्मिन्वेदकार्ये प्राप्तिरिति श्रौतत्वान्न स्मार्तोदाहरणत्वमिति भावः । तावच्छब्देन च दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितः स वै व्रतमुपैष्यन्नन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं चोपविश्याप आचामतीत्याचमनविधिः क्रत्वङ्गाचमनविधानार्थः सूचितः । नन्वस्तु नामेदं सर्वयज्ञाङ्गमाद्यमाचमनं प्रयोगान्तःपाति तु नैमित्तिकमिह क्रमविरोधित्वेनोदाहर्त्तव्यं तच्च प्रत्यक्षश्रुतिविहितं नास्तीत्याशङ्क्य प्रयोगान्तः पातिनैमित्तिकाचमनप्रापकं लिङ्गं दर्शयति * तथा चेति * दक्षिणाचारत्वप्रापकस्यापि वैदिकस्य लिङ्गस्य दर्शनात्तदपि नेहोदाहर्त्तव्यमित्याह * दक्षिणेति * साक्षाद्विधिना यत्र विषये सव्यस्याञ्जलेर्वा चोदना तस्मादेव विषयाद्दक्षिणाचारत्वं निवर्त्तेत अन्यत्र तु विषये तद्दक्षिणाचारत्वस्य निवर्त्तनं नाशङ्क्यते ऽपीत्यर्थः किमिति नाशङ्क्यते इत्यपेक्षिते मनसि कृतं लिङ्गमुद्भावयति * यथा वा इति * प्रागुदक्प्रवणं देवयजनं प्रत्यक् दक्षिणाप्रवणं स्मशानकरणं यथा वै दक्षिणतः पाणिरेव देवयजनं यथा वै सव्यस्तथा स्मशानकरणमिति देवयजनस्य यज्ञभूमेः प्रागुदक्प्रवणत्वं विहितमौचित्येन स्तोतुं दक्षिणः पाणिरुपमानं कृतं तदेव यजनवद्दक्षिणस्य पाणेर्यज्ञाङ्गत्वे सत्यवकल्पते नान्यथेत्यर्थः । नन्वनारभ्य विहितस्यापि यज्ञोपवीतस्यायज्ञरूपेषु दर्विहोमादिषु प्राप्तेस्तेष्वपि वा कथं चिद्यज्ञत्वेन मन्त्रोच्चारणवत्त्वेन वा प्राप्तिसम्भवे ऽप्यानुषङ्गिकप्रयोगप्राशुभावोपयोगिकर्मानुसन्धानप्रयोजनत्वे ऽपि ब्रह्मयज्ञस्याहरहःस्वाध्यायमधीयीतेति नित्यत्वश्रुतेरकरणे च प्रायश्चित्तस्मरणाददृष्टार्थत्वावधारणेनादृष्टार्थोपायापेक्षित्वात्तत्प्रकरणपठितस्याचमनस्यान्यत्राप्राप्ते वाक्येन कथं चित्प्राप्तावपि प्रयोगारम्भे कृतस्य तत्प्रयोगान्तवर्त्तिसमस्तमन्त्रोच्चारणोपकारकत्वेन प्रतिमन्त्रमनावृत्तेरन्तराले प्राप्त्यभावेन क्रमादिविरोधित्वान्न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीत्यस्य च स्मृतिप्राप्ताचमनप्रतिषेधार्थत्वेनाप्युपपत्तेर्यथा वै दक्षिणः पाणिरित्यस्य च यज्ञाङ्गभूतदक्षिणहस्तविध्याक्षेपकत्वे यथासव्यस्तथाश्मशानकरणमित्यस्यापि प्रेतकर्माङ्गभूतसव्यहस्तविध्याक्षेपकत्वापत्तेराचारविरोधप्रसङ्गात्स्मृत्याचार-

प्राप्तदक्षिणहस्तोपमार्थत्वोपपत्तेर्विध्याक्षेपकत्वाभावात् क्रमादिविरोधे प्रत्यक्षाचमनादिविध्यभावान्नोदाहरणदूषणं युक्तमित्याशङ्क्याह * तेनेति * क्रमादेः प्रयोगाङ्गत्वात्प्रयोगस्य चाचारपर्यन्तप्रमाणप्रापितपदार्थविषयत्वात्सकलपदार्थप्राप्त्युत्तरकालभावित्वेन विरोधपूर्वपक्षायोगात्स्मृतेश्च यथाश्रुतमूलानिश्चये प्रामाण्याभावेनाचमनादेस्तत्प्रमेयत्वायोगान्निश्चये वा प्रमाणदौर्बल्यानुपपत्तेः प्रमेयबलाबलेन प्रमाणबलाबलबाधसिद्धान्तायोगादनुदाहरणतेत्याशयः। नन्वेवं तर्ह्यग्रवन्ति प्रागग्राण्युदगग्राणि वापवर्गवन्ति प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वेत्याद्युदाहरणं भविष्यतीत्याशङ्क्य तत्राप्युक्तदोषसाम्याद् द्विविधस्यापि विचारस्यानुपपत्तेरधिकरणान्तरमेवेदं न भवतीत्याह * तस्मादिति * का तर्हि सूत्राणां गतिरित्यपेक्षायामाह * सूत्राणि त्विति * बाह्यस्मृतिविषयस्य विरोधाधिकरणस्याक्षेपपरिहारार्थं सूत्रद्वयं तृतीयं तु स्मृत्यधिकरणोक्ताचारप्रामाण्याक्षेपपरिहारार्थमिति विवेकः। आद्यं सूत्रं विरोधाधिकरणाक्षेपे योजयति यत्तर्हीति द्वितीयं परिहारे पठित्वा योजयति * परिमितान्येव हीति * १२५।२

पुराणन्यायमीमांसाधर्म्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्म्मस्य च चतुर्द्दश॥

इति स्मृत्यैव चतुर्द्दशानां धर्म्मप्रमाणत्वमुपपादितं च स्मृत्यधिकरणे अथ।

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या ह्यष्टादशैव तु॥

इति स्मृत्या पूर्वैः सह संख्यानेनायुर्वेदादीनामपि क्रत्वर्थाज्यावेक्षणादिसिद्ध्यर्थचिकित्सादिग्विजयार्थं शास्त्रविद्यागानौपयिकषड्गादिद्रव्यार्जनोपयोगिनीति द्वारेण धर्म्मप्रमाणत्वं तथापि बौद्धादिग्रन्थानां तन्मध्यपाताभावान्न धर्म्मप्रामाण्यमित्यर्थः। आयुर्वेदधनुर्वेदगन्धर्ववेदास्त्रय उपवेदाः मीमांसान्यायविस्तरौ द्वे तूपाङ्गे साधारणीविशेषविषया च द्विविधा शिक्षा तत्र साधारण्या वेदाङ्गत्वेन धर्म्मप्रामाण्ये ऽपि कात्यायनादिप्रणीताया विशेषविषयायाः प्रतिवाक्यं प्रतिपदं चोच्चारणं नियच्छन्त्या धर्मप्रमाणत्वाभावशङ्कानिराकरणार्थं पृथगुपादाने ऽपि शिक्षात्वेनैक्यान्नातिरेकापत्तिः। दण्डनीतिरर्थशास्त्रम्। ननु परिमिते विद्यास्थानबाह्यत्वे ऽपि तत्संवादिनां बौद्धादिग्रन्थानां कस्मान्न धर्म्मप्रामाण्यमित्याशङ्क्याध्ययनविधिवशाद्वेदादेवावगम्यानुष्ठितं कर्म्म श्रेयः साधयतीति नियमप्रतीतेर्बौद्धादिग्रन्थादवगम्यानुष्ठितस्यापि वेदार्थस्य श्रेयःसाधनत्वाभा-

वाद्वेदादिपूर्व्वेशास्त्रार्थस्य गोचरस्य बुद्धादिकृतस्य वाक्यस्य धर्मे-प्रामाण्यं नास्तीत्याह * प्रतीतिं * एतदेव व्यवहारेण द्रढयति * तथा चेति * नन्वेवं सतिं मन्वादिग्रन्थानामप्यप्रामाण्यं स्यादित्या-शङ्क्याह * वेदेनैवेति * मन्वादीनां धर्मप्रवक्तृत्वस्य वेदानुज्ञां दर्श-यतिं * तथा चेति * नन्वनादेर्वेदस्यादिमन्मन्वादिपुरुषविशेषाभि-धायित्वायोगाच्छ्रुतिसामान्यमात्रेण मन्यते ज्ञायते तेनेति व्युत्पत्त्या मनुशब्देन वेदाभिधानाज्ञानेन वाक्यशेषेण मनोः प्रवक्तृता ऽनुज्ञा-यतइत्याशङ्क्याह * न चैतिदिति * ननु मनोः प्रवाहनित्यत्वे ऽपि तत्स्मृतेरनित्यत्वान्न वेदेन प्रामाण्यानुज्ञानं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * प्रतीति * ननु कल्पान्तरे मनूनामभावात्तद्वाक्यप्रामाण्यपरत्वे वे-दस्यानित्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * स्थिताश्चेति * दृष्टान्तं विवृणोति * प्रतियज्ञमिति * मन्वादेः प्रवाहनित्यता कथमवगम्यतइत्यपे-
१२६।२ क्षिते मनुवचनमुदाहरति * उक्तं चेति * दृष्टान्तान्तरमाह * इति-हासेति * उपसंहरति * तेनेति * कथं पुनर्वेदातिरिक्तानामपि तन्मूलानां ग्रन्थानां धर्मप्रमाङ्गत्वमतन्मूलानां च तत्संवादिनामप्य-नङ्गत्वमित्यवगम्यतइत्यपेक्षायामुभयद्योतकं लिङ्गं दर्शयति * तथा चेति * वेदमूलानां धर्मप्रमाङ्गत्वद्योतकत्वमस्योपपादयति * अन्य-था हीति * बाह्यानां धर्मप्रमानङ्गत्वद्योतकमुपपादयति * यदि चेति * वेदमुलग्रन्थनिबन्धनानां धर्मप्रामाण्यं न बाह्यानामिति यदि नाश्रीयते तथा सति बाह्यानां विज्ञातप्रत्यक्षातिमूलत्वान्नैवावि-ज्ञातमूलं किं चिदित्यर्थः । अतः साक्षात्परम्परया वा वेदादवग-म्यानुष्ठितो ऽर्थः श्रेयःसाधनमिति शास्त्रार्थावधारणद्वेदार्थस्यापि बाह्यस्मृत्यवगतस्य श्रेयःसाधनत्वं नास्तीत्यप्रामाण्याभिधानाभिप्रायं प्रकटयति * तस्मादिति * एतदेव दृष्टान्तद्वारेण विवृणोति * यथैवेति* अतिक्रान्तं वेदोक्तं यथा मर्यादया तया व्यवहारिणामिति विग्रहः धर्मविप्लावकत्वाच्च शाक्यादीनामश्रद्धेयवचनत्वमित्याह
१२७।१ * स्मर्यते चेति * ननु विसंवादिशाक्यादिवाक्यानामग्राह्यत्वे ऽपि संवादिनामहिंसादिवाक्यानां ग्राह्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यथे-ति * परपीडात्मकात्कर्मणस्तदनुरूपमात्मनः पीडात्मकं फलम्भव-तीति कर्मानुरूप्योपमानं वैदिक्यपि हिंसा लौकिकीवदधर्म इति सामान्यतो दृष्टदुःखोपभोगस्य पापफलत्वान्ननादुःखोपभोगात्पा-पक्षयो भवतीत्यर्थापत्तिः तदूबलाच्छाक्याद्यभिप्रायकल्पितानां ध-र्माभासानां मध्ये पतितमित्यर्थः। संवादोत्तरकाले तर्हि ग्रहीष्यतइत्या-शङ्क्याह * यदेति * सिद्धान्तमुपसंहरति *तस्मादिति * तृतीयं

सूत्रं स्मृत्यधिकरणोक्ताचारप्रामाण्याक्षेपपरिहारे योजयितुमुपक्रमते * यत्त्वेतदिति * धर्मजिज्ञासाधिकारे ऽप्यर्थकामाचाराणामपि दृष्टप्रमाणमूलत्वेन प्रसङ्गान्प्रामाण्यसिद्धिमभिप्रेत्य त्रिवर्गग्रहणं स्मृतिन्यायसिद्धस्याचारप्रामाण्यस्याक्षेपानुपपत्तिमाशङ्क्य तत्समर्थनार्थं सन्देहहेतुप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षमाह * तद्विपरीतेति * त्रिवर्गविपरीतैरधर्मानर्थदुःखसाधनैरात्महननादिभिराचारैः सङ्कीर्णो व्यवहारो येषामिति विग्रहः वैद्यश्चासावातुरश्चेति कर्मधारयं कृत्वा पूर्वपदेन कर्मधारयः कार्यः अत्यन्तविलक्षणानन्ताचारमूलभूतैकश्रुत्ययोगात्प्रत्याचारं च मूलकल्पने ऽनन्तश्रुतिकल्पनापत्तेर्नाचारमूलश्रुतिकल्पनं सम्भवतीति वक्ष्यमाणप्रकारेणाचाराणां श्रुतिकल्पकत्वासम्भवमभिप्रेत्याशब्दत्वोक्तिः विरोधं दर्शयति * सदाचारेषु हीति * लोभाद्यभिभवात्सन्निहितानर्थादर्शनेनाधर्माचरणं धर्मव्यतिक्रमः । दृष्टस्याप्यनर्थस्य बलदर्पेणानादराद्धर्माचरणं साहसं वहता व्यतिक्रमं साहसं च यथासम्भवं दर्शयति * प्रजापतेस्तावदिति * इन्द्रस्यापि गौतमभार्यागमनेनागम्यागमनरूपादधर्माचरणाद्धर्मव्यतिक्रम इत्यनुषङ्गेण योज्यम् । इन्द्रे ब्रह्महत्याभयादपक्रान्ते नहुषः स्ववीर्येणेन्द्रपदमाधिष्ठाय तद्भार्यां शचीमभिगन्तुं यत्नं चकार वसिष्ठपुत्रे शक्तौ राक्षसैर्भक्षिते तच्छोकान्मर्त्तुकामो जलं प्रवेष्टुमारेभे विश्वामित्रः क्षत्रियमपि त्रिशङ्कुं ब्राह्मणकन्याहरणकुपितस्य पितुः शापाच्चाण्डालत्वमापन्नं याजयामास । उर्वशीवियोगशोकात्पुरुरवा मर्त्तुमियेष विचित्रवीर्ये ऽनपत्यएव मृते तद्भार्यायामम्बिकायां धृतराष्ट्रमम्बालिकायां पाण्डुमम्बिकाप्रेषितायां दास्यां विदुरं कृष्णद्वैपायनो जनयामास विधवानियोगो ऽपि ब्रह्मचारिणो ऽनुचित इति गृहीतेत्यनेन सूचितं, नियोगविधेरप्येकापत्यविषयत्वादनेकोत्पादनानौचित्यं प्रसङ्गशब्देन सूचितम् । भीष्मस्यानाश्रमित्वमपत्नीकस्य च स एष भीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाहुतास्त्रिशतो वाजिमेधाः क्रतुप्रयोग इति धर्मव्यतिक्रमद्वयम्, रामवदित्यनेन तस्यापि पत्नीत्यागेनैकाकिनः क्रतुप्रयोगाद्धर्मव्यतिक्रमः सूचितः धृतराष्ट्रस्यान्धत्वेनानधिकृतस्य यागकरणाद्धर्मव्यतिक्रमः । अन्धस्य निरंशत्वेन धनाभावाद्यागासम्भवमाशङ्क्य ।

तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः ।
अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ॥

इति दर्शनात्पाण्डुवर्जितैर्धनैरित्युक्तम् । सुहृदश्चापि धर्मात्मा धनेन समतर्पयदिति च पाण्डुना धृतराष्ट्रादिभ्यः स्वार्जितधन-

समर्पणाद्वापहारः शङ्कनीयः । पाण्डवार्जितधनोपजीवनं ज्येष्ठस्य धृतराष्ट्रस्यानुचितमिति व्यतिक्रमान्तरं चानेनोक्तम् ।

इदं सज्जं धनुः कृत्वा सज्जेनानेन सायकैः ।
अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लभेत सुतामिमाम् ॥

इति द्रुपदेनोद्घोषिते तथाकृतवते ऽर्जुनाय द्रौपदी निवेदिता तया च विद्ध्येत य इमं लक्ष्यं तं वृणीष्व वरानने इति भ्रातृवचनाल्लक्ष्यवेधानन्तरमेवार्जुनो वृत इत्यपरिणयने ऽपि वरणे च जायात्वप्रक्रमादन्यस्य विशेषतो भ्रातुःकनीयसश्च जायायाः परिणयनादेको युधिष्ठिरस्य धर्मव्यतिक्रमः तथा द्रोणो ब्राह्मणो युधिष्ठिरादीनां धनुर्वेदाचार्यो त्यक्तशस्त्रो न हन्तुं शक्यो ऽश्वत्थाम्नि च पुत्रे हते शस्त्रं त्यक्ष्यतीति मत्वा वध्यत्वाय शस्त्रं त्याजयितुमश्वत्थामा हत इत्यनृतं युधिष्ठिरेणोक्तमित्यपरः वासुदेवेन मातुलदुहिता रुक्मिणी परिणीता ऽर्जुनेन सुभद्रेत्येकस्तयोर्धर्मव्यतिक्रमः । उभौ मध्वासवक्षीबौ दृष्टौमे केशवार्जुनाविति च सुरापानादपरः। अद्य-
१२८।१ तनानां व्यतिक्रमं दर्शयति * अद्यत्वे ऽपीति * अश्वाश्वतरखरोष्ट्राणां न केसरिणो दद्याति निषेधविषयत्वार्थे केसरित्वविशेषणं नोभयदतः प्रतिगृह्णातीति निषेधविषयत्वायोभयदत्तं विक्रयस्तु व्रीहियवाजात्यश्वभूमिधेन्वनडुहश्चैक इत्यश्वस्य गौतमेन निषिद्धः। बौधायनेन उभयतो दद्भिर्न व्यवहार इति सर्वेषां न केवलं श्रुतिस्मृतिविरोधेनैवं जातीयकानामाचाराणामनपेक्षणीयत्वं किं तु परस्परविगानलक्षणाद्विरोधाद्धेतुदर्शनाच्चेत्याह * सर्वत्रेति * इतरेतराश्रयापत्तेरपि नाचाराणां धर्मप्रामाण्यमित्याह * किं चेति * ननु मन्वादिस्मृतिप्रामाण्यस्य साधितत्वात्तैश्च वेदो ऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदामाचारश्चैव साधूनामिति श्रुतिस्मृतिवदाचारप्रामाण्यस्यापि स्मृतत्वात्तन्निराकरणमयुक्तमित्याशङ्कते * नन्वि-
१२९।१ ति * अतिप्रसङ्गापादनेनैतद् दूषयति * आत्मतुष्टिरिति * नन्वसावप्यस्तु प्रमाणमित्याशङ्क्याह * धर्म इति * यद्यसौ धर्म एव व्यवस्थितः स्यात्ततो भवेत्प्रमाणं नन्वेतदस्तीत्याशयः । अनवस्थितत्वमुपपादयति * यथाभ्यासं हीति * वैचित्र्यं प्रपञ्चयति * तथा हीति * अत्यन्तकारुण्याच्छाक्यानां पशुहिंसादर्शने पीडा भवति। ननु साध्यात्मतुष्टेः प्रामाण्यस्मरणाच्छाक्यादीनां चासाधुत्वाच्च तदीयात्मतुष्ट्यन्यथात्वेन किं चिद् दुष्यतीत्याशङ्क्य साधुत्वसम्मतानां वेदवादिनामप्यात्मतुष्टेर्वैचित्र्यमाह * तथेति * स पापेन मनसापि तन्मातुलसुताप्रापणं न कुर्वीत इत्यपिशब्दाध्याहारे-

णा व्याख्येयम् । का तर्ह्युभयप्रामाण्यस्मृतेर्गतिरित्याशङ्क्याह *तत्रश्चेति * श्रुतिस्मृतिसम्वाद्याचारात्मतुष्टिविषया स्मृतिरित्याशयः । किं चाचारमूलभूता श्रुतिर्मन्वादिभिर्दृष्टा न वा तत्र तैरदर्शनैवार्चीनानां दर्शनस्यासम्भवनीयत्वान्निर्मूलत्वापत्तेराचारप्रमाण्यस्मृतेरन्यपरतैवाङ्गीकार्येत्याह * स्वयमिति * श्रुत्यभावे च स्मृतिपारतन्त्र्याच्छिष्टानां तदाचारप्रामाण्याभिधानं स्मृतिकाराणां न शोभतइत्याह * स्मृतीति * आचारमूलश्रुतिदर्शनं तु मन्वादेर्न कल्पयितुं शक्यं तदर्थानिबन्धनादित्याह * न चेति * यदि ह्याचारमूलभूता श्रुतिर्मन्वादिभिर्दृष्टा स्यात्ततः परोक्षापि स्वरूपेणासमर्पिताप्युपनयनादिश्रुतिवदर्थद्वारेण स्मर्येत तदर्थो निनिबध्येतेत्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * सिद्धान्ते सूत्रं पठित्वा योजयति * इति प्राप्तइति * दृष्टं फलमनुष्ठानकारणत्वेनाचरितृभिर्नाश्रितं येषु कर्मसु तानि दृष्टकारणहीनानि धर्मबुद्ध्या यानि क्रियन्ते इत्यर्थः विशेषणस्य व्यावर्त्त्यमाह * शरीरेति * अस्मिन्सूत्रे हेत्व- १३०।२
नभिधानात्स्मृत्यधिकरणसिद्धान्तसूत्रोक्तं हेतुं योजयितुमाह * धर्मत्वेनेति * तान्युदाहरति * प्रदानानीति * शक्रध्वजमहः शक्रध्वजोत्सवः महेति पाठे शक्रध्वजे महायात्रेति सप्तमीसमासः देवतायतनेष्वित्यत्र महायात्रेत्यनुषङ्गः । सर्ववर्णसाधारण्यार्थे *सर्वासामित्युक्तम् * उदाहरणान्तराण्यपि दर्शयत्कारणाग्रहणमुपपादयति * प्रदीपेति * प्रदीपानां कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि दानं मोदकादिभिश्चतुर्भिर्द्रव्यैः तत्साध्यानि दानभक्षणादीनि लक्ष्यन्ते । माघसप्तमीपौर्णमासीभ्यां तत्कालानुष्ठेयं कर्म लक्ष्यते । फाल्गुनीपौर्णमास्यनन्तरायां प्रतिपदि वसन्तनिमित्त उत्सवः । स्मृतितो ऽपि सदाचारप्रामाण्यमवसीयतइत्यतिप्रसङ्गदोषाभावं वक्ष्यमाणमभिप्रेत्याह * स्मृतिकाराश्चेति * सर्वाचारसाधारण्यप्रदर्शनार्थः सामान्यशब्दः उत्सवात्मकस्याचारस्य द्योतकं स्मृत्यन्तरमुदाहरति * तथेति * वैदिकमप्युत्सवलिङ्गमुदाहरति * वेदे ऽपि चेति * सिद्धान्तमुपपाद्य धर्मस्य शब्दमूलत्वादिति पूर्वपक्षहेतुं साभिप्रायाविवरणमनुभाष्य निराकरोति * यत्त्विति * इहाचारेष्वनन्तेषु परिमितशास्त्रमूलत्वासम्भवादशब्दत्वेनानपेक्षत्वं यदुक्तं तद् ।

भ्रान्तेरनुभवाच्चापि पुंवाक्याद्विप्रलम्भनात् ।
दृष्टानुगुण्यसाध्यत्वाच्चोदनैव लघीयसी ॥

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण वेदमूलत्वानुमानात्प्रत्याख्येयमित्यर्थः । आचारप्रामाण्यप्रतिपादिकायाश्च स्मृतेर्निर्मूलत्वयोगा-

दाचारमूलश्रुतिकल्पनमवश्यं भावीत्याह * न चेति * नन्वनन्ताचारमूलभूतानां श्रुतीनामानन्त्यात्पठितुमशक्तेरपठितानां च मूलत्वायोगान्निर्मूलत्वमपरिहार्यमित्याशङ्क्याह * विस्तरेति * कथमनन्तानां संक्षेपवचनमूलत्वमित्याशङ्क्याह * शक्यं चेति * ननु स्मृत्यनुरूपाश्रुतिः कल्प्या कल्प्यमाना साध्वाचरणेनैवोपलक्षितानां धर्मत्वप्रतिपादिका कल्प्येत तत्र शास्त्रव्यापारात्प्रागाचरणसिद्धौ शास्त्रानर्थक्यमसिद्धौ वा शास्त्रादाचरणं तदुपलक्षणेनैव च शास्त्रप्रवृत्तिरितीतरेतराश्रयं स्यादित्याशङ्क्याह * तथा हीति * श्लोकं
१३१॥ विवृणोति * न हीति * ननु व्यापाररूपत्वात्प्रदानादीनां यागादिवत् स्वरूपेणापि शास्त्रगम्येन भवितव्यमित्याशङ्क्याह * यागादिष्वपि चेति * पूर्वसिद्धत्वादेव च नेतरेतराश्रयमित्याह * अत इति * ननु यदि शास्त्रप्रवृत्तिमनुपलभ्यैव शिष्टप्रवृत्तिस्ततः स्वयमेवानुष्ठितप्रदानादेर्भोजनादिवत्फलसाधनत्वसिद्धेः शास्त्रानर्थक्यमपरिहृतं स्यादित्याशङ्कानिराकरणार्थम् * क्वाचित्कत्वेत्युक्तम् * शिष्टप्रवृत्त्युत्तरकालं तर्हि शास्त्रस्य प्रवृत्तेरादिमत्त्वं स्यादित्याशङ्क्य * सर्वकालं त्वित्युक्तम् * ननु शिष्टाचारस्यापि मातुलदुहितृयुद्धाहादिषु विगानदर्शनात्कथमुपलक्षणत्वमित्याशङ्क्याह * तेषां चेति *

यस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥

इति मनुना सदाचारशब्दार्थस्य निर्णीतत्वादितिभावः । स्मृतिबलाच्च श्रुतिरपि विशिष्टविषयैव कल्प्येत्याह * वेदेनापीति * सरस्वत्या विनशनं तिरोभावः । सारस्वतसत्रारम्भदेशस्योपलक्षणं तस्या एव प्लक्षात्प्रस्रवणं सारस्वतसत्रोत्थानदेशस्योपलक्षणं सदाचारस्वरूपावधारणे यत्पूर्वमितरेतराश्रयत्वमुक्तं तदेव शिष्टप्रयोज्यत्वस्योपलक्षणत्वे योजयन्परिहारायानुभाषते * नन्विति * परिहरति * श्लोकं विवृणोति * प्रत्यक्षेति * ननु साक्षाद्विहितकारित्वनिबन्धनस्यापि शिष्टत्वस्य वेदाधीनत्वाद्वैदिके विधौ आत्माश्रयापत्तेर्नोपलक्षणत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्य वैदिकत्वाभेदोऽपि विशेषरूपेण भेदान्नात्माश्रयापत्तिरिति दृष्टान्तेनोपपादयति * तद्यथेति * यद्यप्यध्ययनविध्याक्षिप्तत्वाद्वेदाङ्गमीमांसाव्याकरणादिश्रवणवेदार्थज्ञानयोरध्यापनविधिविहितत्वाच्चाध्यापनस्य शुश्रुवान्विद्वाननूचानश्च वैदिको वेदविहितश्रवणज्ञानप्रवचननिमित्तत्वाद्वेदाधीनस्तथापि य एवं विद्वान्स्वाध्यायमधीयीत तत्र यो वै गतश्रियः शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्य इति गतश्रियं लक्षयित्वा गतश्रीरजस्रमग्निन्धारये-

स्कामं यो ऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रवृञ्ज्यादिति वेदविहितेष्वध्ययनादिषु तेनैव तल्लक्षितस्तेन शुश्रुवस्त्वादिना कृत्वा लक्षित इति तथापि शब्दार्थे पुनः शब्दमङ्गीकृत्य व्याख्येयम्। नन्वेवमपि वेदप्रवृत्तौ सत्यां साक्षाद्विहितकारित्वलक्षणं शिष्टत्वं तस्मिंश्च सति शिष्टप्रयोज्यत्वोपलक्षिताचारप्रामाण्यप्रतिपादकवेदप्रवृत्तिरितीतरेतराश्रयं स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * यत्तु स्वयमज्ञातमूलाश्चेत्यादिना मन्वादिभिराचारमूलश्रुत्यदर्शने ऽन्येषां दर्शनस्य दूरोत्सारितत्वादभाव एव प्रसज्येत दर्शने चोपनयनादिश्रुत्यर्थवदाचारमूलश्रुत्यर्थो ऽपि निबन्धनीयः स्यादित्युक्तं तन्मन्वादीनामपि सर्वशाखाध्यायित्वनियमाभावात्तददर्शनमात्रेणाभावकल्पनानुपपत्तेर्दर्शनेऽपि वा सदाचारः प्रमाणमिति सामान्याभ्यनुज्ञानमात्रेण सिद्धेर्ग्रन्थगौरवभयाद्विशेषरूपेणानिबन्धनोपपत्तेर्भविष्योत्तरादौ च होलाकाद्याचाराणां निबद्धत्वात्परिहृतमित्याह * स्मृतिरपीति * वेदविहितकारिणां धर्मबुद्ध्याचरणस्य वेदमूलत्वं विनानुपपत्तेराचाराद्वेदमनुमायापि स्मर्तृप्रणयनमुपपन्नमित्यभिप्रेत्या * चारमित्युक्तम् * ननु विस्तरवचनानामपीत्यनेन प्रत्येकमाचारमूलश्रुतिकल्पनमुक्तं किमुत संक्षेपवचनस्येत्यनेन स्मृत्यनुरूपसामान्यश्रुतिकल्पनं तत्को ऽनयोः पक्षयोः सम्मत इत्यपेक्षायामुभयथापि दोषाभावप्रतिपादनार्थं पक्षद्वयोपन्यासः। परमार्थतस्त्वश्रीरातनूर्भवति रुशती जाययामुया पतिर्यद्वबद्धो वाससा स्वमङ्गमभिधित्सतइत्याद्यानां स्त्रीवासोपरिधानाद्याचारमूलभूतानां बह्वीनां श्रुतीनां दर्शनात्प्रत्येकश्रुतिकल्पनपक्ष एव ज्यायानिति सूचयितुमाह * इत्यदोष इति * हेतुदर्शनमनुभाष्य परिहरति * यत्त्विति * एतदेव विवृणोति * वेदे ऽपि हीति * ननु दृष्टार्थत्वसम्भवे ऽपि वेदमूलत्वक- १३२।२
ल्पने धर्माचारस्यार्थकामाचाराभ्यां विवेको न स्यादित्याशङ्क्याह * यानि त्विति * ननु म्लेच्छादिसाधारण्यात्कृष्यादेर्धर्मत्वानभ्युपगमे देवपूजादेरपि धर्मत्वाभावापत्तेर्दानन्दयादमः क्षान्तिः सर्वेषां धर्मलक्षणमित्यादिस्मृतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह * किं त्विति * ननु सर्वसाधारणस्य कथमसाधारण्येन शिष्टाचारगतत्वमुच्यते इत्याशङ्क्य शूद्रादिभिरपि शिष्टत्वायैव धर्मबुद्ध्याचरणादसाधारण्यसिद्धिरिति परिहरति * लोके हीति * अतो ऽस्ति विवेक इत्युपसंहरति * तत्रेति * यस्त्वात्मतुष्टेरपि प्रामाण्यापत्तेर्न स्मृतेराचारप्रामाण्यप्रतिपादनपरतेत्युक्तं तदात्मतुष्टेरपि प्रामाण्योपपादनेन दूषयति * एतेनेति * वेदविहितकार्याचारस्य वेदमूलत्वं विनानु-

पपत्तेर्वेदमूलतयाचारप्रामाण्यप्रतिपादनेन वेदजन्यानन्तधर्मधीसंस्कृतान्तःकरणानामात्मतुष्टेरपि वेदमूलत्वं विनानुपपत्तेः सन्दिग्धधर्मनिर्णयार्थत्वेन प्रामाण्यं वेदएव प्रसिद्धमित्यर्थः । शुद्धिशब्देन निर्णयो ऽभिहितः । श्लोकं विवृणोति * तथैवेति * वेदतदर्थज्ञानस्याव्यवस्थितत्वनिराकरणार्थं तथैवेत्युक्तम् । प्रसिद्धिं दर्शयितुमित्याश्रित्योच्यतइति वेदवाक्यगतार्षशब्दव्याख्यानार्थं वेदएव सम्भवतीत्युक्तम्। एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति * तथा हीति * सन्दिग्धार्थनिर्णायकत्वमात्मतुष्टेर्द्रढयितुमभियुक्तसम्मतिमाह * एवं चेति * प्रसिद्ध्युपपादनायविद्वद्भ * चनादित्युक्तम् * निरूपणं दर्शयितुं कालिदासवाक्यमुदाहरति * सतां हीति * दुष्यन्तेन शकुन्तलेयं मम परिणेतुमुचिता न वेति सन्दिह्यासंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मन इत्यात्मतुष्ट्यौचित्यं निश्चित्य कथमात्मतुष्टिमात्रेण निश्चय इत्याशङ्क्य सतां हीत्युक्तम् । अस्यैव वाक्यस्याभिप्रायमाह * बहुदिनेति *एवं तावच्छिष्टात्मतुष्टेर्वेदनियतमार्गानुसारित्वात्स्मृत्याचारवद्धर्मप्रतिज्ञापकहेतुत्वमुक्तमिदानीमात्मतुष्ट्या स्वविषयस्य कस्य चिच्छ्रुत्याद्यविरुद्धस्य कर्मणः श्रेयःसाधनशक्तिरूपं धर्मत्वमुत्पाद्यत इति कारकहेतत्वमाह * यद्वेति * वचनादेवेत्यात्मनस्तुष्टिरेवेत्यत्रानुषज्यमानस्य धर्ममूलपदस्य धर्मोत्पादकत्ववाचित्वमभिप्रेत्योक्तम् * धर्मेति * अथ चोपरिष्टात्तथाचारात्मतुष्ट्यादिधर्ममिति तस्मै हितमित्युपकारार्थं यत्प्रत्ययदर्शनाद्धर्मोपकारिता धर्महेतुतेत्यर्थः । स्वभावभिन्नानामप्येकोपधियोगादेकशक्त्याविर्भावः सम्भवतीति दृष्टान्तेनोपपादितं यथा भिन्नानामपि देवदत्तादीनामेकपुण्यक्रियायोगाद्ध्यायमानानां श्रेयःसाधनत्वं तथा भिन्नानामपि कर्मणामेकशिष्टात्मतुष्टियोगात् श्रेयःसाधनत्वमित्यर्थः । तस्माच्छब्देन पुण्यकृद्ध्यानस्याश्रयः साधनत्वे प्रमाणं पापं ध्यात्वा पुण्यकृतो ऽध्यापयेति वचनं परामृष्टम्। आचारे ऽपीमं परिहारमतिदिशति * आचारेष्वपीति * आचारश्चैव साधनमित्यनेनापि श्रुतिस्मृत्यविरुद्धं यत् किं चिच्छिष्टैः क्रियते तत् श्रेयःसाधनमित्युच्यतइत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह * यथा चेति * भिन्नानामपि मन्त्राणामुच्चारयितृयोगादोषधीनां नकुलदंष्ट्रायोगाद्धवां पुण्यकृद्योगाद्येकशक्त्याविर्भावो यथेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके योजयन्नुपसंहरति * तथेति * धर्मव्यतिक्रममनुभाष्य परिहरति । यत्त्विति * प्रजापतौ तावच्छ्रुतिसामान्यं विवृणोति * प्रजापति-

१ सदिति २ पु० मा०

स्तावदिति * इन्द्रे विवृणोति * एवमिति * नहुषे श्रुतिसा- १३४।२
मान्यमात्राद्वेति वाशब्दसूचितं सदाचारत्वाभावं विवृणोति * नहुषेण पुनरिति * सदाचारस्य प्रमाणत्वेनाभ्युपगतस्य व्यभिचारः परिहर्त्तव्यः नहुषाचारस्य त्वनन्तरमेवाजगरत्वप्राप्त्या सदाचारत्वाभावनिश्चयाद्व्यतिक्रमे ऽपि धर्मबुद्ध्या क्रियमाणस्याचारस्य व्यतिक्रमाभावान्न दोष इत्याशयः। परदाराभियोगोक्त्याभियुज्यमानायां शच्यामपि शङ्कितं व्यतिक्रमं निराकर्त्तुमाह * शच्याश्चेति * वशिष्ठाचारस्यापि पुत्रशोकजनितव्यामोहनिमित्तत्वाख्यानाद्धर्मबुद्ध्या क्रियमाणत्वाभावात्सदाचारत्वाभावनिश्चय इत्याह * वशिष्ठस्यापीति * श्लोकं व्याचष्टे * यो हीति * विश्वामित्रे तेजोबलवशेनेति परिहारं विवृणोति * तेनेति * स हि व्यामोहाभावे ऽप्यापदि मत्कुटुम्बं भृतवतस्त्रिशङ्कोः प्रत्युपकर्त्तव्यं मयेति प्रत्युपकर्त्तव्यं मयेति प्रत्युपकारेच्छया चण्डालमपि वा सशरीरं स्वर्गं नयामीति स्वप्रभावख्यापनेच्छया त्रिशङ्कद्वेष्टरि वशिष्ठे द्वेषाच्च तपोबलेन पापं नाशयामीत्यध्यवसाय चण्डालं याजयामास। येन कारणेन कामादिहेतुकस्याचारस्य धर्मादर्शनं नास्ति तेन कारणेन विश्वामित्रचरितमपि न धर्मादर्शत्वं प्रतिपद्यतइत्येवं तेन शब्दो योज्यः सर्वं बलवतः पथ्यमित्येतमेव न्यायं प्रकृते योजयितुमाह * महान्ति चेति* द्वैपायने गर्हानिरासार्थं यथा वा न विरुद्धत्वमिति परिहारमुपक्रम्यापरितोषात्तेजोबलवशेन वेत्येतमेव परिहारं दर्शयति * द्वैपायनस्यापीति * कथं पराशरपुत्रस्य द्वैपायनस्य शन्तनुपुत्रो विचित्रवीर्यो भ्रातेत्याशङ्क्य मातृसम्बन्धवचनम्। सत्यवत्यामनूढायां पराशराद् द्वैपायनो जातः शन्तनुना पश्चादूढायां विचित्रवीर्यः। एवमपि।

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः॥

इति नियोगस्य वाग्दत्ताविषयत्वादम्बिकाम्बालिकयोश्च विचित्रवीर्येण परिणीतत्वाद्दास्याश्च भ्रातृजायात्वाभावाद् ब्रह्मचारिणश्च मैथुनस्य निषिद्धत्वादपरितोषेण प्राक्कृतेत्युक्तम्। रामभीष्मयोर्यथा वा न विरुद्धत्वमिति परिहारं विवृणोति * रामेति * रतिपुत्रार्थत्वनिरासाय मातृशब्दः * नन्वेवं सति *

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति।
तस्या रजसि तं मासं पितरस्तस्य शेरते॥

इति विहितातिक्रमात्प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्य स्नेहपितृ

※ भक्तिवशादित्युक्तम् ※ रामेण सीतास्नेहाद्भार्यान्तरागमनव्रतग्रहणाद्भीष्मेण च शन्तनवे सत्यवतीं तत्पितरं याचता त्वयि महाबले राज्यभिलाषुके तिष्ठत्येतस्याः पुत्राणां राज्यालाभान्नेमां ददामीति तत्पित्रा प्रत्याख्यातेन राज्यं नाहं करिष्यामीति प्रतिज्ञाते त्वय्यनिच्छत्यपि त्वत्सन्ततिभयान्नैतस्याः सन्तती राज्यभागिनी स्यादिति तत्पित्रा पुनः प्रत्याख्यातेन ।

अपत्यहेतोरपि च करोम्येतद्विनिश्चयम् ।
अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ॥

इति पितृभक्त्या ब्रह्मचर्यव्रतग्रहणान्नैमित्तिकेन च व्रतेन नित्यस्यर्तुकालगमनस्य बाधाद्धर्ममात्रार्थमहं भार्यां परिणेष्यामीति परिभाष्य परिणीतायामगमनेऽप्यदोष इत्याशयः । एवमप्यनपत्यत्वेन पितृणामपाकरणात्प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्य ※ साक्षादित्युक्तम् ※ साक्षादपत्याभ्यां कुशलवाभ्यां कृतपित्राऽनृण्यो रामः व्यवहितैर्विचित्रवीर्यस्यापत्यैर्धृतराष्ट्रादिभिः कृतपित्रानृण्यो भीष्मः। ननु रामस्य धर्मार्थदारान्तरसद्भावे यज्ञे यज्ञे प्रकुरुते सीतां पत्नीं हिरण्मयीमिति हिरण्मयीसीताकरणमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याह ※ हिरण्मयीति ※ अपवादभीत्या त्यक्ता या सीता तद्गतं तद्विषयं यदानृशंस्यमनैष्ठुर्यं तदभावाशङ्कानिरस्यर्थमित्यर्थः। रावणापहारदूषितां सीतां रामो भजतइति लोकापवादभयमात्रेणासौ त्यक्ता न सीताया दुष्टत्वात् नापि रामस्य सीतायां नैष्ठुर्यादिति द्योतयितुं लोकापवादभीतिं प्रति त्यागस्य नित्यसापेक्षत्वदर्शनाय त्यक्तशब्दस्य सीताशब्देन सह सापेक्ष्यसमासः कृतः। कथं व्यवहितापत्यकृतपित्रानृण्यता भीष्मस्येत्यपेक्षायामाह
१३५।१ ※ भीष्मश्चेति ※ ननु तयोर्द्धर्ममात्रार्थदारसद्भावः क्व चिदपि पुराणेतिहासयोरनुक्तः केवलप्रमाणेनावगम्येतेत्याशङ्क्याह ※ केवलेति ※ अपिशब्देनापत्यहेतोरद्य प्रभृतीति च विशेषणसामर्थ्यादप्येवमवगम्यतइति सूचितं, ननु मोहादप्यनुष्ठानोपपत्तेर्नैकान्ततोऽर्थापत्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य।

श्राद्धकाले मम पितुर्मया पिण्डः समुद्यतः।
तं पिता मम हस्तेन भित्त्वा भूमिमयाचत॥
नैष कल्पविधिर्दृष्ट इति निश्चित्य चाप्यहम्।
कुशेष्वेव तदा पिण्डं दत्तवानविचारयन् ॥

इति भीष्मस्यात्यन्तनैपुण्यान्मोहासम्भवं दर्शयितुमाह ※ यो वेति※धृतराष्ट्रेऽप्येतमेव परिहारं दर्शयति※धृतराष्ट्रोऽपीति ※ हतेषु

पुत्रेषु शोकार्तेन धृतराष्ट्रेण सकृत्पुत्रदर्शनं प्रार्थितं व्यासेन योगबलात्सम्पादितमित्याश्चर्यपर्वणि कथापरिहारवैभवाय प्रकारान्तरेणाविरोधमाह * यद्वेति * नन्वेवं सत्यश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैरित्यश्वमेधशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्यौपचारिकत्वेनोपपादयति *क्रतुफलेति * युधिष्ठिरग्रहणेन पञ्चानामप्येकपत्नीत्वलक्षणस्य धर्मव्यतिक्रमस्य सूचितत्वात्तत्र मनुष्यप्रतिषेधाद्वेति परिहारं दर्शयितुमाह * या चेति * प्रतिकूलतयापादितागमिता निराकृतेत्यर्थः । द्वैपायनीयमुपपादनप्रकारमाह * यौवनेति *

कुमारी चैव तन्वङ्गी वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
श्यामा पद्मपलाशाक्षी पीनोन्नतपयोधरा ॥ १ ॥
द्रौपद्येषा हि सा जज्ञे सुता ते देवरूपिणी ।
पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्वत्यनिन्दिता ॥ २ ॥
स्वर्गश्रीपाण्डवार्थाय समुत्पन्ना महामखे

इत्यादिबहुप्रकारममनुष्यत्वोपपादनादविरोध इत्याशयः।नन्वमनुष्यत्वात्तस्या निषेधाभावे ऽपि पाण्डवानां मनुष्यकुन्तीमाद्रीयोनिजत्वेन मनुष्यत्वान्निषेधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * सा चेति * लक्ष्मीश्चैषा पूर्वमेवोपदिष्टा भार्या चैषां द्रौपदी दिव्यरूपा कथं हि स्त्री कर्मणो ऽन्ते महीतलात्समुत्तिष्ठेदन्यथा दैवयोगादिति द्वैपायनेनैव तस्याः स्त्रीत्वस्युत्पादनाच्छ्रिया सर्वसेव्यत्वादनिषेध इत्यर्थः । द्वैपायनीयस्य वेदिमध्योद्भवत्वाद्यभिधानस्यानिषिद्धत्वायामनुष्यत्वोपपादनार्थतामभियुक्तवचनेन द्रढयितुमाह * अत एव चेति *

यदि मे पतयः पञ्च वरमिच्छामि याचितुम् ।
कौमारमेव तत्सर्वं सङ्गमे सङ्गमे भवेत् ॥

इति पूर्वजन्मनि तया च पञ्चकृत्वः पतिं मे देहीति याचितेनेश्वरेण पञ्च ते पतयो भविष्यन्तीत्युक्ते पुरुषसंयोगजयोनिक्षताभावरूपं कौमारं प्रार्थितमित्यभिधानात्प्रत्यहमक्षतयोनित्वरूपं कन्यात्वं तस्याः सूचितमिति मत्वा जगाद विप्रर्षिः कृष्णद्वैपायन इत्युक्तम् । कृष्णेनापि कर्णं भेदयितुं पाण्डवास्त्वामेव मातृसम्बन्धाज्ज्येष्ठं भ्रातरं मत्वा राज्ये ऽभिषेक्ष्यन्तीत्यादिप्रलोभयित्वा षष्ठे च त्वामहनि द्रौपद्यागमिष्यतीत्यभिधानादमनुष्यत्वेनानिषिद्धत्वं तस्याः सूचितमित्याह * अत एव चेति * यस्त्वश्रद्दधानतयेममागमिकमपि परिहारं नानुमन्यते तं प्रत्येकपत्नीत्वमेव पञ्चानामसिद्धमिति दर्शयन्नन्यथा परिहारद्वयमाह * अथ वेति * निश्छिद्र- १।३।१
त्वायापारमार्थिको ऽपि साधारण्यव्यवहारः पाण्डवानां नीतिशा-

स्यानुसारात्सम्भवन्तीति दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह * यथेति * रजस्वलायाः स्वयं सभागमनस्यात्यन्तमसम्भवाद् दुःशासनस्य चाप्रभुत्वाद्धृतराष्ट्र एव मामानयतीति ख्यापयितुं रजस्वलावेषं कृतवतीत्यर्थः । आनायनख्यापनप्रयोजनं सपुत्रकस्येत्युक्तं दुःशासनस्यानेतृत्वख्यापनेनायशो ऽतिशयोत्पादनं चशब्देन सूचितम् । अन्याय्यमानमिति पाठे दुःशासनो मां प्रत्यन्याय्यं करोतीत्यस्मिन्नर्थे ऽन्याय्यप्रातिपदिकात्तत्करोति तदाचष्टइति णिचमुत्पाद्यातो लोप इत्यकारलोपे कृते कर्मणि लडादेशे शानचि परे सार्वधातुके यगिति यकि कृते णेरनिटीति णिलोपाद्रूपसिद्धिः स्वापमानख्यापनप्रयोजनं च पाण्डवानां कोपातिशयोत्पादनं श्रीत्वदर्शनप्रयोजनं श्रीपतेर्नारायणस्यैवांशा वयमिति शत्रून्प्रति ख्यापनं परिहारवैभवमात्रार्थमस्य परिहारद्वयस्य सूचयितुमादिशब्देनानवक्लृप्त्यभिधानं दुराचारत्वाभ्युपगमेन धर्मबुद्ध्यानाचरणादसङ्कर इति परिहारवैभवार्थमेव रागेति परिहारान्तरं दत्तम् । युधिष्ठिरस्याचार्यब्राह्मणवधार्थानृतभाषणे रागादिकृतत्वमेव परिहार इति प्रायश्चित्तकरणेन दर्शयति * तथा चेति * ननु कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयतइति स्मृतेः कामकृते प्रायश्चित्तं नास्तीत्याशङ्क्य कामकृते ऽप्येक इति स्मृतिरुदाहृता । अन्ते ऽपीत्यपिशब्देनास्य दुराचारत्वेनापि युद्धान्ते प्रायश्चित्तकरणान्नातिगर्हणीयो युधिष्ठिर इत्युक्तम् । कृष्णार्जुनयोर्मद्यपानमातुलदुहितृपरिणयने यथा वा न विरुद्धत्वमित्येतं परिहारमाह * यत्त्विति * ननु सर्वा न पेया ब्रह्मवादिभिरिति वेदाध्ययनयोगात्त्रैवर्णिकमात्रस्य त्रिविधसुरानिषेधावधारणेन ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति सामान्यशब्दस्यापि त्रिविधसुराविषयत्वनिश्चयान्न सुरा वै मलमन्नानामिति वाक्यशेषानुरोधेन पैष्टीमात्रविषयत्वं युक्तमित्याशङ्क्याह * मधुसीध्वोस्त्विति * सीधुर्गौडी । त्रिविधसुराव्यतिरिक्तताडादिप्रभवमद्यमात्रनिषेधो गौतमीये यथा केवलब्राह्मणविषयः तथा मानवीयो ऽपि त्रिविधसुरानिषेधो ब्रह्मवादिशब्दस्य ब्राह्मणमात्रविषयत्वात्केवलब्राह्मणविषय इत्यर्थः । को ऽसौ मानवीयो निषेधः केवलब्राह्मणविषय इत्यपेक्षायामाह * यदपीति * एतदपि मनुवचनं गौतमवचनवत्केवलब्राह्मणविषयमिति विपरिणमतानुषक्तेन पूर्वेण समापनीयं कथमस्य केवलब्राह्मणविषयतेत्यपेक्षायामाह * ब्रह्मेति * ननु ब्रह्मवचनशील-
१३७।१ त्वादेरपि त्रिष्वपि वर्णेषूपपत्तेस्तन्निमित्तत्वे ऽपि कथं ब्राह्मणमात्रविषयतेत्याशङ्क्याह * प्रवचनेति * वदतेरुच्चारणमात्रार्थत्वे त्रया-

णामपि तच्छीलत्वादिसम्भवात्ताच्छील्यादिवचनस्य णिनेरविशेषकत्वेनानर्थक्यापत्तेः। शूद्रानिवृत्तेश्च कर्तृमात्रवचनतृजादिप्रत्ययप्रयोगमात्रेण सिद्धेः प्रवचनार्थे वदत्याश्रयणेन यस्यैव प्रवचनमध्यापनमस्ति स एवाध्यापनरूपब्रह्मवदनप्रवृत्तिस्वभावत्वात् ब्रह्मवदनशीलस्तस्यैवाध्यापनं स्वधर्म इति ब्रह्मवदनधर्मा स एवाभ्यासवशेनास्खलिताध्यापनशक्तत्वाद् ब्रह्मवदनसाधुकारी वा ब्रह्मवादिशब्देन विवक्षितो भवतीत्यर्थः। कथं वदतेः प्रवचनार्थतेत्याशङ्क्य ब्रूञ्वदत्योरे * कार्थत्वादित्युक्तम् * प्रवचनमपि वर्णत्रयसाधारणं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य प्रब्रूयाद् ब्राह्मणस्तेषां नेतराविति निश्चय इति स्मृतिरुपन्यस्ता उपसंहरति * तस्मादिति * केवलब्राह्मणविषयत्वमेवास्य वचनान्तरे ब्राह्मणग्रहणेन द्रढयति * तथा चेति * न तु पैष्टीनिषेधस्य वर्णत्रयविषयत्वाभ्युपगमाद्यथैवैका तथा सर्वेति सुरामात्रनिषेधस्य वर्णत्रयविषयत्वप्रतीतेर्न केवलब्राह्मणविषयत्वं युक्तमित्याशङ्क्यैतद्वचनं ब्राह्मणविषयत्वे योजयति * तस्मादिति * ननु मद्यान्तरनिषेधवत्सुरान्तरनिषेधस्यापि ब्राह्मणमात्रविषयत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं पदद्वयमप्यर्थवद्भविष्यतीत्याशङ्क्य पूर्वोदाहृतेन मानवीयेनैव श्लोकेनैतच्छङ्कानिवृत्तेरानर्थक्यं समर्थयते * श्लोकान्तरेति * नन्वेवमपि कृष्णार्ज्जुनयोः क्षत्रियत्वात्पैष्टीपानं विरुद्धमेवेत्याशङ्क्य तयोर्माध्वीपानस्मरणान्न पैष्टीपानशङ्कास्तीति परिहरति * तेनेति * केशवार्ज्जुनयोर्मध्वासवपानस्याविरुद्धत्वमेव द्रढयितुं वेदवाक्यमुपन्यस्यति * तथा चेति * क्षत्रियस्य मधुसीधुनिषेधाभावेनाभ्यनुज्ञानर्थक्यादन्यार्थदर्शनमेवेदम् अथापि केन चित्सामान्यवचनेन क्षत्रिये ऽपि निषेधः प्रसज्येत तथाप्यनेनानुज्ञातत्वाददोष इति वाशब्देन सूचितम्। सत्यपि तु निषेधे प्रतिषिद्धाभ्यनुज्ञायाः विकल्पापादकत्वेन दुष्टत्वान्नायं पक्षविकल्पार्थो वाशब्दः। ननु नैव सुरा पीता हिनस्तीति सामान्याभिधानात्पैष्टीपानमपि क्षत्रियस्याविरुद्धं स्यादित्याशङ्क्याह * मध्विति * सुरा वै मलमन्नानामिति मनुना पैष्ट्या वर्णत्रये निषेधादस्याश्च श्रुतेरन्यार्थदर्शनमात्रत्वादित्याशयः। मातुलदुहितृपरिणयने विरोधाभावमनुभाषणपूर्वकं दर्शयति * यत्त्विति। अयमाशयः * नार्ज्जुनमातुलस्य वसुदेवस्यात्मजा सुभद्रेति क चिदाख्यायते किं त्वनुजा वासुदेवस्य सुभद्रा वरवर्णिनीत्यादिव्यवहारदर्शनात्कल्प्यं स त्वन्यथाप्युपपत्तेर्नैकान्ततः सुभद्राया वसुदेवात्मजात्वं कल्पयितुं शक्नोतीति। एतदेव विवृणोति * यद्यपीति * ननु बलदेवस्य रोहिणीसुतत्वाद्वासुदेवस्य च देव-

कीसुतत्वादेकानंशायाश्च यशोदाकन्यात्वात्त्रयाणामपि निजत्वं ना-स्तीत्याशङ्क्योत्पत्तावित्युक्तम् ।

सप्तमो देवकीगर्भो यो ऽशः सो ऽन्यो ममाग्रजः ।
स संक्रामयितव्यस्ते प्रथमे मासि रोहिणीम् ॥

इति देवकीगर्भसम्भूतस्यैव बलदेवस्य रोहिणीगर्भसङ्कर्षणे निद्राया विष्णुना प्रेरितत्वात्तया च तथाकृतत्वादेकानंशायाश्च ।

अष्टमे मयि गर्भस्थे कंसो यत्नं करिष्यति ।
या तु सा नन्दगोपस्य दयिता कंसगोपतेः ॥
यशोदा नाम भद्रं ते भार्या गोपकुलोद्वहा ।
तस्यास्त्वं नवमो ऽस्माकं कुले गर्भो भविष्यसि ॥

इति यशोदागर्भसम्भूताया अप्येकानंशाख्याया निद्राया नवसंख्यापूरणेन विष्णुनैव निजत्वान्वाख्यानाद्देवक्या ऽपि दारिका मम जातेति कंसं प्रोवाच देवकीति स्वगर्भसम्भूतत्वान्वाख्यानान्निजत्वमित्याशयः । सुभद्रा तु यद्यपि रोहिणीदुहितृत्वेनान्वाख्यायते तथापि वसुदेवात्मजातत्वे तद्भागिनेयस्यार्ज्जुनस्य परिणयनविरोधाद्वासुदेवस्य सापत्नमातू रोहिण्याः स्वसुः सुभद्रा दुहिता रोहिण्या एव वा पितृष्वस्रीयाया लाटादिषु भगिनीशब्दाभिलप्यत्वेन प्रसिद्धा या दुहिता तत्सपत्नीसुतस्य वासुदेवस्य भगिनीति व्यपदिश्यत इति यथासम्भवं व्यवधानं कल्पनीयमित्यर्थः । न त्वर्ज्जुनमातुः पृथाया वसुदेवभगिन्याः पित्रा शूरेण कुन्तिभोजाय दुहितृत्वेन दत्तत्वात्पिण्डगोत्रे जनयितुर्न भजेत्कृत्रिमः क्वचिदितिवचनात्सापिण्ड्यनिवृत्तेर्वसुदेवाङ्गजाताया अपि सुभद्रायाः पृथात्मजस्यार्ज्जुनस्य परिणयनविरोधपरिहारसम्भवाद्व्यवधानकल्पनमनर्थकमित्याशङ्क्याह * वसुदेवेति * कुन्तिभोजदुहितृत्वनिमित्तः पृथायां कुन्तीव्यपदेशः यद्यप्यर्जुनः कुन्तीभोजदत्तायाः पुत्रस्तथापि ऊर्द्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्चेति निषेधाद्वसुदेवाङ्गजातस्यापरिणेयेत्याशयः । ननु विरुद्धो ऽप्ययमाचारो वासुदेवेनार्ज्जुनप्रीत्या प्रवर्त्तित इत्यपि परिहारोपपत्तेरनुक्तव्यवधानकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * येन
१३८। हीति * एतमेव विरोधपरिहारन्यायं रुक्मिणीपरिणयने ऽप्यतिदिशति * एतेनेति * अद्यतनाचाराणामपि श्रुतिस्मृतिविरोधाविरोधाभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थासिद्धेरसङ्कर इति परिहारं वक्तुमनुभाषणं तावत्करोति * यत्त्विति * परमतेन परिहारान्तरमुपन्यस्य दूषयितुमाह * तत्रेति * विरुद्धानामप्याचाराणां देशव्यवस्थया प्रामाण्यमिति परिहारान्तरमुपन्यस्यति * अन्ये त्विति *

आपस्तम्बवचनं प्रपञ्चयति * येषामिति *(एतदेव परिहारं मनुवचनेन दृढयन्नाह *तथेति*[1]) एतमपि परिहारं देशाचारकुलधर्माश्चाम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणमिति गौतमवचनबलेन निराकरोति * ननु चेति * एतत् परिहारवादी स्वाभिप्रायमाशङ्कते * आहेति * निराकरोति * न त्विति * प्रयोगं दर्शयति * स्मार्त्तेति * एतदेव १३७।१
व्याचष्टे * ग्रन्थेति * मन्वादयो ये ग्रन्थकारास्तद्गतायाः स्मृतेर्मूलाद्यो मन्वादिकृतो ग्रन्थ आम्नायशब्दवाच्यः स स्मृतिग्रन्थाध्यायिनां तस्या एव मन्वादिगताया एव स्मृतेर्ग्रन्थमूलत्वेनानुमेयाया धारणार्थत्वेनोक्त इत्यर्थः । अनेन च य आम्नायः स स्मृतिधारक इति शङ्खलिखितवाक्यस्य वचनव्यक्तिर्दर्शिता ततश्चार्थाद्यः स्मृतिधारको ग्रन्थः स आम्नाय इत्युक्तं भवति। यद्वा यः स्मृतिधारकः स आम्नाय इति वचनव्यक्त्या स्मृतिधारणार्थत्वेन य आम्नायः स किं गतायाः स्मृतेः किं रूपः केषां चेत्यपेक्षिते * ग्रन्थकारेत्याद्युक्तम् * अविभक्तिकाम्नायशब्दपाठे त्वाम्नायेन स्मृतिधारको ग्रन्थ इत्युक्ते किं गतायाः स्मृतेः को ग्रन्थः केषां चेत्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थत्वेनैतद्व्याख्येयं स्मार्त्तधर्माधिकारादल्पाच्तरत्वेन घ्यन्तत्वेन च स्मृतिशब्दस्य पूर्वनिपातोपपत्तेर्न द्वन्द्वसमासाशङ्का । स्वमतमुपसंहरति * ततश्चेति * नन्वापस्तम्बवचनस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्याह * आपस्तम्बेति * पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतोऽनुपतीतेन भार्यया च सह भोजनं पर्युषितभोजनमुच्छिष्टभोजनं पितृष्वस्टमातुलदुहितृपरिणयनमिति तथोत्तरतः पञ्चधा ऊर्णाविक्रयः सीधुपानमुभयतो दद्भिर्व्यवहार आयुधीयकं समुद्रयानमितीति बौधायनेन स्मृतिविरुद्धदृष्टाचारोदाहरणानि दत्वेतर इतरस्मिन्कुर्वन्दुष्यति नेतरस्मिन्देशप्रामाण्यव्यवस्थया प्रामाण्यमापस्तम्बनेनोपन्यस्यति * मिथ्यैतदिति* गौतम उभयन्त्वेतन्नाद्रियते शिष्टस्मृतिविरोधादिति निराकृतत्वादापस्तम्बस्यापि मन्वादिवद्धर्मशास्त्रप्रवक्तृतया याज्ञवल्क्येन स्मरणात्तद्वचनस्य मिथ्यात्वायोगेऽपि गर्हानिराकरणमात्रपरतया तद्व्याख्येयमित्याशयः। मनुवचनं तु तेन यायात्सतां मार्गमिति विशेषणादविरुद्धकुलधर्मविषयत्वेनाविरुद्धं, ननु विरुद्धाचाराणामापस्तम्बवचनस्य वा श्रुतिमूलत्वं विना कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह * दृष्टेति * ननूपादेयगतत्वेन सुरापाननिषेधे पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वान्न ब्राह्मणानां सुरापानं निषिद्धमित्याशङ्कते * आहेति * अनुवाद्यगतत्वेनाविवक्षामभिप्रेत्य परिहरति * उच्यतइति * आशङ्किता स्वा-

1 अयं पा० २ पु० ना० ।

भिप्रायमाह * नन्विति * पार्श्वस्थो हननप्रतिषेधे ऽपि भूतभाव्युपयोगित्वाभावेनासंस्कार्यत्वाद् ब्राह्मणस्यानुपादेयपञ्चकव्यतिरिक्तत्वेनानुद्देश्यत्वमभिप्रेत्यातिप्रसङ्गद्वयमापादयति * उच्यतइति * एकत्वविवक्षाप्रसङ्गे को दोष इत्यपेक्षायामाह * आह त्वेति* पूर्ववच्छब्देन निषेधानतिक्रमलक्षणाकृतार्थतोक्ता । आशङ्किता द्वितीयातिप्रसङ्गगतं दोषं तावत्परिहरति *आहेति* यद्यपि जातेर्वधपानायोग्यत्वेन ब्राह्मणशब्दस्य व्यक्तिपरत्वात्तद्गतमेकत्वमत्रोच्यते तथाप्येकैकस्या एव व्यक्तेर्वधपानप्रसक्तेर्बहुवधपाने ऽपि प्रत्येकमेकत्वसम्बन्धान्निषेधातिक्रमापरिहारान्निषेधानतिक्रमलक्षणकृतार्थत्वदोषो नास्ति त्वत्पक्षे तूपादेयार्थत्वेन ब्राह्मणशब्दस्य प्रकृतव्यक्तिविशेषाभावेन जातिपरत्वात्तस्यां चैकत्वसंख्यासम्भवे लक्षणाकारणाभावाद् बहुवधपाने ऽप्येकत्वानपायात्कृतार्थत्वलक्षणो दोषः परिहार्य एवेत्यर्थः। बहुवधपाने ऽपि प्रत्येकं व्यक्तेरेकत्वसम्बन्धाज्जातेर्वैकत्वसम्बन्धादेकत्वविवक्षागतं यदनेकवधपाने निषेधानतिक्रमापत्तिलक्षणं दूषणमुच्यते तन्न दूषणमिति योज्यम् ।एतदेव विवृणोति* एकैकस्या एव हीति* व्यक्तिविशेषणत्वेन विवक्षितुमारभ्यमाणमप्येकत्वं नित्यप्राप्तत्वेनानूद्यमानत्वापत्तेः प्रतिषेध्यायां वधपानक्रियायामव्यभिचाराद्विशेषणत्वासम्भवेन प्रतिषेधे ऽपि विशेषणत्वासम्भवान्नैष्फल्यापत्तेर्न विवक्ष्यते जातौ तु व्यावर्त्यसंख्यान्तराभावात्तद्विशेषकत्वेन विवक्षाशङ्कैव नास्तीत्यर्थः । प्रथममतिप्रसङ्गं वैषम्योपपादनेन परिहरति * आहेति * पुंस्त्वविवक्षातिप्रसङ्गे ऽपि स एव शङ्किता परिहारमाहेत्याङ्शब्दो योज्यः। वधनिषेधे ब्राह्मणस्यानुपादेयपञ्चकव्यतिरेके ऽपि तव्यद्वितीयाभ्यां कर्मत्वनिर्देशाच्छब्दवृत्तेर्नोद्देश्यत्वमुपपादयितुं * कर्मभूतस्येत्युक्तम्*सुरापाननिषेधे च ब्राह्मणस्य प्रत्यवायव्यावृत्त्यानुग्राह्यत्वात् स्वर्गकामादिवदुद्देश्यत्वे ऽपि निषेध्ये सुरापाने प्रथमातृतीया-
१४०।१ भ्यां कर्तृत्वनिर्देशेनोपादेयत्वं वक्तुं *सुरापाने चेत्युक्तम्* यथा स्वर्गकामस्य यागविधौ उद्देश्यत्वाल्लिङ्गाविवक्षौदुम्बरीसम्माने यजमानस्योपादेयत्वाद्विवक्षा तथेहापीत्यर्थः । वधनिषेधे ब्राह्मणस्योद्देश्यत्वेनाविवक्षितलिङ्गत्वं प्रकटयति * तथा हीति * यस्माद् ब्राह्मणमुद्दिश्य हननस्य प्रतिषेधस्तस्माद् ब्राह्मणे लिङ्गं न विधीयते अन्यत्वेनार्थान्तरत्वेनावृत्तिप्रसङ्गादित्याशयः । यस्माद् ब्राह्मणहननमिति चोपरिष्टाद् वधोद्देश्यस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्तस्मिन्पक्षे यस्माद्धननमुद्दिश्य तस्य प्रतिषेधस्तस्माद्धनने कर्मव्युत्पन्नेन प्रतिषेधशब्देनोक्ते लिङ्गं न विधीयतइति योज्यम् । हननमितिपाठे हननं प्रतिषेधतो वाक्यस्य

न लिङ्गं विधेयमित्यर्थः यद्वा यो ब्राह्मण इति यच्छब्दं नपुंसकलिङ्गत्वेन विपरिणतमनुषज्य यद्धननमित्युक्ते तत्प्रतिषेधतो वाक्यस्येति योज्यम् । ये तु प्रवर्त्तनावाचित्वेन क्लृप्तशक्तिकस्य लिङो नञश्चाभाववाचित्वेन क्लृप्तशक्तिकस्य निवर्त्तनावाचित्वायोगान्निषेधाधिकारे ऽपि नञर्थस्य प्रागभावरूपस्य सिद्धत्वे ऽपि रागाद्युपजनने विनाशोत्पत्तौ तत्परिपालनस्य प्रयत्नापाद्यत्वेन विधेयत्वोपपत्तेः प्रवर्त्तनैव लिङर्थ इत्येतन्मताभिप्रायमेतत् श्लोकं व्याचक्षते तन्मते नैवं योज्यं यो ब्रह्मण इति ब्राह्मणमुद्दिश्य पूर्ववच्च ब्राह्मणोद्देशाभिधानस्योपलक्षणार्थत्वाद् वधं चोद्दिश्य यो ब्राह्मणहननाभावस्तं कुर्यादिति च वचनव्यक्त्यन्तरस्यापि सम्भवाद् ब्राह्मणवधाभावं चोद्दिश्य हननस्य प्रतिषेधादभावादन्यल्लिङ्गं ब्राह्मणे प्रतिषेधशब्दवाच्ये वा ऽभावे वा शब्दाद् वधे वा न विधीयतइति हननमिति पाठे प्रतिषेधत इति प्रथमार्थे तमङ्गीकृत्य यो ब्राह्मणो यद्धननं यः प्रतिषेध इत्युक्ते ब्राह्मणतद्वधतदभावानामुद्देश्यत्वात्तद्विशेषणं लिङ्गमन्यत्वापत्तेर्न विधीयतइति योज्यम् । परिपालनीयत्वरूपेण च विधेयस्याप्यभावस्य स्वरूपेणोद्देश्यत्वमविरुद्धम् । ननु वधोद्देश्यपक्षे ब्राह्मणस्याप्युद्देश्यविशेषणाविवक्षायामविवक्षा प्रसज्येतेत्याशङ्कां निराकुर्वन् श्लोकं व्याचष्टे * प्रतिषेधेति * नान्तरिक्षे न दिवीत्यादिवन्निषेधानुवादाशङ्कानिराकरणार्थो विधिशब्दः निर्विषयवधाप्रसक्तेर्मृष्यामहे हविषा विशेषणमित्यनेन न्यायेनोद्देश्यान्तर्गत्यङ्गीकारेण ब्राह्मण्यविवक्षायुक्तेत्याशयः । सकृच्छ्रुतप्रत्ययस्यानेकार्थविधिपरत्वायोगान्निर्विषयस्य च लिङ्गस्य विधातुमशक्यत्वाद्यो ब्राह्मणस्तं न हन्यात्तं च ब्राह्मणयुग्मं स मेति ब्राह्मणलिङ्गविधौ ब्राह्मणपदप्रत्यययोरावृत्तिः यद्ब्राह्मणहननं तन्न कुर्यात्तं च पुंसो हननमिति वधलिङ्गविधौ हन्तिप्रत्यययोरावृत्तिरिति विवेकः। प्रतिषेधशब्दो ऽपि कर्मव्युत्पत्त्या वधपर एव प्रतिषेधे वध इत्यर्थः । अविभक्तिकवधशब्दपाठे वधश्चासौ प्रतिषेधश्चेति कर्मधारयावृत्तिग्रहणमुपलक्षणार्थम् । द्वितीयव्याख्याने तु प्रतिषेधविधिपरो हि प्रतिषेधशब्देनाभावो ऽभिप्रेतः । शुद्धवधासम्भवात्तद्विशेषणब्राह्मण्यविवक्षाप्रतियोगिनिरूपणाधीनत्वेन शुद्धस्याभावाख्यस्य प्रतिषेधस्यासम्भवात्ताद्विशेषणवधविवक्षाप्रतिषेधे वेति यो ब्राह्मणहननाभावस्तं कुर्यात्तं च पुंसोभावमित्यभावलिङ्गविधौ नञ्प्रत्यययोरावृत्तिरुक्ता एवं तावन्नञुपहितस्य लिङो निषेधकत्वे प्रवर्त्तनाप्रतीत्यभावेन तदाक्षिप्तसाध्याभावाद् ब्राह्मणस्यानुपयोगित्वेनासंस्कार्यत्वादनुपादेयपञ्चकव्यतिरेकेण

वास्तवोद्देश्यत्वाभावे ऽपि शब्दवृत्तेर्नोद्देश्यत्वादविवक्षितालिङ्गतोक्ता । यदा तु नञ्मात्रेण निषेधसिद्धेर्द्वेषाद्यर्थप्राप्तप्रवर्त्तनानुवादार्थत्वं लिङो ऽङ्गीक्रियते तदा प्रवर्त्तनाक्षिप्तवैरानिर्यातनादिसाध्यासिद्ध्युपयोगिहननसंस्कार्यत्वोपपत्तेर्वस्तुतो ऽप्युद्देश्यत्वात्सुतरां लिङ्गाविवक्षेत्याह * येषां त्विति * प्रवर्त्तनात्मकनिषेधवचनत्वासम्भवप्रतिपादनार्थं * मत्यन्तभिन्नावित्युक्तम् * वाक्यार्थभावनाविषयत्वेन विधिवन्निषेधस्यापि सर्वपदार्थान्प्रतिप्राधान्यात्तद्वाचिनो नञो ऽपि प्रत्ययानुग्राह्यत्वोपपादनायोपचारा * द्वाक्यार्थावित्युक्तम् * नानाख्यातार्थस्यापि प्राधान्ये वाक्यार्थाऽव्यवस्था स्यादित्याशङ्क्य भावनैव सर्वपदार्थानुरञ्जनसहत्वात्सर्वत्र वस्तुतो वाक्यार्थस्तद्विषयत्वेन तूपचाराद्विधिनिषेधयोर्वाक्यार्थत्वं, न चान्यस्य भावनाविषयतास्तीति सूचयितुं * द्वावेवेत्युक्तं * तेषां मते श्रूयमाणमपि लिङ्गं प्रतिषेधं प्रत्यनुपयुज्यमानत्वात्तेनापरिगृहीतत्वादविवक्षितमित्यन्वयः तदुपपादनार्थं * नञित्याद्युक्तम् * पूर्वमतापेक्षयास्मिन्मते विध्यर्थनिषेधाधिक्याल्लिङ्गनिषेधे गौरवातिशयद्योतनार्थो विध्यर्थमपीत्यपि शब्दः ब्राह्मणविशिष्टेन हननेन विशिष्टं विध्यर्थं प्रतिषिध्य चरितार्थत्वान्न लिङ्गं ब्राह्मणो वधे विधौ वा कर्त्तव्यतारूपे नञि निषेद्धुं शक्नोति यद्ब्राह्मणं हन्यात्तं च ब्राह्मणं पुमांसं नेति नञ्ब्राह्मणपदयोरावृत्त्यापत्तेः ब्राह्मणं न हन्यादित्यत्र च ब्राह्मणहननं न कुर्यादित्येव विगृह्यार्थप्रतीतेस्तच्च पुंसो हननं नेति वधे लिङ्गनिषेधेन नञ्हन्त्योरावृत्त्यापत्तेः । विधौ च लिङ्गनिषेधे तच्च पुंसः कर्त्तव्यं नेति नञ्प्रत्यययोरावृत्त्यापत्तेरित्यर्थः । ननु विशिष्टविधिवद्विशिष्टनिषेधेनापि विशेषणानामर्थाक्षेपोपपत्तेर्नोच्चारणावृत्त्यापत्तिरित्याशङ्क्या * नूदितमित्युक्तम् * विधेयस्य यागादेरन्यतो सिद्धस्यापि विधितः स्वरूपावधारणसम्भवेन स्वरूपानुवादानपेक्षत्वात्पश्वेकत्वाधिकरणन्यायेन विशेषणाविवक्षा युक्ता । नि-
१४ षेध्यस्य त्वन्यतो सिद्धौ निर्विषयनिषेधायोगेनानुवादापेक्षावश्यम्भावाद्ग्रहाधिकरणन्यायेन विशेषणाविवक्षेति भावः । नन्वेवं सति-ब्राह्मणहननयोरप्यविवक्षा स्यादित्याशङ्क्य * पूर्वोक्तेत्युक्तम् * सर्वव्यवहारनिरोधापादकत्वे कर्त्तव्यमात्रस्य निषेध्यत्वायोगाद् वधस्य च निर्विषयस्याप्रसक्तेः प्रतिषेध्यत्वासम्भवस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् ब्राह्मणविशिष्टस्यैव विध्यर्थस्योद्देश्यत्वेनोभयोरपि ब्राह्मणहननयोरुद्देश्यान्तर्भावात्(यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेतीत्यत्र यस्य कस्य चिदार्त्तौ सत्यां निर्विषयकनिमित्तकयागस्याप्राप्तेः हविःशब्दस्य विवक्षा